

SZAKKOLLÉGIUMI FÜZETEK 8.
a Móra Ferenc Szakkollégium évkönyve

A kötet a
Szegedi Tudományegyetem Móra Ferenc Szakkollégiumának
kiadványa.

A kötet megjelenését támogatták:

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

A kiadvány az NTP-SZKOLL-19-0032
számú pályázat keretein belül készült.

SZAKKOLLÉGIUMI FÜZETEK 8.

MÓRA AKADÉMIA
SZAKKOLLÉGIUMI TANULMÁNYKÖTET

SZEGED

2020

Sorozatszerkesztő

KOVÁCS ATTILA

Szerkesztette

BÍRÓ GYÖNGYVÉR – MOHAI ALETTA

A kötetben szereplő tanulmányok szerzői:

BÁRDONICSEK DOMINIKA

BERCZELI-NEMCSÉNYI ALEX

CSORDÁS NOÉMI

DANKA BALÁZS

DEÁK ÁDÁM

ERDEI IVÁN MÁRK

LENGYEL ÁDÁM

LENGYEL EMESE

NAGY RÉKA

NÉMETH ROLAND

PÁLFI ÁDÁM

PETŐ BALÁZS LAJOS

PINTÉR TAMÁS

SZABÓ SÁNDOR

SZEKERES TAMÁS

TÓTH TIBOR

ISSN 2064-809X

© a szerzők 2020

© a szerkesztők 2020

Minden jog fenntartva.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó (KOVÁCS ATTILA).....	9
-----------------------------	---

TÖRTÉNETI ANTROPOLÓGIA, RÉGÉSZET, NUMIZMATIKA

NAGY RÉKA: Bioarcheológiai vizsgálatok a bronzkori Deszk F és Szőreg C temetők sub-adultus korú anyagában	15
--	-----------

RÉKA NAGY: Bioarchaeological analyses in the subadult populations of the Bronze Age Deszk F and Szőreg C cemeteries	29
---	----

PÁLFI ÁDÁM: „Íme, itt a magyar Pompeii és Herculaneum!” Pannonia négy ékessége: Aquincum és Carnuntum amphitheatrumai	31
--	-----------

ÁDÁM PÁLFI: „Look, here's the Hungarian Pompeii and Herculaneum!” The four ornaments of Pannonia are the amphitheatres of Aquincum and Carnuntum	52
--	----

NÉMETH ROLAND: A római érem két oldalán, avagy mit üzennek az éremképek?	53
---	-----------

ROLAND NÉMETH: Two sides of a roman coin: What do the images tell us?	62
---	----

TÖRTÉNETTUDOMÁNY, MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

DANKA BALÁZS: Az elhunyt uralkodókról fennmaradt források.....	63
---	-----------

BALÁZS DANKA: Burial places of Medieval Kings	78
---	----

ERDEI IVÁN MÁRK: A drávántúli magyar helységnevek, különös tekintettel a 16–17. századi térképekre és a 18–19. századi leíró statisztikára	79
---	-----------

IVÁN MÁRK ERDEI: Mađarski mjestopisi na području Cisdraavlja u svjetlu zemljopisnih mapa iz 16. i 17. stoljeća i statističkih knjiga iz 18. i 19. stoljeća.....	111
---	-----

PINTÉR TAMÁS: Egy hadbiztos a 1788–1791. évi török háborúban. Farádi Vörös Ignác a fronton	113
---	------------

TAMÁS PINTÉR: A landcommissioner in the Austro-turkish war of 1788–1791 Ignác Vörös de Farád on the frontline	129
--	-----

PETŐ BALÁZS LAJOS: Az elfeledett palatinus. Habsburg-Lotaringiai Sándor Lipót nádor magyarságpolitikája	131
--	------------

BALÁZS LAJOS PETŐ: The forbidden palatinus. Hungarian policy of Alexander Leopold of Habsburg-Lorraine	145
--	-----

BERCZELI-NEMCSÉNYI ALEX: Új élet az Újvilágban? Német emigrációs társaságok a 19. század első felében	147
--	------------

ALEX BERCZELI-NEMCSÉNYI: New Life in the New World? German emigration societies in the first half of 19 th Century	161
---	-----

DEÁK ÁDÁM: Csanád vármegye képviselete az 1843/44. évi országgyűlésen	163
--	------------

ÁDÁM DEÁK: Teilnahme der Csanád Komitat in der 1843/44 Diät	180
---	-----

SZABÓ SÁNDOR: Szovjet hadifogság a kunszentmártoni honvédek szemével	181
---	------------

SÁNDOR SZABÓ: Soviet captivity in the eyes of the soldiers of Kunszentmárton	200
--	-----

BÁRDONICSEK DOMINIKA: Női betegek vs. gyógyítók a szovjet táborrendszer árnyékában	201
---	------------

ДОМИНИКА БАРДОНИЧЕКА: Женские больны и целительные люди в оттенке режима советских лагерей	216
--	-----

TÓTH TIBOR: A magyar katonai hírszerzés megfigyelései Olaszországról egy 1966-os operatív tankönyv alapján.....	217
--	------------

TIBOR TÓTH: Observations of Hungarian Military Intelligence about Italy based on a 1966 operative textbook.....	225
---	-----

LENGYEL ÁDÁM: „Ez egy csapatjáték!” A USAF Pararescue egységeinek integrációja a JSOC-ba az Operation Noble Anvil alatt	227
--	------------

ÁDÁM LENGYEL: „It’s a team sport!” The integration of Pararescue units into the JSOC during the Operation Nobel Anvil	234
---	-----

LENGYEL EMESE: A matyó lakodalom elemei a <i>Boci-boci tarka</i> című operettben.....	235
--	------------

EMESE LENGYEL: Elements of the Matyó-styled Wedding in the Structure of the Operetta entitled <i>Boci-boci tarka</i>	243
--	-----

POLITOLÓGIA

SZEKERES TAMÁS: A felsőház működésének politikai hatásai a Horthy-rendszerben.....	245
---	------------

TAMÁS SZEKERES: Political effects of the Second Chamber’s actions during the Horthy Era.....	263
--	-----

CSORDÁS NOÉMI: A (magyar) politikai diskurzus minősége.....	265
--	------------

NOÉMI CSORDÁS: The quality of (the Hungarian) political discourse	273
---	-----

Tisztelt Olvasó!

Szeretettel ajánlom figyelmébe az SZTE Móra Ferenc Szakkollégium Móra Akadémia sorozatának nyolcadik kötetét, mely a 2019. december 6–8. között megrendezett III. Móra Kárpát-medencei Interdiszciplináris Szakkollégiumi Konferencia előadásaira épül, az ott elhangzott előadások szerkesztett változata, de a kötetbe bekerült néhány különösen értékes, elsősorban történelmi és társadalomtudományi kutatás anyaga is.

Hallgatói kezdeményezésre, a fél évszázados múltra visszatekintő Móra Ferenc Kollégium gazdag és sokszínű programkínálatára, egyetem és városszerte is ismert népszerű előadássorozataira, az elmúlt évtizedek szakkollégiumi hagyományaira építve alapítottuk újra 2011-ben a Móra Ferenc Szakkollégiumot, amely az elmúlt évek aktivitásának, szakmai tevékenységének elismeréseként először 2015-ben, majd 2018-ban újfent elnyerte a 3 évre minősített szakkollégium címet, 2018 márciusától pedig Akkreditált Kiváló Tehetségpont.

Képzési modellünkben a kurzusok, műhelyek, vitaestek mellett fontos szerepet szánunk hallgatóink tudományos tevékenységének, szorgalmazzuk, hogy kutatásaik eredményeit, módszertanát mutassák be, és vitassák meg hallgatótársaikkal. 2020-ra a Móra Ferenc Szakkollégium a Szakkollégiumi Mozgalom meghatározó tagjává vált, az a közel 300 kurzus, szakkurzus, műhelyfoglalkozás, előadássorozat, amelyet az elmúlt években szerveztünk, elősegítette hallgatóink tudományos fejlődését, ismereteinek bővítését. Míg 2013-ban csak 15 olyan szakkollégistánk volt, aki tanulmányai mellett tudományos tevékenységet is folytatott, ez a szám már meghaladja a százat. Négy Interkollnak, Szakkollégiumi Nyári Találkozóznak adtunk otthont, hatodik éve folyamatosan van képviselőnk a Szakkollégiumok Egyeztető Fóruma Minősítést Segítő Bizottságában, és delegálunk oktatót a SZE Minősítő Bizottságba is. Küldetésünknek tekintjük a szakkollégiumi gondolat és képzési modell népszerűsítését, ezért szakkollégiumi találkozókat, workshopokat szervezünk, segítünk és mentorálunk vidéki és határon túli szakkollégiumokat, tudományos műhelyeket. Meggyőződésünk, hogy a szakkollégiumoknak fontos szerepet kell betölteniük a tehetséggondozásban, különösen a vidéki felsőoktatási intézmények tehetséggondozásában, és hidat kell építeniük a középiskolák, a szakmai civil és diákszervezetek, valamint a közéleti, szakmai kérdések iránt fogékony polgárok felé is. Ez a cél vezérelt bennünket, amikor létrehoztuk a Móra Akadémiát, amelynek azt a szerepet szántuk, hogy fórumot teremtsen hallgatóink tudományos, szakmai megnyilvánulásaira, és összefogja, koordinálja a szakmai konferenciáinkat. Sikeres, egyes tudományterületekhez köthető konferenciáink népszerűségére építve azután álmodtunk egy nagyot, 2017 decemberében megszerveztük első interdiszciplináris szakkollégiumi konferenciánkat. A jelentkezők száma és az érdeklődés bennünket is meglepett,

ugyanakkor igazolta, hogy szükség van a hasonló rendezvényekre. A kétnapos, két helyszínen zajló konferenciára 8 felsőoktatási intézmény 17 szakkollégiumának 85 hallgatója jelentkezett. Az előadások színvonala szekcióvezetőink szerint az Országos Diákköri Konferenciákkal vetekedett, nem egy esetben komoly kihívást jelentett megnevezni a szekció különdíjas előadóit.

A 2018. késő őszi II. Móra Interdiszciplináris Kárpát-medencei Szakkollégiumi Konferenciánkra már olyan sokan jelentkeztek, hogy a korábban kétnaposra tervezett rendezvényt háromnaposra bővítettük. Ami külön örömeinkre szolgált, hogy a határon túlról is többen érdeklődtek a konferencia iránt, végül a magyarországi szakkollégiumok mellett az Újvidéki Egyetem, az Ungvári Nemzeti Egyetem, a Prágai Károly Egyetem (Univerzita Karlova), a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem képviselői is előadták kutatásaikat, így egy színvonalas és hangulatos Kárpát-medencei tudományos szimpóziummá kerekedett a rendezvény.

A 2019. decemberi III. Móra Interdiszciplináris Kárpát-medencei Szakkollégiumi Konferenciánkon már limitálnunk kellett a jelentkezők számát, az érdeklődés ugyanis meghaladta anyagi és infrastrukturális lehetőségeinket. Összességében a háromnapos rendezvényen 13 felsőoktatási intézmény 20 szakkollégiumának 127 hallgatója adott elő, osztotta meg kutatásai eredményét, vett részt borkóstolókon, kötetlen beszélgetéseken, igazolva a Szakkollégiumi Mozgalom tehetségdonozó, tudománynépszerűsítő és közösségépítő küldetését. A tavalyi pozitív tapasztalatok után 2019-ben a természettudomány iránt érdeklődő hallgatók száma kicsit csökkent, de a két biológus és földrajzos, valamint a fizika, matematika, informatika és kémia szekciókra jelentkezők száma most is megerősítette, hogy egy nagyszabású, sok hallgatót megmozgató rendezvényre a természettudósok is fogékonyak. A konferencián szakkollégiumunk múltjához és irányultságához kapcsolódva természetesen idén is a bölcsész előadók voltak többségben, a 30 történész előadó akár egy külön bölcsészkonferenciára is elegendő lett volna, de az irodalmárok is kitettek magukért, ugyanakkor a nyelvészet iránt érdeklődő jelentkezők száma csökkent. A társadalomtudományok az utóbbi években egyre népszerűbbé váltak a jelentkezők körében, ezt a konferencia részvételi arányai is igazolták, főleg a politológusok, pszichológusok, jogászok és közgazdászok voltak jelen szép számmal. A háromnapos konferencia a 2021. évi OTDK-ra való felkészülést is kitűnően szolgálta, az előadók most mutathatták be és vitathatták meg először készülő dolgozataikat, kaphattak visszajelzést társaiktól és a szekciók vezetőitől.

A konferenciákon elhangzott előadások sikere, pozitív visszhangja arra ösztökölt bennünket, hogy a legjobb előadások írott, szerkesztett változatát kötetben is megjelentessük. Így indult útjára még 2014-ben a Móra Akadémia tudományos sorozatunk, amely a szakkollégium névjegyévé vált, és immár nyolcadik kötetét tarthatja kezében a tisztelt olvasó. A Móra Akadémia első kötetének megjelenésekor, még kissé aggódva gondoltunk arra, hogy vajon lesz-e annyi vállalkozó kedvű szakkollégistánk az elkövetkező években, hogy a Móra Akadémia évente megjelenő periodikává váljon. A második kötet 2015-ben

nemcsak a választ adta meg, hanem egyben utat is mutatott a jövőre. Történt, hogy az Országos Bölcsészkonferenciánk zárásakor kértük, hogy aki szeretné, küldje el előadása írott, szerkesztett változatát, és saját hallgatóink mellett meghívott vendégeink is éltek a lehetőséggel. Így a Móra Akadémia „szakkollégium-közivé vált”, szerzői között pécsi, budapesti, kaposvári, debreceni, kolozsvári szakkollégistákat egyaránt köszönhetünk. Ma már kifejezetten törekedünk arra, hogy a szakmai rendezvényeinken fellépő vendégeink küldjenek tanulmányt a Móra Akadémia kötetébe, úgy gondoljuk a szakkollégiumok közötti együttműködésnek, közös gondolkodásnak, a szakmai produktumok előállításának ez lehet az egyik járható útja.

A Móra Akadémia 8. kötete a konferencia jellegéből adódóan interdiszciplináris, a Móra hagyományaihoz és a szerkesztési elvekhez igazodva azonban a bölcsészet- és a társadalomtudomány dominál. Nem véletlenül, a kötetek szerzői között legnagyobb számban történészekkel, és politológusokkal találkozunk.

A kötetet a történészek dominálják 13 tanulmánnyal, ezért is tűnhet mellettük kicsit kakukktojásnak Nagy Réka antropológiai tárgyú publikációja. Ugyanakkor a bronzkori Deszk F és a Szőreg C temetők bioarcheológiai vizsgálatai a kutatások interdiszciplinaritására hívják fel a figyelmet. A paleodemográfiai és paleopatológiai vizsgálatokkal a korabeli emberek egészségügyi állapotára, életkörülményeire, hétköznapijaira következtethetünk, így a tanulmány történészek, régészek, művelődéstörténészek, biológusok és orvosok körében is érdeklődésre tarthat számot.

Pálfi Ádám Aquincum és Carnuntum amphitheatrumainak bemutatásával joggal vonja le azt a következtetést, hogy Pannonia régészeti emlékeit a hazai turizmus sokkal jobban kiaknázhathatná, hiszen Rómán kívül csak három olyan hely van az egykori Római Birodalom területén, ahol két aréna maradványai is ismertek, ezek közül az egyik Aquincum.

Németh Roland tanulmánya a római érmék képeinek vizsgálata során jut arra a következtetésre, hogy az önreklámozásnak és propagandának már a római korban is számos lehetősége és forrása volt.

Danka Balázs tanulmánya különösen aktuális, hiszen történészeink között újra és újra vitákat generál az elhunyt középkori uralkodóink temetkezéseivel kapcsolatos források értelmezése. A szerző a magyar temetkezési szokásokat bemutató forrásokat és kutatásokat vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a magyar hagyományok olyannyira fontosak voltak, hogy külföldi uralkodódinasztiákra is hatottak.

Erdei Iván Márk egy kevésbé feltárt témát, a drávántúli magyar helységneveket kutatja, elsősorban a 16–17. századi térképek és a 18–19. századi leíró statisztikák alapján. A hiányosságokat, még feltáratlan kérdéseket és folyamatokat is vizsgálva jut arra a következtetésre, hogy a helynevek feldolgozása további kutatásokat igényel.

Pintér Tamás Farádi Vörös Ignác hadbiztos, a Habsburg Birodalom 1788–1791 között a törökökkel vívott háborújában betöltött szerepét és feladatait

vizsgálja. Magunk sem gondolnánk, milyen fontos logisztikai szerepük volt a hadbiztosoknak, az ellátás és takarmány biztosítása csatákat dönthetett el. Nem véletlen, hogy a sikeres hadbiztosok a későbbiekben nagyon szép karriert futottak be.

Pető Balázs Lajos egy kevésbé ismert, de a franciaországi háborúk idején fontos pozíciót betöltő személy, Habsburg-Lotaringiai Sándor Lipót nádor életpályáját és magyarságpolitikáját veszi nagyító alá. A sok helyen csak magyargyűlölőként aposztrofált nádorról megállapítja, hogy Sándor Lipót talán fiatal korából adódóan egy naiv, de lelkiismeretes ember volt, akinek 1794-től kezdve legalább annyira kellett nemzete ellen fordulnia, mint amennyire előtte támogatta azt.

Berczeli-Nemcsényi Alex német emigrációs társaságok szerepét mutatja be az Egyesült Államokban a 19. század első felében. A tanulmány azért is figyelemre méltó, mert a német emigrációs szervezetek ugyan nincsenek annyira köztudatban, mint az olasz vagy ír társaik, de a kivándorolt németek és az Egyesült Államokban történő letelepedést segítő szervezetek hatása a mai napig megfigyelhető. Missouriban és Texasban is szerepet kap a bevándorlás-történet kutatása, illetve a közösség emlékezetében is élénken jelen vannak.

Deák Ádám Csanád vármegye képviselőjét bemutatva az 1843/44. évi országgyűlésen arra a következtetésre jut, hogy a követek szinte minden jelentős kérdésben felszóltak, és Csanád az egyik legliberálisabb vármegyék közé tartozott, hiszen minden jelentős reformot támogattak.

Szabó Sándor a szovjet hadifogság megannyi fájdalma, gyötrelmé és szenvedéseit mutatja be a kunszentmártoni honvédek szemével.

Bárdonicsek Dominika érzékletes példákon keresztül világítja meg, hogy a Gulág női táboraiiban milyen szegényesek voltak az egészségügyi körülmények.

Tóth Tibor a hidegháború időszakából merít témát, a magyar katonai hírszerzés megfigyeléseit Olaszországról egy 1966-os operatív tankönyv alapján világítja meg. A dokumentum azzal a céllal készült, hogy megalapozott, hiteles és naprakész információkat biztosítson az adott országban végrehajtásra kerülő hírszerző akciókhoz, amelynek összegyűjtése és felterjesztése azután általában a külföldön szolgálatot teljesítő hírszerző tisztek feladata volt.

Az Öböl-háború és a Délszláv háborúk kapcsán hallhattunk olyan képezett operátorokról, akiknek feladata a lezuhant, vagy katapultált pilóták kimentésétől, más különleges műveleti alakulatok támogatásán át egészen a harci kutatómentőakciókig terjedt. Lengyel Ádám ennek a különleges világnak a részleteibe kalauzol bennünket „*A USAF Pararescue egységeinek integrációja a JSOC-ba az Operation Noble Anvil alatt*” című tanulmányában.

Lengyel Emese operett történeti feldolgozásai mindig különleges szint visznek a konferenciák történeti szekcióiba. A dinamikus előadott izgalmas témák még a laikusokban is felkeltik az érdeklődést. Emese ezúttal is egy formabontó témát választott, a matyó lakodalom elemeit vizsgálja a *Boci-boci tarka* című operettben. Hogy a szocialista-realista operett és a matyó lakodalom, valamint a *Boci-Boci tarka* hogy ér össze, megtudhatjuk a tanulmányból.

Szekeres Tamás politológia, kormányzattörténeti munkája a felsőház működésének politikai hatásait mutatja be a Horthy-rendszerben. A tanulmány álláspontja szerint a felsőház a hatalmi berendezkedés stabilitásában kettős feladatot látott el: egyrészt akadályozta az antidemokratikus rendszer esetleges átmenetét egy közvetlen képviseleti úton működő, modern berendezkedésbe, másrészt az önkényuralom kiépítésére tett kísérletekkel szemben ellenállást fejtett ki, védve ezzel a rendszer leépülő stabilitását.

Csordás Noémi tanulmánya pedig egy ma mindenki számára tapasztalt témáról, a (magyar) politikai diskurzus minőségéről szól.

A kiadvány tanulmányaihoz mindenkinek jó szórakozást kívánok, remélem a tematikai és műfaji sokszínűség előnyévé válik a Móra Akadémia nyolcadik kötetének is, és mindenki talál érdeklődésének megfelelő írást, elemzést. Végül köszönetet szeretnék mondani az SZTE azon oktatóinak, munkatársainak, akik közreműködtek a konferencia szervezésében, szekcióvezetőként értékelték az előadásokat, tanácsaikkal segítették az előadók szakmai fejlődését. Külön köszönet Mohai Alettának, aki lektorálta és Bíró Gyöngyvérnek, aki lektorálta, formába öntötte, szerkesztette a kötetet, valamint az Emberi Erőforrások Minisztériumának, az Innovációs és Technológiai Minisztériumnak és a Nemzeti Tehetség Programnak az anyagi támogatásért, amelynek segítségével a kötet megjelenhetett.

Szeged, 2020. szeptember 21.

Kovács Attila
*a Móra Ferenc Szakkollégium
igazgatója*

**Bioarcheológiai vizsgálatok a bronzkori Deszk F és Szőreg C temetők
sub-adultus korú anyagában**

NAGY RÉKA

Bevezetés

A paleopatológia a történelem előtti, azaz a prehisztorikus, és a történeti, tehát a hisztorikus időkből származó emberi és részben állati maradványok patológiás elváltozásaiival és az azokat létrehozó betegségekkel foglalkozó tudományág. A vizsgálatok anyagát főként régészeti ásatások leletei, illetve mumifikálódott holttestek képezik, de ősi írásos emlékek, korabeli festmények, illusztrációk, szobrok és egyéb művészeti alkotások, amelyeken kóros elváltozások találhatók, szintén elemezhető forrást nyújtanak a tudományterület számára.¹

A tudományág segítségével teljesebb képet alkothatunk a régmúlt idők népességeiről, ismereteket szerezhethetünk elődeink egészségi állapotáról, illetve rekonstruálhatjuk az adott kultúrát a biológiai jellemzők alapján. A kóros elváltozások tanulmányozása révén nem csak az adott korszakra jellemző megbetegedéseket és azok kórfolyamatait ismerhetjük meg, de időnként következtetni tudunk egyes betegségek változásaira, valamint az emberre, illetve egymásra gyakorolt hatásukra is.²

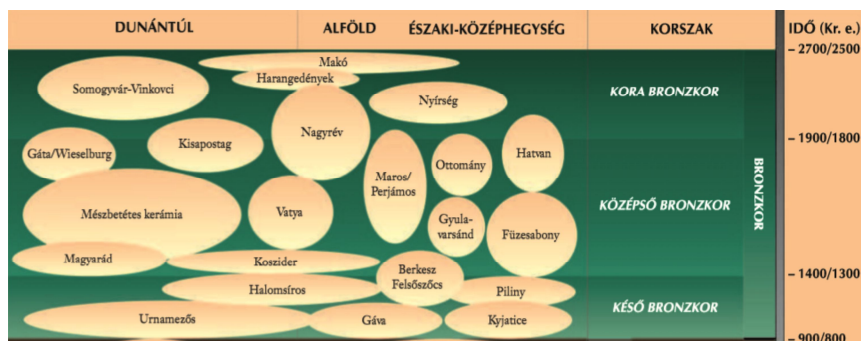
A tanulmánykötet interdiszciplináris jellege miatt először szeretnék egy rövid, átfogó képet adni a Kárpát-medence bronzkoráról, kiemelve a Perjámos kultúrát, mivel a vizsgált temetők is ehhez a kultúrához tartoznak.

A bronzkor Közép-Európában a népesség számának jelentős növekedésével, a kézműves termelés fokozódásával és a mezőgazdasági termelés új formáival jellemezhető. A Kárpát-medence bronzkorát – a klasszikus stratigráfia alapján – három fő korszakra oszthatjuk: korai, középső és késő bronzkor. Ez a korszak a Kr. e. 3. évezred második felétől a Kr. e. 1. évezredig nyúlik vissza. Ebben az időszakban a korábban említett jelenségek mellett jelentős népvándorlások is zajlottak, melyek nagyon érdekessé teszik számunkra ezt a korszakot. Az elemzések segíthetnek megérteni és rekonstruálni az ekkor működő társadalmakat. Számos bronzkori kultúra ismert a Kárpát-medencében, és némelyik adott földrajzi régióhoz köthető, mint például a vizsgált Perjámos-kultúra is (1. ábra). A Perjámos, vagy más néven Maros-kultúra, az Alföld egyik jellegzetes bronzkori kultúrája, melyből számos lelőhely ismert. Ezek elsősorban a Tisza-Maros szegletéhez köthetők, de távolabbi területeken is tártak fel ide kapcsolódó lelőhelyeket (2. ábra).³

¹ REGÖLY-MÉREI 1962; AUFDERHEIDE – RODRIGUEZ-MARTIN 1998.

² PINHASI – MAYS 2008; WALDRON 2009; MARCSIK 2011.

³ FISCHL 2003.

1. ábra: A bronzkori kultúrák általános felosztása a Kárpát-medence területén
(VISY 2003)

2. ábra: A Maros-csoport temetőinek elhelyezkedése a Tisza-Maros-vidéken
(A térképet Paja László készítette)

Ez a folyókkal tagolt vidék nagy jelentőséggel bír, hiszen a bronzkor emberének a vízben gazdag terület alkalmas volt a letelepedésre. Ezzel magyarázható az a nagy mennyiségű leletanyag, amelyet Szőreg és Deszk környékén tártak fel. Fontos megemlíteni, hogy a szőregi az egyik legnagyobb és legjelentősebb bronzkori temető, ezért is képezi anyagát számos magyar és külföldi publikációnak.⁴ A Tisza, illetve az erdélyi területekről érkező Maros és Körös fontos közlekedési útvonalakat biztosított az itt élő lakosság számára. Legnagyobb jelentőségük az erdélyi érclelőhelyekről származó réz és arany, esetleg a só szállításában rejlett.⁵

⁴ FOLTINY 1941; FOLTINY 1942; FARKAS 1975; REGA 1989; REGA 1995; O'SHEA 1995; O'SHEA 1998; FISCHL 2000; FISCHL 2001; FISCHL 2003; O'SHEA 2011.

⁵ TROGMAYER 1997; O'SHEA 2011.

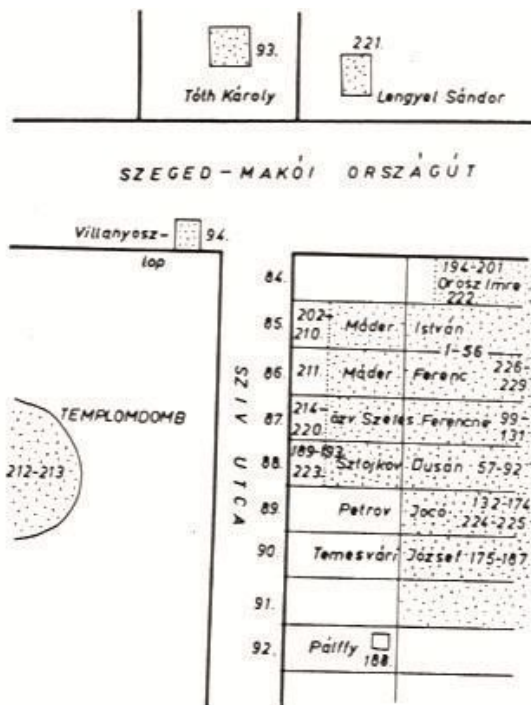
Célkitűzés

Hosszú távú projektünk első részeként, a Szegedi Tudományegyetem Embertani tanszékének kezelésében lévő, a bronzkori Maros-kultúrához tartozó két temető – Deszk F és Szőreg C. – sub-adultus korú maradványainak klasszikus biológiai antropológiai és paleopatológiai elemzését végeztük el. Részben újra megvizsgáltuk a korábban elemzett anyagokat, majd eredményeinket összehasonlítottuk a korábbi publikációk eredményeivel, de új diagnosztikai kritériumokat is felhasználtunk a kóros állapotok szélesebb körű megismeréséhez.

Anyag és módszer

Szőreg C

A Szőreg C bronzkori temető feltárását Móra Ferenc vezette 1928. március 13. és 1931. október 6. között. A leletanyagokat javarészt Szőreg község Szív utcában lévő telkein találták, azonban már az ásatások során fény derült arra, hogy a temető területe feltehetőleg jóval nagyobb a vártnál (3. ábra).

3. ábra: A Szőreg C temető elhelyezkedése a Szív utcában lévő telteken (FARKAS 1975)

Móra Ferencék az ásatás során több mint 200 sírt tártak fel a szőregi temetőben, de a kor ásatási szokásai szerint többnyire csak a koponyát mentették meg, a postcranialis csontokat csak néhány esetben szedték fel.

A sírokból zsugorított helyzetű csontvázak láttak napvilágot, illetve számos melléklet került elő.⁶ Móra Ferenc és társai, a korra nem jellemző módon elég részletesen, naplókban rögzítve dokumentálták az ásatás menetét, és a közben tett megfigyeléseiket. Ezután az adatokat néhány módosítással sírlapokra vezették át. Cs. Sebestyén Károly a leletanyagról fényképes dokumentációt készített, mely alapjául szolgált a későbbi feldolgozásoknak.

Elsőként Banner János 1931-ben, az ásatás befejező évében készített egy listát a leletanyagról, amely akkor még csak kis mértékben volt hiányos. Foltiny István 1941-es publikációjában feldolgozta a temető régészeti anyagát,⁷ ezt követően Bóna István is megvizsgálta a leletanyagot, amelyet 1975-ös publikációjában közölt.⁸

Móra Ferencnek köszönhetően a régészeti anyag mellett az emberi csontmaradványok egy része is megmentésre került, és később a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszékén került elhelyezésre, így az akkori tanszékvezető, Bartucz Lajos többek között a lelőhelyről előkerült trepanált koponyákat is megvizsgálhatta. 1975-ben Farkas Gyula végezte el a teljes széria antropológiai elemzését, melyet a kandidátusi értekezésében dolgozott fel.⁹

1989-ben Elizabeth Rega is – Farkastól eltérő antropológiai módszereket alkalmazva – megvizsgálta a temető antropológiai anyagát, melynek végén nyolcvan százalékan hasonló eredményekre jutott.¹⁰ A kilencvenes években John M. O'Shea dolgozta fel a korábbi anyagokat felhasználva a temetési rítusok térbeli, illetve szociális megoszlását az esetleges különbségek bemutatásával.¹¹ 1999 és 2001 között P. Fischl Klára több publikációjában is a szőregi bronzkori temetővel foglalkozott.¹²

Deszk F

Deszk területén több különböző régészeti korhoz köthető temetőfeltárás történt az elmúlt évszázadban, melyek eltérő betűjelzést kaptak (Deszk A-F). A bronzkori Deszk F temető ásatását Móra Ferenc 1932. szeptember 12-én kezdte meg, majd szeptember 19-én fejeződött be az első feltárás. Ezt követően ugyanezen a területen folytatták a munkát, november 3-tól november 18-ig. A két ásatás során 69 sírt tártak fel, de a szőregihez hasonlóan ezen temető teljes kiterjedése sem ismert.

⁶ FOLTINY 1941; FARKAS 1975.

⁷ FOLTINY 1941.

⁸ BÓNA 1975.

⁹ FARKAS 1975.

¹⁰ REGA 1989.

¹¹ O'SHEA 1995; O'SHEA 1998; O'SHEA 2011.

¹² FISCHL 2000; FISCHL 2001.

1942-ben Foltiny István rendelkezésére bocsátották az ásatási naplókát és a leletekről készített fényképeket, melyek segítségével Foltiny feldolgozhatta a Szegedi Városi Múzeum (ma Móra Ferenc Múzeum) tulajdonában lévő teljes leletanyagot. A későbbiekben John M. O'Shea több ízben foglalkozott a Maros-kultúra bronzkori temetőivel, az itt élő lakosság temetkezési szokásaival, és összehasonlító vizsgálatokat végzett a temetők rendelkezésre álló adatai alapján.¹³

Mindkét temető esetében a sírokban zsugorított helyzetű csontvázakat tártak fel, és számos melléklet került elő. Sajnos a kor kezdetleges feltárási módszertana miatt csak a koponyákat mentették meg, míg a posztkraniális vázmaradványokat csak néhány esetben szedték fel. A vizsgálatokhoz négy subadultus koponya állt rendelkezésre a Deszk F temetőből, és huszonkét subadultus korú maradvány a Szőreg C temetőből. Bár az említett temetők kiterjedése eltéréseket mutat, az esetek kis száma miatt a temetők anyaga együtt került elemzésre. A maradványok vizsgálata a történeti antropológiában általánosan alkalmazott makromorfológiai módszerekkel zajlott, az eredmények rögzítése a László Orsolya és Paja László által kialakított adatlapokon valósult meg.

Eredmények

A tanulmány terjedelmi keretei miatt a következőekben a teljesség igénye nélkül szeretném bemutatni a fontosabb eredményeket, a könnyebb megértést szakirodalmi magyarázatokkal segítve.

Elhalálozási életkor

Az elhalálozási életkor meghatározásához a legmegbízhatóbb adatot gyermekek esetén a fogcsíra fejlődése, illetve a fogak előtörési sorrendje szolgáltatja, ugyanis ezek szorosan időhöz kötött folyamatok. A vizsgálatok során az elhalálozási életkor becsléséhez az 1941-es Schour-Massler-féle módszert és az 1978-as Ubelaker fogfejlődési sémát alkalmaztuk.¹⁴

Az elhalálozási életkor meghatározásánál kapott eredményeket összehasonlítottuk a korábbi eredményekkel. Az 1975-ös Farkas publikációban csak korcsoportokat állapítottak meg. Az 1989-es Rega tanulmány bár tartalmazott korcsoportokat, mivel azok különböznek a Magyarországon alkalmazottaktól, így ebben az esetben az években kifejezett elhalálozási életkort hasonlítottuk össze saját eredményeinkkel, melyek szerint négy egyén került az Infantia I. korcsoportba, öt az Infantia II.-be, és tizenhét egyén volt a Juvenis korcsoportba sorolható. Néhány esetben eredményeink eltérést mutattak a korábbi publikációkhoz képest. Tizennégy esetben korcsoport eltérést tapasztaltunk, míg három esetben pontosítottuk a bizonytalan korcsoport

¹³ O'SHEA 1995, O'SHEA 1998; O'SHEA 2011.

¹⁴ UBELAKER 1989.

beosztást a Farkas-féle publikációhoz képest. Két esetben tapasztaltunk eltérést az években kifejezett elhalálozási életkorok között a Rega-féle publikációhoz képest.

Fejlődési rendellenességek

Fejlődési rendellenességeknek azokat a defektusokat nevezzük, amelyek az embrionális élet során következnek be, és a normálistól eltérő struktúrákban nyilvánulnak meg. Ezek az elváltozások a magzati életben genetikai és/vagy környezeti tényezők hatására kialakuló, az egyénre nézve valamiféle morfológiai, esztétikai, funkcionális, vagy biokémiai zavarral járó defektusok, amelyeket a születés előtt, a születéskor, vagy azt követően észlelnek.¹⁵

A vizsgált szériában kis esetszámban fordult elő fejlődési rendellenesség, három esetben találtunk rá példát. A Szőreg C 103. sírból származó koponyán a nyílvarrat (*sutura saggitalis*) korai elcsontosodását figyeltük meg (1. kép). A Szőreg C 151. sírjának anyagában a C1-es nyakcsigolya (*Atlas*) záródási zavara, azaz Spina bifida occulta volt megfigyelhető, míg a Deszk F 20. sírjából származó koponyán a pikkelyvarrat (*sutura squamosa*) hiányát fedeztük fel, a jobb oldali halántékcsont és falcsont között.

1. kép: Szőreg C 103, 14–15 év, nyílvarrat (*sutura saggitalis*) hiánya

¹⁵ DOBSZAY 1969; JÓZSA 2006; CSÁKY-SZUNYOGH et al. 2007.

Hematogén eredetű elváltozások

A hematológia tárgyköréhez tartozó patológiás elváltozások többek között a vörösvértest, a fehérvérsejt és vérlemezke képzésének zavarai, a véralvadási anomáliák és a vérképző rendszer daganatai, melyek közül csak bizonyos betegségek mutathatók ki a régészeti anyagokból.¹⁶

A hematogén eredetű csontelváltozást poroticus hiperostosisnak nevezzük, de a paleopatológiai szakirodalomban többféle elnevezése is elterjedt, mint például a *cribra orbitalia et cranii*, *hyperostosis spongiosa*, vagy *hyperostosis porotica*.¹⁷ Ezek az elváltozások a szemüreg (*orbita*) felső részére és a koponya (*cranium*) egyéb külső felszínére főként a falcontra lokalizálódnak.¹⁸ Nathan és Haas (1966) a csontokon megfigyelhető károsodás három morfológiai megjelenését különítette el: *poroticus*, *cribroticus* és *trabecularis*.

A vizsgált anyagban mindhárom fokozatra találtunk példát. A jobb oldali *cribra orbitalia* tíz esetben volt *poroticus*, három esetben *cribroticus*. A bal oldali *cribra orbitalia* tizenegy esetben volt *poroticus*, három esetben *cribroticus*, míg egy esetben a *trabecularis* fokozatot figyeltük meg. A *cribra cranii* hat esetben a jobb és a bal oldalon is *poroticus*, egy esetben *cribroticus*, és egy másik esetben *trabecularis* fokozatot mutatott (2. kép). Hat koponya esetén a *cribra cranii* és *cribra orbitalia* együtt fordult elő.

2. kép: Szőreg C 167, 1–1,5 év, *cribra cranii*

¹⁶ JÓZSA 2006.

¹⁷ HENGEN 1971.

¹⁸ ANGEL 1966.

Fertőzéses eredetű elváltozások

A rövid lefolyású megbetegedések általában lágszöveteket érintenek, sok esetben a beteg halálát okozzák mielőtt a csonttani tünetek megjelenhetnének, így gyakran nem lehet fertőzésekre következtetni a maradványokból. Specifitás szerint megkülönböztetünk nem specifikus eredetű fertőzéseket és specifikus fertőzéseket.

Amikor a fertőzés okoz csonttani tüneteket, de az infekció helye és morfológiája alapján nem állapítható meg a pontos kórokozó, nem specifikus csonttani fertőzésről beszélünk.¹⁹ Leggyakrabban a különböző gennykeltő mikroorganizmusok (pl. *Staphylococcus*, *Streptococcus* sp.) okozta fertőzésekkor alakulhatnak ki ilyen gyulladásos elváltozások a csontokon, például a csonthártyán (*periostitis*) (3. kép), a kompakt csontállományban (*ostitis*) és a csontvelőben (*osteomyelitis*).

3. kép: Szőreg C 129, 18–21 év, bal tibia periostitise

Vannak olyan esetek, amikor vírusos, bakteriális, gombás, vagy egyéb patogén által okozott fertőzések úgynevezett specifikus fertőzéseket okoznak. Ebben az esetben következtetni lehet a pontos kórokozóra.²⁰ Többek között ide sorolhatók a mycobacteriális fertőzések (pl. lepra – *Mycobacterium leprae*, tuberkulózis – *Mycobacterium tuberculosis*), a treponematózisok (pl. szifilisz – *Treponema pallidum*), illetve néhány egyéb, jellegzetes elváltozásokat létrehozó vírusos, bakteriális, gombás fertőzés.²¹

¹⁹ WESTON 2012.

²⁰ BODZSÁR – ZSÁKAI 2013.

²¹ STEINBOCK 1976; ORTNER 2003.

A fertőzőes eredetű elváltozások közül három esetben periostealis elváltozást fedeztünk fel. A megfigyelt, újonnan képződött szivacsos csontrétegek főként a tibiára lokalizálódtak. Mindhárom eset a Szőreg C temetőből származó Juvenis korcsoportot érintette.

Endocranialis elváltozások

A koponya endocranialis felszínén megjelenő kóros benyomatoakat és reaktív újsont-képződményeket összefoglaló néven endocranialis lesionak (ECL) nevezzük, amelyek számos betegségre utalhatnak. Az elváltozások megjelenési formái változatosak, melyek között megkülönböztethetünk periostealis újsontképződményt (PA), fokozott gödörképzettséget (APDI), rendellenes érbenyomatoakat (ABVI) és granularis benyomatoakat (GI).²²

A vizsgált szériában nyolc koponya esetén találtunk endocranialis elváltozásokat. Mind a nyolc esetben erőteljes rendellenes érbenyomatoakat, azaz fokozott gödörképzettséget (APDI) találtunk, és az egyik koponya esetén emellett periostealis reakciók (PA) is megfigyelhetők voltak.

A fogazatot érintő elváltozások

A fogazatot érintő elváltozások közül a vonalas zománc hypoplasziát (LEH), a fogkopás mértékét, a fogszuvasodást és a fogkőképződést vizsgáltuk meg. Ezen elváltozásokat nagy számban regisztráltuk. A vizsgálati anyagban gyakorinak mondható a fiziológias abrasio, hiszen huszonhat egyénből huszonötnél fordult elő bizonyos mértékű fogkopás. A fogszuvasodás és a fogkőképződés elsősorban az Infancia II és Juvenis korcsoportokban volt megfigyelhető. Vonalas zománc hypoplasia tizánhárom egyénnél fordult elő. Megvizsgáltuk az egyes fogak érintettségét, amely szerint a felső állcsont esetén a jobb oldali, első metszőfogak és szemfogak voltak a leggyakrabban érintett, míg a mandibula esetén a jobb oldali alsó szemfogak és második nagyőrlők, illetve a bal oldali első kisőrlők voltak a leggyakrabban érintettek (4. kép).

Többszörös elváltozások alkotta paleopatológiai mintázatok

A vizsgálatok során érdekes mintázatok fedeztünk fel a kóros elváltozások együttes előfordulása szempontjából is. Egy esetben periostealis elváltozás és vonalas zománc hypoplasia együttes előfordulását, két esetben endokraniális lézió és vonalas zománc hypoplasia együttes előfordulását, illetve újabb két esetben mindhárom lézió együttes előfordulását figyeltük meg (1. táblázat).

²² SCHULTZ 1993; KREUTZ – TEICHMANN – SCHULTZ 1995; LEWIS – ROBERTS 1997; SCHULTZ 2001.

4. kép: Szőreg C 80, 16–18 év, LEH a bal alsó kvadránsban

Temető	Sírszám	Elhal. életkor	Periosteal lesion	ECL	LEH
			0/1/N	0/1/N	0/1/N
Deszk F	13	16–18	N	0	1
	16	18–20	N	0	0
	20	17–19	N	1	1
	21	13–16	N	1	1
Szőreg C	24	5–6	N	0	0
	56	7–8	N	0	0
	57	8	N	0	1
	68	18–19	0	0	1
	72	16–18	0	0	1
	79	15–16	N	0	0
	80	16–18	1	0	1
	89.b	4–5	N	0	0
	100	11–13	0	0	1
	103	14–15	0	0	1
	104	15–17	0	0	1
	106	15–18	N	1	0
	108	15–18	N	1	0
	125	8–9	N	0	0
	129	18–21	1	1	1
	131	16–17	N	0	0
	134	16–18	0	0	0
	136	18–20	1	1	1
	151	18–20	0	0	1
	152	2–3	N	0	0
	167	1–1,5	N	1	0
	171	6–7	N	0	0

1. táblázat: Többszörös elváltozások alkotta paleopatológiai mintázatok

Összefoglalás

Az elemzések segíthetnek megérteni és rekonstruálni az adott időszakban itt működő társadalmakat, illetve a paleodemográfiai és paleopatológiai vizsgálatok segítségével ismereteket szerezhethetünk az itt élő populációk egészségi állapotáról is. Az elemzés során eredményeinket a korábbi paleodemográfiai elemzésekkel összehasonlítva számos esetben tapasztaltunk korcsoportváltozást, illetve néhány esetben az elhalálozási életkorok meghatározása is eltérő eredményt mutatott. A paleopatológiai elváltozások megjelenési formája és lokalizációja megfelel a paleopatológiai szakirodalomban leírt eredményeknek. A kutatásaink anyagát képező két temető, részben a mennyiségi és megtartási állapotnak, részben a paleoantropológia egyéb általános limitáló faktorainak köszönhetően a feldolgozás jelenlegi szintje mellett individuális adatokat képes szolgáltatni, jelentősebb összefüggések kialakítására nem alkalmas. Általános problémát jelent, hogy kevés kivétellel csak koponyák állnak rendelkezésre, amely a komplex antropológiai vizsgálatot megnehezíti, vagy épp lehetetlenné teszi.

A jövőben folytatni kívánjuk a Maros-kultúra temetőivel kapcsolatos vizsgálatainkat. Az eddig elért kutatási eredményeink megfelelő alapot nyújthatnak a többi temetővel való összehasonlításhoz. Első lépésként más temetők sub-adultus korcsoportjait szeretnénk bevonni a vizsgálatokba, de a felnőttek újbóli vizsgálata is szerepel a terveink között, tehát összetett fizikai antropológiai elemzést szeretnénk majd végezni. Bízunk benne, hogy további kutatási eredményeink a jövőben hozzájárulhatnak a Kárpát-medence bronzkorának minél részletesebb megismeréséhez.

Irodalom

- ANGEL 1966 = Angel, J. L.: Porotic hyperostosis, anaemias, malarias, and marshes in the Preshistoric Eastern Mediterranean. *Science* 153 (1966) 760–763.
- AUFDERHEIDE – RODRIGUEZ-MARTIN 1998 = Aufderheide, A. C. – Rodriguez-Martin, C.: *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*. Cambridge : Cambridge University Press, 1998.
- BODZSÁR – ZSÁKAI 2013 = Bodzsár É. – Zsákai A. (szerk.): *Antropológiai/humánbiológiai gyakorlatok*. Budapest : Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2013.
- BÓNA 1975 = Bóna, I.: *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre Südöstlichen Beziehungen*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1975
- CSÁKY-SZUNYOGH et al. 2007 = Csáky-Szunyogh M. et al. (szerk.): *Módszertani útmutató. A veleszületett fejlődési rendelleneségek és a kóroki monitor bejelentésének rendjéről*. Budapest : Országos Tisztiorvosi Hivatal, 2007.

- DOBSZAY 1969 = Dobszay L.: Fejlődési rendellenességek. In: Hollán Zs. et al. (szerk.): *Orvosi lexikon 2. kötet*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1969, 159–208.
- FARKAS 1975 = Farkas Gy.: *A délföld őskorának paleoantropológiája*. Kandidátusi értekezés. Szeged : József Attila Tudományegyetem Embertani Tanszéke, 1975.
- FISCHL 2000 = P. Fischl K.: Szőreg C (Szőreg-Szív utca) bronzkori temetője I. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve - Studia Archaeologica* VI (2000) 77–138.
- FISCHL 2001 = P. Fischl K.: Szőreg-C (Szőreg- Szív utca) bronzkori temetője II. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* VII (2001) 193–217.
- FISCHL 2003 = P. Fischl K.: Tell-települések a Maros torkolatvidékén. In: Visy Zs. (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest : Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma–Teleki László Alapítvány, 2003, 160–161.
- FOLTINY 1941 = Foltiny I.: *A szőregi bronzkori temető*. Szeged : Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum, 1941.
- FOLTINY 1942 = Foltiny I.: A Deszk-F bronzkori temető. In: Csallány Dezső (szerk.): *A szegedi városi múzeum kiadványai*. Szeged : Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum, 1942.
- HENGEN 1971 = Hengen, O.: Cribra orbitalia: Pathogenesis and probable ethiology. *Homo* 22 (1971) 57–76.
- JÓZSA 2006 = Józsa L.: *Paleopathologia. Elődeink betegségei*. Budapest : Semmelweis Kiadó, 2006.
- KREUTZ – TEICHMANN – SCHULTZ 1995 = Kreutz, K. – Teichmann, G. – Schulz, M.: Paleoepidemiology on inflammatory processes of the skull: a comparative study of two early medieval infant populations. *Journal of Paleopathology* 7 (1995) 108.
- LEWIS – ROBERTS 1997 = Lewis, M. E. – Roberts, C.: Growing Pains: The interpretations of stress indicators. *International Journal of Osteoarcheology* 7 (1997) 581–586.
- MARCSIK 2011 = Marcsik A.: Tudnivalók a humán csontanyagáról. In: Müller R. (főszerk.) – Gróf P. – Horváth F. – Kulcsár V. – F. Romhányi B. – Tari E. – T. Biró K. (szerk.): *Régészeti kézikönyv*. Budapest : Magyar Régész Szövetség, 2011.

- O'SHEA 1995 = O'Shea, J. M.: Mortuary Custom in the Bronze Age of Southeastern Hungary. In: Beck, L. A. (ed.): *Regional Approaches to Mortuary Analysis*. [Interdisciplinary Contributions to Archaeology] New York : Springer Sciences+Business Media, 1995, 125–145.
- O'SHEA 1998 = O'Shea, J. M.: A Perspective on the Early Bronze Age Villagers of the Eastern Carpathian Basin. *Cambridge Archaeological Journal* 8 (1996) 96–100.
- O'SHEA 2011 = O'Shea, J. M.: A River Runs Through It: Landscape and the Evolution of Bronze Age Networks in the Carpathian Basin. *Journal of World Prehistory* 24 (2011) 161–174.
- ORTNER 2003 = Ortner, D. J.: *Indefication of pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. San Diego : Academic Press, 2003.
- PINHASI – MAYS 2008 = Pinhasi, R. – Mays, S.: *Advances in human paleopathology*. Chichester : John Wiley and Sons Ltd., 2008.
- REGA 1989 = Rega, E. A.: *A bioarcheological examination of the skeletal series from two Bronze Age Mortuary sites in Southeastern Hungary*. MA Thesis. Chicago : The University of Chicago, 1989.
- REGA 1995 = Rega, E. A.: *Biological correlates of social structure in the early Bronze Age cemetery at Mokrin*. PhD Thesis. Chicago : The University of Chicago, 1995.
- REGÖLY-MÉREI 1962 = Regöly-Mérei Gy.: *Az ősemleri és későbbi emberi maradványok rendszeres kórbonctana*. Budapest : Medicina Kiadó, 1962.
- SCHULTZ 1993 = Schultz, M.: Initial stages of systemic bone disease. In: Grupe, G. – Gerald, A. N. (ed.): *Histology of Ancient Human bone: Methods and Diagnosis*. New York : Springer-Verlag Inc., 1993, 185–203.
- SCHULTZ 2001 = Schultz, M.: Paleohistopathology of bone: a new approach to the study of ancient diseases. *Yearbook of Physical Anthropology* 44 (2001) 106–147.
- STEINBOCK 1976 = Steinbock, R. T.: *Paleopathological Diagnosis and Interpretation*. Springfield : Charles C. Thomas Press, 1976.
- TROGMAYER 1997 = Trogmayer O.: Látták Trója kapuit. Előszó a gyulai bronzkori kiállításhoz. In: Havassy P. (szerk.): *Gyulai katalógusok 3. Látták Trója kapuit. Bronzkori leletek a Közép-Tisza vidékéről*. Gyula : Erkel Ferenc Múzeum, 1997, 9–12.
- UBELAKER 1989 = Ubelaker, D. H.: *Human skeletal remains: excavation, analysis, interpretation 3rd ed*. Washington : Taraxacum, 1989.

- VISY 2003 = Visy Zs. (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest : Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma–Teleki László Alapítvány, 2003
- WALDRON 2009 = Waldron, T.: *Paleopathology. Cambridge Manuals in Archaeology*. Cambridge : Cambridge University Press, 2009.
- WESTON 2012 = Weston, D. A.: Nonspecific Infection in Paleopathology: Interpreting Periosteal Reactions. In: Grauel, A. L. (ed.): *A Companion to Paleopathology*. Chichester : Wiley-Blackwell, 2012, 492–512.

Bioarchaeological analyses in the subadult populations of the Bronze Age Deszk F and Szőreg C cemeteries

RÉKA NAGY

Bronze Age in Central Europe can be characterized by significant population increases, the intensification of craft production and new forms of agricultural output. One of the most important cultures in the history of the Middle Bronze Age Carpathian Basin is the Maros group. This culture's settlements were found in the swampy areas near the Tisza and Maros confluence, and these great cemeteries (Szőreg C, Deszk A, F, Ószentiván, Óbéba, Pítvaros, Battonya, Mokrin, Törökkanizsa) characterized by predominantly inhumations. The dead were buried in socially appropriate attire and laid down in the grave primarily in shrunken position and placed on their sides. Some of these cemeteries have revealed characteristic population structure (e.g. lack of very young individuals), and this phenomenon might be in association with culture-related social phenomena and biological processes. The aim of our paper is to present the results of the examination of the osteoarchaeological samples from the Deszk F and Szőreg C cemeteries' subadult age individuals. During our research, classical physical anthropological analyses of 26 individuals' skeletal remains were carried out, we present our paleodemographic and paleopathological results.

„Íme, itt a magyar Pompeii és Herculaneum!”

Pannonia négy ékessége: Aquincum és Carnuntum amphitheatrumai

PÁLFI ÁDÁM

Bevezetés

A címben szereplő idézet nem mástól, mint a Habsburg-Lotaringiai uralkodócsalád egyik tagjától, nevezetesen Ferenc Károly főhercegtől, Ferenc József (1848–1916) későbbi osztrák császár és magyar király édesapjától származik. A nevezetes felkiáltás 1820-ban, a magyar régészet hajnalán hangzott el Óbudán, mikor családja kíséretében megsejmelte az előkerült római emlékeket.¹ Ekkor még talán maga a főherceg sem sejthette, hogy micsoda felbecsülhetetlen érték, *Pannonia inferior* (Alsó-Pannonia) egykori fővárosa lapul a lábuk alatt, amely arra vár, hogy újra felfedezzék.

Az azóta eltelt közel két évszázad alatt Aquincum Magyarország legnagyobb régészeti vállalkozásának tekinthető, 2019-ig összesen több mint 1000 feltárást végeztek itt, és ennek köszönhetően 23 régészeti romcsoport parkot alakítottak ki.² Pannonia területén belül található még egy ilyen kiemelt város, *Pannonia superior* (Felső-Pannonia) tartományi székhelye, a Bécstől keletre lévő Carnuntum (ma: Bad-Deutsch Altenburg, Ausztria), amelynek története a múltban és a jelenben is szorosan összekapcsolódik Aquincummal. A két város jelentőséget, súlyát, a történelemben betöltött szerepét jelzi, hogy területükön két-két *amphitheatrum* megépítésére került sor (*1. kép*).

Pannonia provincia fővárosai: Aquincum és Carnuntum

Ahogy már korábban is említettem, mindkét település életében sok a közös kapcsolódási pont – elsőként a hódításnál, Pannonia elfoglalásánál kerültek előtérbe, mivel kiemelt csomópontok, határátkelők mentén helyezkedtek el. Létrehozásukban a Dunának, római nevén a *Danuvius*nak, alapvető jelentősége volt. Pannonia provincia birtoklása a rómaiak számára elsősorban földrajzi és stratégiai szempontok miatt volt elengedhetetlen.³

Carnuntumot elsődlegesen átmeneti tábornak szánták, a térségben Augustus császár fogadott fia, Tiberius – aki később maga is császárrá vált – Kr. u. 6-ban létrehozott egy megerősített téli táborhelyet.⁴ Ezzel szemben a tartomány északkeleti felének megszállására, természetesen beleértve Aquincumot is, csak az 1. század közepe táján került sor.

¹ KAISER – PÓCZY 1985, 18–21.

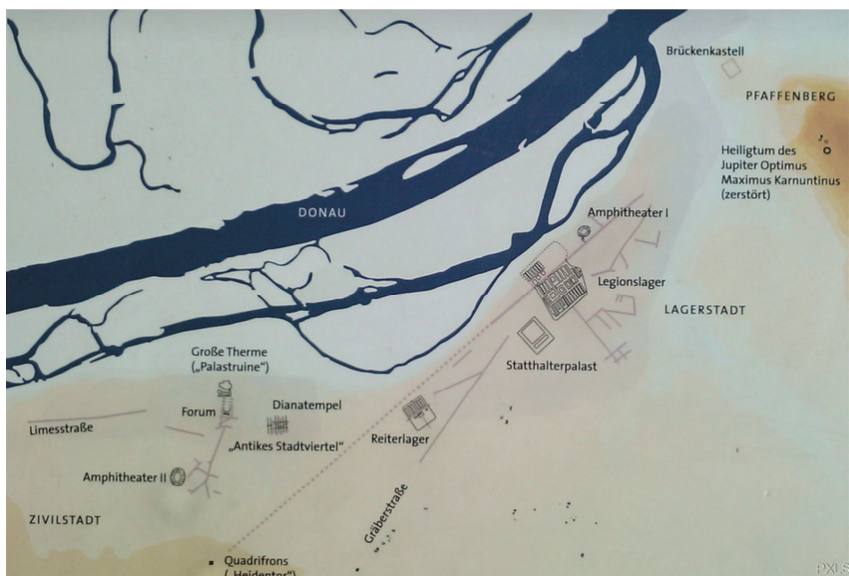
² PÓCZY – ZSIDI 1986, 1–27; PÓCZY 2004, 4–7.

³ NAGY 1971, 68–70; KÉRDŐ – SCHWEITZER 2010, 13.

⁴ HUMER 2006, 35–40; GÄZDAC – HUMER – POLLHAMMER 2014, 15–16.

1. kép: Pannonia provincia térképe

2. kép: Carnuntum településének közigazgatási térképe

Mind Aquincum, mind Carnuntum több közigazgatási és települési egységből álló, a római civilizáció valamennyi ismervével rendelkező város volt.⁵ Kialakításuk a hármasszerű településszerkezetet követi: először létrehoztak egy *legiótábort*,⁶ majd köré egy *canabaet* (katonaváros, ahol a katonák hozzátartozói, kereskedők és árusok éltek), míg legvégül a provincia tényleges elfoglalása, a helyzet stabilizálása, és az alapvető feltételek megteremtése után létrejött maga a civil település (2. kép).⁷

Mindkét település életének meghatározó és kulcsfontosságú pillanata Traianus császár uralkodása idején jött el, aki a 2. század elején két részre osztotta Pannoniát, ezzel a döntéssel Aquincum *Inferior*, míg Carnuntum *Superior* fővárosa, a helytartó székhelye lett.⁸ A ráruházott közigazgatási szerep új lendületet adott a települések fejlődésének, nagyarányú építkezések indultak, ami végül abban csúcspontot ért el, hogy mindkét város megkapta Hadrianus császártól a *municipium*-i rangot.⁹ Ettől kezdve egy erőteljes gazdasági növekedés volt megfigyelhető, aminek a 166/167–180 között folyó markomann háborúk vetettek véget. A háború szele Aquincumot csak kisebb mértékben érintette, ugyanakkor a provincia egészére nézve komoly károk keletkeztek.¹⁰ A háború befejeztével, a századfordulóhoz közeledve ismét erőteljes építkezések kezdődtek el, amiben szerepet játszott Septimius Severus (193–214) császári trónra kerülése.¹¹ A Severus-korszakban Carnuntum csakúgy, mint Aquincum gazdasági és társadalmi oldalról nézve, a korábbiakhoz képest jelentős fejlődésen esett át. A pozitív irányba tartó változások hatására 194-ben a császár jóváhagyásával Carnuntum és Aquincum egyszerre részesült a magasabb városi rangot jelentő *colonia* státuszban (3. kép).¹²

⁵ ZSIDI 2002, 7.

⁶ Carnuntumban a *XV. Apollinaris legio* alapított állandó katonai táborot, ún. *castrumot*, míg Aquincumban a *legio II Adiutrix* alakított ki táborhelyet a mai Flórián tér közelében. A század második felében mindkét helyen megindult egy nagyszabású határerődítési program, a *limes*-rendszer fokozatos kiépítése.

⁷ SZÁMADÓ 1997, 160; MADARASSY 1999, 69–75; NÉMETH 2006, 22.

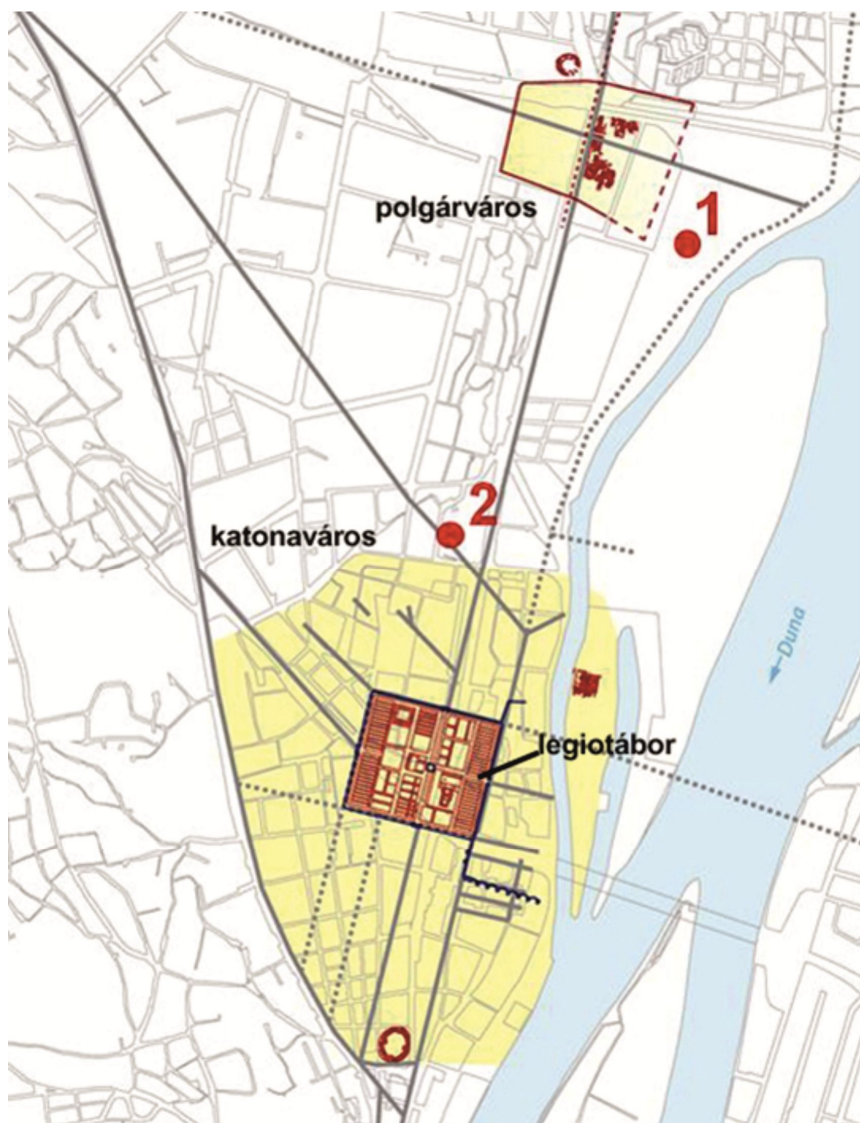
⁸ SZABÓ – BORHY 2015, 103–104.

⁹ MÓCSY 1959, 134–135; ZSIDI 2013, 4. Sokáig makacsul tartotta magát az az álláspont, hogy a városjog adományozás egyszerre, egy időben történt. Ugyanakkor erre nem kerülhetett sor 124-ben, Hadrianus látogatásával, mivel a közelmúlt kutatásai rámutattak, hogy a császár ebben az évben nem tartózkodott a Duna menti provinciában (HALFMANN 1986, 199–201; BALOGH 2007, 97).

¹⁰ MÓCSY 1963, 17–20.

¹¹ Érdemes kitérni arra a nem elhanyagolható részletre is, hogy Septimius Severust éppen Carnuntumban a pannoniai *legiók* támogatásával nyilvánítják császárrá 193. április 9-én.

¹² GÁZDAC – HUMER – POLLHAMMER 2014, 18. Hivatalos nevén: *colonia Septimia Aurelia Antoniniana Carnuntum* és *colonia Septimia Aquincensium*.

3. kép: Aquincum településének közigazgatási térképe

Carnuntum nem csak azért vált az egyik legjelentősebb római metropolisszá, mert katonailag frekventált helyzete révén döntő szerepet játszott a birodalom határának biztosításában, hanem azért is, mert fontos kereskedelmi utak mentén feküdt. A *limes* központi fekvésének, valamint a Borostyánkő út közelségének köszönhetően a legfontosabb kereskedelmi utak egyikeként vonzó gazdasági központ is volt.¹³ Aquincum példája pedig kiválóan mutatja, ha egy város a maga korában kiérdemli a „*colonia splendidissima*” vagyis a „legtündöklőbb, legfényesebb város” jelzőt, akkor ott nem egy jelentéktelen, önálló értékekkel nem rendelkező településről beszélünk, hanem egy olyanról, ami figyelemre méltó hagyományokkal és történelmi múlttal bír.¹⁴

Rejtőzködő római örökségünk

Carnuntum a közép-kelet-európai régió legnagyobb régészeti lelőhelye, feltárása már évtizedek óta folyik. Mindazonáltal Aquincummal szemben irigylésre méltó helyzetben van, mivel az ókori városra nem történt modernkori ráépítkezés, ami nagymértékben hozzájárul a kutatások zavartalan lefolyásához. Ennek köszönhetően az osztrák régészeti kutatások lényegesen előrehaladottabb állapotban vannak, a magyarországi kutatásokhoz képest számottevő információval rendelkeznek az egyes *amphitheatrumok* felépítményeit, továbbá a létesítményeket körülvevő infrastruktúrát illetően, amely elengedhetetlen volt a rendszeres gladiátorjátékok megszervezéséhez. Az olyan jellegű tartományok, mint Pannonia, amely nem tartozott a leggazdagabb provinciák közé, csak korlátozott beruházásokat engedhetett meg. Nem volt lehetőség hatalmas, több ezer néző befogadására alkalmas *theatrumok* vagy *circusok* építésére, ezért jellemzően egyfajta létesítmény, nevezetesen az *amphitheatrum* biztosította a tartomány lakói számára a szabad kikapcsolódást. Ennek ellenére Pannoniában tekintélyes méretű *amphitheatrumok* emelkedtek, amik a rómaiaktól átörökölt legnagyobbvonalúbb alkotásoknak tekinthetők.¹⁵ A közhelyekkel ellentétben az *amphitheatrumok*ban nemcsak klasszikus gladiátorküzdelmek (*munera*) vagy állatküzdelmek (*venatio*) zajlottak, hanem a széles programkínálatnak köszönhetően a multság humanitáriusabb formáinak, vagyis színházi előadásoknak, politikai szónoklatoknak, sőt az aréna néha még tengeri ütközetek bemutatásának (*naumachia*) is helyet adott.¹⁶

Az *amphitheatrumok* könnyen beazonosíthatók, ez egy szabadon álló, gyakran ovális vagy kör alakban kialakított épülettípus, amelyet a rómaiak elsősorban tömegszórakoztatás céljából emeltek. A központi tér nyitott, középen található a porond vagy küzdőtér (*arena*), melyet általában egy több méter magas mellvéd (podium) vett körül. A nézőteret (*cavea*) rendszerint természetes kiemelkedéseken vagy megfelelő mennyiségű földmunka elvégzése során

¹³ TÓTH 1979, 17–18; KISS 2007, 28–29.

¹⁴ SZILÁGYI 1956, 27–31.

¹⁵ HAJNÓCZI 1974, 127–129.

¹⁶ KOVÁCS 2016, 78.

betemetett mélyedésekben alakították ki, más szóval maradéktalanul kihasználták a természeti adottságokat. A bejutás leggyakrabban a hossz tengelyek mentén kialakított kapukon történt, továbbá a gyorsabb feljutás érdekében megtoldhatták egy, az *amphitheatrum* falához kapcsolt lépcsőfeljáróval is.¹⁷

Manapság is szembeötlő, hogy az egyes *amphitheatrumok* nagysága és szerkezete jelentősen eltér egymástól, ennek magyarázata a közösség igényeinek kiszolgálásában rejlik, mivel típusa szerint három különféle *amphitheatrum* különíthető el:

1. Urban/Városi *amphitheatrum*
2. Legionárius *amphitheatrum*
3. Auxiliáris *amphitheatrum*

Az első kategóriában az arénák mindig a városok határán kívül esnek, a helyszín kiválasztásánál a természeti adottságok kiemelt szerepet játszottak. A másik két típus kialakulását döntően a Róma által felszerelt és felfegyverzett katonai alakulatok hívták életre. A katonai mérnökök tervei alapján a *legio* számára kialakított *amphitheatrumok* voltak a legnagyobbak és a legszabályosabb kitűzésűek. Ezek elsődleges funkciója viszont nem a tömegszórakoztatásban rejlett, hanem a katonák kiképzésében és felkészítésében.¹⁸

Az auxiliáris, vagyis a kisegítő csapatok számára létrehozott *amphitheatrumok* voltak a legkevesebb nézőt befogadni képes létesítmények, rendeltetésük az előzőhöz hasonlóan katonai szempontoknak tett eleget, általában ideiglenesen, egyszeri események alkalmával emelték. Az ilyesfajta *amphitheatrumok* kialakítása nem igényelt sok időráfordítást, ezért praktikusnak mondhatók, mivel felépítésük és lebontásuk könnyű volt.¹⁹

Polgárvárosi *amphitheatrumok*

Az *amphitheatrum* építésére Aquincum és Carnuntum polgárvárosaiiban valószínűleg legkésőbb a 2. század második felében került sor. Aquincum esetében az *amphitheatrum*hoz kapcsolt Nemesis-szentélyben in situ megfigyeltek számos, az istennőnek állított oltárkövet, ilyen például Marcus Ulpius Zosimus Nemesis istennőnek ajánlott oltára.²⁰ A fogadalmi oltárkövet 162-ben állították, sajnos tartalma azonban nem ad felvilágosítást az állítató személy társadalmi státuszát illetően. Ennek ellenére egy korhatározó emlékről van szó, amely kétségtelenül bizonyíték arra, hogy az *amphitheatrum*nak 162-ban már állnia kellett, mivel megelőzte az utólag hozzácsatolt szentély vagy szentélyek építését.²¹

¹⁷ HUF SCHMID 2009, 25–30; DODGE 2014, 545–560.

¹⁸ BOMGARDNER 2000, 36–40.

¹⁹ WILMOT 2015, 3–4.

²⁰ CIL III 10441.

²¹ TORMA 1881, 82; SZILÁGYI 1968, 127–128; NAGY 1973; BOULEY 1994, 117.

4. kép: Aquincum polgárvárosi amphitheatrum

Az aquincumi aréna a város határain kívül, az északi faltól 26 méterre, az egyik védőtorony szomszédságában épült fel.²² Összesen 5060 m² területen helyezkedik el, formája ellipszis alakú, 86x75 m tengelyméretével az ilyen jellegű építmények között a közepes méretűek közé sorolható.²³ Mindössze egy 53x45 méteres küzdőtere volt, fele akkora, mint a katonavárosi *amphitheatrum*nak. Az aréna befogadóképességét illetően vita bontakozott ki, korábban Torma Károly és Póczy Klára számításai alapján 3–4 ezer emberrel számoltak, újabban, mindenekelőtt Borhy László kutatásai kimutatták, hogy a korábbi becsült nézőszámokat megkettőzhetjük.²⁴ Ülőhelyek nyomai nem maradtak fenn Aquincumban, kőpadokat azonban találtak, de ezek magasabbról, a páholyból lehullott darabok közül valók. A kötőmbökön olvasható nevek alapján könnyen elképzelhető, hogy ezek egykoron a város kimagasló tisztviselőinek az állandó ülőhelyeiként szolgáltak.²⁵ Az előkerült húsz név között szerepel Gaia Valeria Nonia neve is, ebből tudjuk, hogy a

²² SZILÁGYI 1956, 22; ZSIDI 1995, 43; ZSIDI 2002, 81.

²³ Pontos méretei: hossz tengelye 86,45 m, míg a kereszt tengelye 75,50 m azaz 295x255 láb (SZILÁGYI 1956, 22; HAJNÓCZI 1974, 135; HAJNÓCZI 1987, 97).

²⁴ TORMA 1881, 46; PÓCZY 1976, 42; PÓCZY 1994, 53. Borhy László megnézte a más provinciákból ismert és jól adatolt ülés méreteket, ezért nem 0,77 m ülésfelülettel, hanem annak felével, 0,385 méterrel számolt. Következtetésképp az aquincumi aréna lelátóin összesen körülbelül 8 600 néző foglalhatott helyet (BORHY 2009, 35).

²⁵ NAGY 1942, 566; PÓCZY 2004, 102–103.

gladiátorküzdelmeken és előadásokon nők is részt vehettek.²⁶ A szűkszavú feliratok két esetben az ülőhely gazdájának foglalkozására is utalnak, egyikük egy kiszolgált katona (*veteranus*), míg másikuk vámügyintéző (*vilicus*) lehetett.²⁷ Sajnos az ülőlépcső-feliratok mára kettő kivételével elvesztek, azokat az *amphitheatrum* rekonstrukciójakor befalazták.²⁸ A nézőtér belső oldalát az *arena* felől kb. 3–3,2 m magas kváderkövekkel burkolt mellvédfal (*podium*) védte a vadállatok felugrása ellen.²⁹ Az aquincumi körszínház esetében a *podium*falon összesen 5 rétegben figyeltek meg festésnyomokat.³⁰ Tudomásunk van arról, hogy a *podium*falat gyakran díszítették figurális ábrázolásokkal, elég csak megnézni a Pompeii *amphitheatrum*ot, ahol egyrészt állatküzdelem, másrészt gladiátorharc elevenedik meg.³¹ A *podium*falat belülről 5–6 kisebb cella vagy fülke töri meg, amelyek rendeltetését még nem sikerült megfelelően tisztázni. A kamrák magasságukat és szélességüket tekintve megegyeznek (4. kép).

Hossztengelyének kelet és nyugat felől volt egy-egy kapuja. A keleti díszkapu az ún. *porta pompae* szerényebb volt a nyugatinál, pedig egykor itt vonult be a díszmenet a gladiátorokkal, az ember- és állatküzdelmek résztvevőivel. A vele szemben lévő nyugati kapu pedig a *porta triumphalis*, amin keresztül a győztes gladiátorok távoztak a játékok befejezését követően.³² A főkapuk oldalfalait kisebb méretű szobrok díszítették, erre utal a keleti kapu esetében egy, a nyugati kapunál három falba vágott üreg. Ezen felül az egyik fülkéből előkerült egy Fortuna szobor 42 cm magas torzója, illetve egy másiktól Apollón isten szobrának fejrésze.³³ A még meglévő küszöbköveken található lyukak arról tanúskodnak, hogy a kapukat ajtóval zárták le.³⁴ A nézőközönség két nagy lépcsőfeljárón juthatott fel a nézőtérre. A pompeii *amphitheatrum* kétoldali lépcsőtoronnyal volt felszerelve, Aquincum esetében azonban csak egyoldali lépcsőfeljárattal (*summa caveara*) számolhatunk, amelyet a déli oldalon alakítottak ki.³⁵ Az ásatások során előkerült egy olyan páratlan értékű lelet, ami arra utal, hogy a játékok során a nézők fogadásokat is köthettek a küzdelem győzteseire: kőlapba faragott, számmal ellátott kis rekeszekbe helyezhették zsetonjaikat. A csupán töredékekben ránk maradt számok szerint, amelyek a gladiátorküzdelmek sorszámát jelezték, az aquincumi *amphitheatrum*ban egy-egy alkalommal legalább 25 küzdelem zajlott.

²⁶ CIL III 10439a–x; KOLENDO 1979, 47. Az ülésekkel foglalkozott még: HENSZLMANN 1881, 481–485; BORHY 2010, 268–276.

²⁷ KUZSINSZKY 1891, 110; ZSIDI 2002, 108.

²⁸ BORHY 2009, 58, 322 j.

²⁹ SZILÁGYI – HORLER 1962, 484.

³⁰ TORMA 1881, 23–24.

³¹ A *podium*fal díszítéséről összefoglalóan: GOLVIN 1988, 318–329. A pompeii *amphitheatrum* falfestészeti díszei sajnos manapság már nem láthatók, mivel 1816-ban egy hideg téli éjszakát követően lehullottak (SCOBIE 1988, 209–210).

³² ZSIDI 2002, 81.

³³ SZILÁGYI 1956, 23–24.

³⁴ NAGY – ÜRÖGDI 1963, 61; HAJNÓCZI 1974, 138; ZSIDI 2006, 23.

³⁵ SZILÁGYI 1956, 23; KAISER – PÓCZY 1985, 114.

5. kép: Carnuntum polgárvárosi amphitheatrums

A carnuntumi *amphitheatrum* a polgárvárostól délre, a városfaltól 300 méterre található, egy sűrűn beépített külvárosban.³⁶ Kialakítása a környezeti adottságokat figyelembe véve, egy természetes mélyedésben történt. Megközelítőleg 9770 m² nagyságú területen fekszik, formája ellipszis alakú, félkörös végződésel. Körülbelül 127,5x111 m tengelyméretével a Duna-vidék egyik legnagyobb arénája.³⁷ Típusát tekintve a vegyes építésű kő- és föld*amphitheatrumok* csoportjába sorolható.³⁸ A kialakítás ilyen esetekben a következőképpen történik: a nézőteret nem boltozatokkal, hanem dőngölt földdel támasztják alá. Ez a föld hatalmas súlyánál fogva rendkívüli vastagságú falakat igényel, melyek a föld*amphitheatrumok* jellegzetességei. Hátránya, a szerkezet tökéletlensége abban rejlik, hogy hiába vannak vastag falak, ezek nem tudnak sokáig ellenállni a rájuk nehezedő földnyomásnak. Emiatt a föld*amphitheatrumok* annyira elpusztultak, hogy felépítményeikre vonatkozó analógiák nem állnak rendelkezésünkre.³⁹ Az arénába északról és délről két hosszú folyosón keresztül lehetett bejutni, amelyeket két oszlopsorral három egyenlő részre osztottak és összekapcsoltak a 7 m széles kapukkal. A kapuk hasonlóan néztek ki, mindkettőt egy enyhe lejtőn alakították ki, az északi kapu a Duna felé nézett és hozzá egy kétszobás, téglalap alakú épületet csatoltak, valószínűsíthetően a Nemesis-szentélyt. Belül az északi kaputól keletre nyílt egy kis fülke, amit a halotti kamrával (*spoliarium*) azonosíthatunk, ahova a legyőzött gladiátorok és vadállatok tetemeit helyezték.⁴⁰

³⁶ JOBST 1983, 150–151.

³⁷ KOLENDO 1979, 41–47.

³⁸ GOLVIN 1988, 136–138.

³⁹ KUZSINSZKY 1891, 104; GERŐ 1941, 4–5; NAGY 1942, 566; TÓTH 1978, 275.

⁴⁰ OBERMAYR 1967, 204–210.

A porond, vagyis a küzdőtér 68x52 m nagyságú volt, felszínét keményre döngölt agyagtalaj alkotta, amelyet apró kavicsos homokkal fedtek le. A küzdőtér alatt kialakítottak egy 2,5 m mély vízgyűjtő medencét, amely az aréna tisztításakor elfolyó víz, vagy a természetes csapadék elvezetésére szolgált. A nézőtéren 12 sor került kialakításra, maximum 18 m magas lehetett, a méretadatokból kiindulva az aréna egyszerre 18 000 fő befogadására volt képes.⁴¹ A lelátót egy 4 m magas fal választotta el a küzdőtértől, amit kezdetben sárgára, később vörösre festettek. Az *amphitheatrum* keleti oldalán foglaltak helyet a városi tanács tagjai, a hivatalnokok, és természetesen a legfőbb méltóság, a helytartó (5. kép).⁴²

Végezetül, ha összehasonlítjuk a két arénát szembevetve, hogy méretükben jelentősen különböznek egymástól. A carnuntumi polgárvárosi *amphitheatrum* kétszer nagyobb, mint az aquincumi aréna – ez nyilvánvalóan magyarázható azzal, hogy Carnuntumnak központi helyként számolnia kellett az ide érkező és szórakozni vágyó embertömeggel, mivel a legközelebbi *amphitheatrum* körülbelül 50 kilométerre volt Scarbantiában.⁴³ Az építkezéshez szükséges kőanyag jelentős részét a közeli hegységekből nyerték, amit később a középkor embere város és várépítésekhez széthordott. Az épület falazatához jórészt a kisebb terméskövek szolgáltattak alapanyagot, ami nem túl időtálló, ezért kisebb csodának számít, ahogy az *amphitheatrumok* mai állapotukban láthatók. A fejezetben részletesen bemutatott polgárvárosi arénák építési módja azt mutatja, hogy a körszínházak nem a legionáriusok, hanem a polgárváros lakói építették.⁴⁴

Katonai amphitheatrumok

A csigadombi körszínház (polgárvárosi) feltárásakor az 1880-as években feltűnt a régészeknek, hogy a Királyhegy nevű óbudai telektömb formája elliptikus, sőt ezen kívül ismeretes volt, hogy az itt található házak pincéjében római falmaradványok vannak. Mégis sokáig elvetették annak lehetőségét, hogy Aquincumban két *amphitheatrum* magasodott volna egykor.⁴⁵ A híres ókortörténész, Theodor Mommsen sem egy *amphitheatrum*, hanem csak egy színház meglétét feltételezte.⁴⁶ Azonban Pannonia másik felében, *Superior* helytartói székhelyén, Carnuntumban 1925-ben feltárásra került a második *amphitheatrum*, ami után többé nem férhetett kétség ahhoz, hogy Aquincum is két arénával rendelkezett.⁴⁷

⁴¹ GROH et al. 2014, 396.

⁴² HUMER 2006, 270–271.

⁴³ GROH et al. 2014, 396–397.

⁴⁴ TORMA 1881, 70.

⁴⁵ KAISER – PÓCZY 1985, 27.

⁴⁶ SZILÁGYI 1956, 8–9.

⁴⁷ KAISER – PÓCZY 1985, 27.

6. kép: Aquincum katonavárosi amphitheatrum légifelvételen

Carnuntumban szerencsés körülmények között fennmaradt az *amphitheatrum* építési felirata,⁴⁸ amiből kiolvasható, hogy a syriai Antiochiából származó Caius Domitius Zmaragdus, aki Carnuntum városi tanácsának tagja volt, egy olyan nagyvonalú felajánlást tett, amilyen mértékűt nem csak Pannoniában, de az egész Duna-vidékről nem ismerünk, ugyanis saját költségén egy *amphitheatrumot* emeltetett a katonaság számára.⁴⁹ Az aquincumi körszínház feltárásakor még 1931-ben az északi bejárata mellett előkerült egy felirattal ellátott építési tábla, amely elgondolkodtató kérdéseket vet fel. A köemlékeket a *legio II Adiutrix Pia Fidelis* csapattest ajánlotta fel Antoninus Pius császár (138–161) tiszteletére.⁵⁰ Korábban úgy gondolták, hogy a felirat feltehetően a Nagyszombat utcai katonai *amphitheatrum* építési táblája, ami a kapu felett helyezkedhetett el.⁵¹ A kérdésben azóta sincs kialakított egységes álláspont. Alföldi Géza véleménye szerint, mivel a császár neve dativusban áll, ezért inkább egy diadalív vagy más emlékmű felirata lehet, amelyet közel helyeztek el a katonai körszínházhoz. Ilyen építési feliratok ritkán fordulnak elő Pannoniában, leginkább Septimius Severus uralkodása idejéből ismerünk néhányat. A felirat talán utal egy pannoniai győzelemre a 2. század közepén, amiben a *legio II Adiutrix* katonái is részt vettek. Ezt látszik alátámasztani a felirat szövegezése is, amely a *legiot* mint

⁴⁸ CIL III, 14359.

⁴⁹ GÁZDAC – HUMER – POLLHAMMER 2014, 19–20. Részletesen lásd: AGÓCS 2019.

⁵⁰ KUZSINSZKY 1934, 180–181, NR. 414; NAGY 1941, 152–153

⁵¹ NÉMETH 1999, 18.

építőt és építtetőt egyszerre nevezi meg.⁵² Újabban Borhy László – annak ellenére, hogy a felirat nem nevezi meg, sem magát az *amphitheatrumot*, sem az építés tényét, hiszen a *legio* csak felajánlóként szerepel – a köemlék lelőhelye alapján egyértelműnek véli, hogy a *legio* a császárnak ajánlottal fel ezt a monumentális építményt (6. kép).⁵³

A katonai *amphitheatrum* az *aquincumi canabae* egyik legépebben maradt műemléke, az óbudai városkép meghatározó eleme, amely egyben a 2–3. század során lakott település déli határát képezte.⁵⁴ A carnuntumi körszínház a katonaváros egyetlen fennmaradt régészeti lelőhelye, a *legiotábornál* 110 méterre található északkeletre, a *limes*út mellett. Mindkét katonai *amphitheatrum* rendelkezett egy fából készült előzménnyel az 1. század második felében, amelyet később, feltehetőleg 117–193 között követett a kőből történő átépítés.⁵⁵ A kutatások eredményeiből kitűnik, hogy az *aquincumi amphitheatrumot* körülbelül két évszázadon át használták rendeltetésének megfelelően, később az 5. század elején bevonták a határvédelembe és az itt létrejövő késő római erőd egyik védműveként funkcionált a továbbiakban.⁵⁶ Ezt támasztják alá az arénától nem messze létesített késő római téglasírok. A temető mindkét parcelláját a 4. század végén nyithatták, miután a katonai *amphitheatrumot* bevonták a határvédelmi rendszerbe.⁵⁷ A carnuntumi aréna esetében is megfigyelhető a többszöri javítás és újjáépítés, de az épületet Valentinianus császár (364–375) alatt lebontották, hogy építőanyagot szerezzenek a *legiotábor* felújításához.⁵⁸

Az *aquincumi amphitheatrum* körszínház méretei tekintélyesnek mondhatók, a lelátó befogadó idomának hossz tengelye 131,8 m-t (445 római láb), kereszt tengelye 108,4 m-t (365,5 római láb) tett ki, a küzdőtér mérete ennek megfelelően 89,6 m (300 láb), illetve 66,1 m (222,5 láb) volt. Az óbudai katonai *amphitheatrum* az előbb említett méret adatokkal a 21. helyet foglalja el a világ 73 legjobban ismert hasonló építménye között.⁵⁹ A becslést adatok alapján a lelátókon körülbelül 15–16 ezer ember foglalhatott helyet.⁶⁰ Jelentőségét mutatja, hogy ezzel az egész Duna-vidék nemcsak legnagyobb, hanem legszabályosabban kitűzött és legfejlettebb *amphitheatruma* volt, mivel a földfeltöltéses lelátót sarkantyúfalak közé fogott boltozott lépcső törte át, így a nézőteret nem rámpákon kellett megközelíteni, mint a polgárvárosnál, hanem belső közlekedő úton.⁶¹ Arénája nagyobb még a Colosseum küzdőtérénél is, ennek ellenére a kettőt egymással nem lehet összehasonlítani, ugyanis a

⁵² ALFÖLDI 1940, 205.

⁵³ BORHY 2009, 51; BORHY 2013, 51–58.

⁵⁴ KIRCHOFF 2006, 80.

⁵⁵ Carnuntum esetében az arénához köthető építkezések a *Legio XV Apollinaris* vagy a *Legio XIV Gemina* csapattest jelenlétével hozható összefüggésbe.

⁵⁶ PÖCZY 1994, 30.

⁵⁷ MADARASSY 2000, 36–38.

⁵⁸ BICHL 2003, 44–45; JOBST 1983, 100–104.

⁵⁹ SZILÁGYI – HORLER 1962, 408.

⁶⁰ GERGŐ 1941, 2; KOLENDO 1979, 44; KIRCHOFF 2006, 82.

⁶¹ HAJNÓCZI 1971, 186–189; PÖCZY et al. 1995, 67–68; LŐVEI 1998, 15.

Colosseum magasságra négyszerese lehetett a másik körszínháznak.⁶² Az *amphitheatrum* alsó ülősorait természetes kiemelkedésre, a felsőket 24 U alakú, sugarasan kialakított kőfalra építették. Főtengelyének irányában négy főkapuja volt, emellett köröskörül 20 oldalbejárata. A porond mentén körülfutó *podium*fal kváderkő falazással készült, vörös festéssel ellátva, és helyenként 2,5 m magas volt, azonban eredetileg körülbelül 4 m magas is lehetett, hogy a közönséget megvédje a vadállatoktól.⁶³ A *podium*falat a keresztátlók irányában négy kisebb, a porondról megközelíthető boltozott fülke (*spoliarium*) szakítja meg, pontos rendeltetésükre csak következtethetünk. Talán a gladiátorok tartózkodhattak itt a párbajok előtt, vagy a cirkuszi játékok lebonyolítását segítő személyzet öltözőiként szolgálhattak, esetleg az állatok gondozói kaptak is helyet. A fülkéket belül kifestették, erre utalnak az ásatás közben talált zöld és vörös festéknyomok.⁶⁴ A felsorolt cellákon kívül az északi főkapu (*porta Pompae?*) mellett nyílt még egy ötödik is. Az elhelyezés alapján a *porta Libitane*-ra, a Halál istennőjének fülkéjére kell gondolnunk, erre mutatnak az aquincumi polgárvárosi és a carnuntumi *amphitheatrum*ok hasonló kiképzésű helyiségei, valamint a főkapu terébe vágott ajtónyílás, ami egyaránt vezetett az arénába, illetve azon kívül.⁶⁵ Jelentőségében fontosabb az északkeleti cella, ami valószínűleg egy Nemesis-szentély lehet. A polgárral ellentétében itt nem kapcsolódott kívül egy külön épület, hanem az *amphitheatrum*on belül oldották meg a szentély kialakítását. Ezt a lehetőséget támasztják alá a közelben előkerült Nemesis Augustának felajánlott oltárok.⁶⁶

Az *amphitheatrum* alatt nagyméretű csatornarendszer hálózata bontakozott ki, míg az *arena* közepén egy 9,4x8,4 m nagyságú és 6 m mély, kővel bélelt párologtató (emésztő) medence helyezkedett el. Mivel egy ilyen hatalmas méreteket mutató csatornahálózat nem volt szükséges ahhoz, hogy a küzdőtér tisztításakor elfolyó vagy a csapadékkal keletkező víz elvezethető legyen, inkább arra kell gondolnunk, hogy a katonai *amphitheatrum* alkalmas volt vízi csaták (*naumachia*) rendezésére. A víz forrásának kérdésére több megoldás is kínálkozik, ugyanis az *amphitheatrum* keleti tőszomszédságában olyan maradványok kerültek felszínre, amelyek valószínűleg egy mesterségesen kialakított csatornának a részei – ezzel a megoldással könnyen át tudták vezetni a Duna vizét. A másik két lehetőség a Duna vízen kívül a Rómaifürdőtől induló észak-déli irányú *aquaeductus* (vízvezeték), valamint a hegyoldalról lefutó kisebb kelet-nyugati irányú vízvezetékek közül valamelyik.⁶⁷

A carnuntumi katonai aréna méretei alapján jóval kisebb volt, mint aquincumi társa, 97,55x76,40 m tengelyméretével és 72x44 m széles lelátójával

⁶² SZILÁGYI 1956, 16; HAJNÓCZI 1974, 131.

⁶³ PÓCZY 1974, 14.

⁶⁴ NAGY 1943, 372; HAJNÓCZI 1974; PÓCZY 1974, 15; KIRCHOFF 2006, 82.

⁶⁵ NAGY 1943, 371–372; SZILÁGYI 1956, 14–15; SZILÁGYI – HORLER 1962, 407; TÓTH 1978, 272.

⁶⁶ CIL III, 3484; CIL III, 3485; NAGY 1942, 568, 571.

⁶⁷ SZILÁGYI 1956, 13–14; SZILÁGYI – HORLER 1962, 407.

birodalmi szinten a közepes méretű arénák közé sorolható.⁶⁸ A *legiotábor*hoz képest körülbelül 14 méterrel helyezkedett el alacsonyabban, az építéshez szükséges nyersanyagot nem távoli vidékekről szállították, hanem a közeli kőfejtőkből hozták. A főbejáratok az épület keleti és nyugati részén helyezkedtek el. Befogadóképessége elérte a 8 000 főt, az ülések alsó sorát földtöltésre helyezték, a fentebb lévő helyekre lépcső vezetett fel. A küzdőteret dőngölt föld alkotta, később egy kis részét kőlapokkal fedték le. Középen egy téglalap alakú vízgyűjtő medence állt, amit túlfolyóval láttak el. A küzdelmek során biztonsági okokból a fával lefedett medencét egy gyűrűgyűjtő táplálta, amely az esővíz elvezetésére is képes volt. A vízelvezető csatorna agyagsövekből állt, amelyen keresztül a szennyvizet a Dunába vezették. A carnuntumi katonai *amphitheatrum* is alkalmas volt tengeri csaták (*naumachia*) rendezésére, erről tanúskodik az aréna falán hosszan elhelyezkedő csatorna, ami szintén az arénában lévő víz leengedésére szolgált (7. kép).⁶⁹

7. kép: Carnuntum katonavárosi amphitheatrum

Hangsúlyozni kell, hogy általában minden *legiotábor*hoz tartozott *amphitheatrum*, viszont elsődleges funkciójuk nem a tömegszórakoztatás volt, hanem a katonák felkészítése, kiképzése a barbár hordák ellen. Másodsorban színhelyül szolgálhatott katonai parádék számára, elitáltak kivégzésére és más megszokott események megrendezésére.⁷⁰ Az összehasonlításból kitűnik, hogy a katonai *amphitheatrum*ok esetében fordított felállásról beszélhetünk, ugyanis itt kétszer nagyobb az aquincumi aréna, mint a carnuntumi (1. táblázat).

⁶⁸ OBERMAYR 1967, 65–66.

⁶⁹ OBERMAYR 1967, 67–71.

⁷⁰ PÓCZY 2004, 95.

	Amphitheatrum terület (m ²)	Település terület (m ²)	Amphitheatrum / Települési arány	Férőhelyek száma
Aquincum polgárvárosi	5 060	330 390	1 / 65	8617
Aquincum katonai	10 390	1 740 000	1 / 167	16 049
Carnuntum polgárvárosi	9 770	516 740	1 / 53	18 449
Carnuntum katonai	7 060	1 200 000	1/ 170	8343

1. táblázat: Aquincum és Carnuntum polgárvárosi és katonai amphitheatrumának összehasonlítása a települések méretével
(Saját szerkesztés)

A turisztika mostohagyermekai: Budapest ókori római emlékei

Az elmúlt években egyre jobban fokozódik a turizmus Magyarországon, ennek hatásai leginkább Budapesten érződnek. Természetesen ennek következményei a gazdaságban is megfigyelhetők, a turizmus jelentős bevételt termel a fővárosnak. Mindazonáltal amíg a reformkor és a dualizmus idején épült műemlékeket – mint a Lánchíd, a Parlament, a Bazilika, a Citadella vagy épp a középkori maradványok tarkította budai vár – gyakran és különböző felületeken népszerűsítik, addig Budapest ókori római emlékei méltatlanul alulreprezentáltak. Pedig ezek a romemlékek többnyire látogathatók, s folyamatosan zajlanak a különböző állagmegóvó munkálatok. Az Aquincumi Múzeum 2007-ben minden igényt kielégítő új épületbe költözhetett, ahol modern kiállítóterek állnak a látogatók rendelkezésére. 2012. június 15-én kerültek átadásra a Pannonia Provincia Program új turisztikai attrakcióelemei, amelyek az Európai Unió támogatásával és az Európai Regionális Fejlesztési Alap társfinanszírozásával valósultak meg. Ennek keretén belül épült fel egy római lakóház modell, létesült mitológiai játszótér és virtuális élménytér, ahol római témájú kinect kamerás játékok is várják az érdeklődőket. Emellett új kőtárral, kronoszkóppal bővült az Aquincumi Múzeum déli területe.⁷¹ Nemrég fejeződtek be az Aquincum polgárvárosi rommező Nagy közfürdő elnevezésű épületének és a katonavárosi *amphitheatrum* felújítását célzó romkonzerválási munkálatok, illetve a Meggyfa utcai Hercules-villa felújítása, ami előzetes bejelentkezéssel minden vasárnap látogatható.⁷²

Noha a mai Óbuda területén fekvő egykori római polgárváros, a tőle délre elhelyezkedő *legiotábor* és a körülötte kialakult katonaváros nem mérhető Róma fényezéséhez és nagyságához, de az elmúlt másfél évszázad modern régészeti kutatómunkája igen jó eredményeket tud felmutatni. Megállapítható, hogy sem a hazai vendégek, sem a külföldi turisták felé nincs igazán kidomborítva

⁷¹ <http://www.aquincum.hu/muzeumtori/muzeumtortenet/> (Letöltés: 2020.02.15.)

⁷² <http://www.aquincum.hu/hirek/megujult-a-hercules-villa/> (Letöltés: 2020.02.15.)

Budapest turisztikai arculatában az ókori Pannonia és a térség története. Pedig a felhozatal rendkívül színes és változatos, ugyanis a látogatók számára megtekinthető egy komplett civil település – fórumkörzettel, főutcával, templomokkal, lakóházakkal, köz- és magánfürdőkkel, nagy piacépülettel –, továbbá vízvezeték, katonai tábor, benne kórházi funkciót is ellátó fürdővel, környékbeli villaépületek, helytartói palota és a már sokat emlegetett két *amphitheatrum* is.⁷³ Az arénákkal külön is érdemes kicsit többet foglalkoznunk, mert amellett, hogy a római építészet egyik csúcsteljesítményének számítottak, a budapesti *amphitheatrumok* több szempontból sem átlagosak. Már az unikális, hogy egy közigazgatási térségben két ilyen monumentális épület is ismert és látogatható a nagyközönség számára. A Római Birodalom területén egyébként nagyjából 250 *amphitheatrum*-ról van tudomásunk, Rómán kívül mindössze három helyről tudunk, ahol két aréna maradványai is ismertek: Aquincum, Carnuntum és az Africa Proconsularis provincia (ma Tunézia) területén található Utica. Ráadásul az egyébként ugyancsak impozáns rommezővel bíró Carnuntum nem egy turisztikailag felkapott nagyváros kellős közepén fekszik, hanem két alsó-ausztriai falu, Petronell és Bad Deutsch-Altenburg között található.⁷⁴

A jövőben szeretnék ösztönző bemutatókat, figyelemfelkeltő előadásokat tartani, hazai és nemzetközi konferenciákat szervezni, amik ráirányítják figyelmünket ezekre a történelmi emlékeinkre, amelyek részét képezik a magyar és az egyetemes történelemnek is. Bízom benne, hogy idővel a város turisztikai arculatáért felelős szakemberek meglátják a római kori örökségben rejlő lehetőségeket.

Források

CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin 1853.

Irodalom

BALOGH 2007 = Balogh Roland: Pannonia autonóm területi közösségeinek császári alapítójelzőivel kapcsolatos nehézségei (Karnuntum, Aquincum és Brigetio). In: Bíró Szilvia (szerk.): *Fiatal Római Koros Kutatók I.* Konferenciakötete. Győr : Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2007, 95–113.

BICHL 2003 = Bichl, Andreas: *Erlebnis Archäologie: Carnuntum, Vindobona.* Bernsteinstraße. Wien :Verlag Pichler, 2003.

⁷³ <http://www.aquincum.hu/hirek/a-katonavarosi-amfiteatrum-ismet-latogathato/>
(Letöltés: 2020.02.15.)

⁷⁴ GOLVIN 1988, 1–20.

- BOMGARDNER 2000 = Bomgardner, L. David: *The Story of the Roman Amphitheatre*. London–New York : Routledge, 2000.
- BORHY 2009 = Borhy László: *Brigetiói amphitheatrumok?* Budapest : Pytheas Kiadó, 2009.
- BORHY 2010 = Borhy László: Tituli amphitheatrales. In: Kovács, P. – Szabó, Á. (cura) : *Tituli -Aquincenses, Volumen II. Tituli sepulcrales et alii Budapestini reperti*. Budapest: Pytheas, 2010, 268–276.
- BORHY 2013 = Borhy, László: Amphitheatralia Pannonica I. Die sog. Bauinschrift des Militäramphitheaters von Aquincum. In: Werner, E. – Fehér, B. – Kovács, P.: *Studia epigraphica in memoriam Géza Alföldy*. [Antiquitas – Reihe 1 – Abhandlungen zur Alten Geschichte 61.] Bonn : Dr. Rudolf Habelt GmbH., 2013, 51–58.
- DODGE 2014 = Dodge, Hazel: Amphitheaters in the Roman World. In: Paul Christesen – Donald G. Kyle (edit): *A companion to sport and spectacle in Greek and Roman antiquity*. Chichester : Willey Blackwell, 2014, 545–560.
- GÁZDAC – HUMER – POLLHAMMER 2014 = Gázdac, Christian – Humer, Franz – Pollhammer, Eduard: *In the Shadow of the Heathens' Gate. The Black Book of the Gold Coins from – Carnuntum*. Cluj-Napoca : Editura MEGA, 2014
- GERŐ 1941 = Gerő László: Az Óbuda-Királyhegyen feltárt római katonai amfiteátrum helyreállítása. *Technika* 22 (1941) 2–9.
- GOLVIN 1988 = Golvin, Jean-Claude: *L'amphithéâtre romain. Essai sur la théorisation de sa forme et de ses fonctions I–II*. Paris : De Boccard, 1988.
- GROH et al. 2014 = Groh, Stefan – Láng Orsolya – Sedlmayer, Helga – Zsidi Paula: Neues zur Urbanistik der Zivilstädte von Aquincum-Budapest und Carnuntum-Petronell. *Acta Archaeologica* 65/2 (2014) 361–403.
- HAJNÓCZI 1974 = Hajnóczi J. Gyula: Pannoniai amphitheatrumok. *Építés Épitészettudomány* 6/1–2 (1974) 128–151.
- HAJNÓCZI 1987 = Hajnóczi J. Gyula: *Pannónia római romjai*. Budapest : Műszaki Könyvkiadó, 1987.
- HALFMANN 1986 = Halfmann, Helmut: *Itineraria principum – Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im römischen Reich*. Stuttgart : F. Steiner Verlag Wiesbaden, 1986.
- HENSZLMANN 1881 = Henszlmann Imre: Das Amphitheater von Alt-Ofen. *UR* 1 (1881) 465–495.
- HUFSCHMID 2009 = Hufschmid, Thomas: *Amphitheatrum in Provincia et Italia. Architektur und Nutzung römischer Amphitheater von Augusta Raurica bis Puteoli*. [Forschungen in Augst 43/2.] Augst : Augusta Raurica, 2009.

- HUMER 2006 = Humer, Franz (Hrsg.): *Legionsadler und Druidenstab. Vom Legionslager zur Donaumetropole. 2 Bände.* (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums NF 462), (Ausstellungskatalog, Archäologisches Museum Carnuntinum, Bad Deutsch-Altenburg, 21. März 2006 – 11. November 2007) St. Pölten : Amt der NÖ Landesregierung – Abteilung Kultur und Wissenschaft, 2006.
- JOBST 1983 = Jobst, Werner: *Provinzhauptstadt Carnuntum. Österreichs größte archäologische Landschaft.* Wien : Österreichischer Bundesverlag, 1983.
- KAISER – PÓCZY 1985 = Kaiser Anna – Póczy Klára: *Budapest római öröksége.* Budapest : Corvina, 1985.
- KÉRDŐ – SCHWEITZER 2010 = Kérdő Katalin – Schweitzer Ferenc (szerk.): *Aquincum. Ókori táj – Ókori város.* Budapest : MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2010.
- KIRCHOFF 2006 = Kirchoff Anita: *Katonai amfiteátrum.* In: Zsidi Paula (szerk.): *Budapest római emlékei.* [Aquincumi Zsebkönyvek 4.] Budapest : Archaeolingua, 2006, 80–83.
- KISS 2007 = Kiss Péter: *A pannoniai mérföldkövek állításának történeti és topográfiai kérdései.* PhD értekezés. Budapest : ELTE, 2007.
- KOLENDO 1979 = Kolendo, Jerzy: *Deux amphithéâtres dans une seule ville: le cas d'Aquincum et de Carnuntum.* *Archeologia* 30 (1979) 39–55.
- KOVÁCS 2016 = Kovács Tamás: *A Colosseum.* *Határtalan Régészet* 1:2 (2016) 78–81.
- KUZSINSZKY 1891 = Kuzsinszky Bálint: *Aquincumi amphitheatrum.* *Budapest Régiségei* 3 (1891) 81–121.
- KUZSINSZKY 1934 = Kuzsinszky Bálint: *Aquincum: Ausgrabungen und Funde: Führer mit einer topografischen und geschichtlichen Einleitung.* Budapest : Hauptstadtsrat, 1934.
- LÖVEI 1998 = Lövei Pál: *Építészet a Kárpát-medencében a honfoglalás előtt.* In: Sisa József – Wiebenson, Dora (szerk.): *Magyarország építészetének története.* Budapest : Vince, 1998, 13–19.
- MADARASSY 1999 = Madarassy Orsolya: *Canabae legionis II. Adiutricis.* In: Gaál, Attila (szerk.): *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai.* Bölske, 1998. október 7. Szekszárd : Wosinsky Móra Múzeum, 1999, 69–75.
- MADARASSY 2000 = Madarassy Orsolya: *Ókeresztény Temetkezések Aquincumban.* In: Zsidi Paula (szerk.): *Ókeresztény emlékek Aquincumban. A BTM Aquincumi Múzeumának kamara kiállítása a Millennium alkalmából.* Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 2000, 25–38.

- MÓCSY 1959 = Mócsy, András: *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest : Ungarische Akademie der Wissenschaften, 1959.
- MÓCSY 1963 = Mócsy András: A markomann háborúk savariai pusztításai. *Archeologiai Értesítő* 90 (1963) 17–20.
- NAGY 1941 = Nagy Tibor: *Il secondo anfiteatro romano di Aquincum*. Budapest : Corvina, 1941, 829–849.
- NAGY 1942 = Nagy Tibor: Amfiteátrumok. In: Szendy Károly (szerk.): *Budapest története II*. Budapest : Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942, 565–578.
- NAGY 1943 = Nagy Tibor: A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938-1942. évi kutatásokról. *Budapest Régiségei* 13 (1943) 369–374.
- NAGY – ÜRÖGDI 1963 = Nagy Tibor – Ürögdi György: *Aquincum. Vezető az aquincumi rommezőn és múzeumban*. Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 1963.
- NAGY 1971 = Nagy Tibor: Der vicus und das municipium von Aquincum. *Acta Archaeologica Hungarica* 23 (1971) 59–81.
- NÉMETH 1999 = Németh Margit: *Vezető az Aquincumi Múzeum kőtárában*. Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 1999.
- NÉMETH 2006 = Németh Margit: *Az aquincumi Hercules-villa és a katonaváros emlékei*. [Aquincumi Zsebkönyvek 2.] Budapest : BTM Aquincumi Múzeum, 2006.
- OBERMAYR 1967 = Obermayr, August: *Römerstadt Carnuntum. Ruinen/Grabungen/Funde, Österr. Wien-München* : Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1967.
- PÓCZY 1974 = Póczy Klára: *Aquincum*. Budapest : Corvina, 1974.
- PÓCZY 1976 = Póczy Klára: *Pannoniai városok*. Budapest : Corvina, 1976.
- PÓCZY – ZSIDI 1986 = Póczy Klára – Zsidi Paula: *Aquincum. Római kori ásatások Budapestén. 1970–1985*. Budapest 1986.
- PÓCZY 1994 = Póczy Klára: Polgárváros. In: Póczy Klára – Lengyelne Kurucz Katalin (szerk.): *Aquincum. Budapest a római korban*. Budapest : Archaeolingua, 1994.
- PÓCZY 2004 = Póczy Klára: *Aquincum – Budapest római kori történelmi városmagja*. Budapest : Enciklopédia, 2004.
- SZABÓ – BORHY 2015 = Szabó Miklós – Borhy László: *Magyarország története az ókorban – Kelták és rómaiak*. Budapest : L'Harmattan, 2015.

- SZÁMADÓ 1997 = Számadó Emese: Brigetio kutatástörténete. *KEMK* 5 (1997) 149–174.
- SZILÁGYI 1956 = Szilágyi János: *Az aquincumi amfiteátrumok*. [Műemlékeink] Budapest : Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1956.
- SZILÁGYI – HORLER 1962 = Szilágyi János – Horler Miklós: Aquincum polgárváros romjai és az Aquincum polgárvárosi amfiteátrum. In: Horler Miklós (szerk.): *Budapest Műemlékei II*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1962.
- TORMA 1881 = Torma Károly: *Az aquincumi amphitheatrum északi fele: (jelentés az ottani ásatásokról)*. [Értekezések a történeti tudományok köréből IX. kötet IV. szám] Budapest : Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó, 1881.
- TÓTH 1978 = Tóth István: Utószó. In: Auguet, Roland: *Kegyetlenség és civilizáció. A római játékok*. Budapest : Európa Könyvkiadó, 1978, 271–284.
- TÓTH 1979 = Tóth István: *A rómaiak Magyarországon*. [Magyar História] Budapest : Gondolat, 1979.
- WILMOT 2015 = Wilmot, Tony: *Roman Amphitheatres, Theatres and Circuses*. London : English Heritage, 2015.
- ZSIDI 1995 = Zsidi Paula: Budapest. In: Hajnóczi Gyula – Mezős Tamás – Nagy Mihály – Visy Zsolt (szerk.): *Pannonia Hungarica Antiqua*. Budapest : Archaeolingua, 1995, 41–71.
- ZSIDI 2002 = Zsidi Paula: *Aquincum polgárvárosa az Antoninusok és a Severusok korában*. Budapest : Enciklopédia Kiadó, 2002.
- ZSIDI 2006 = Zsidi Paula: Polgárvárosi amfiteátrum. In: Zsidi Paula (szerk.): *Budapest római emlékei*. [Aquincumi Zsebkönyvek 4.] Budapest : Archaeolingua, 2006, 23–26.
- ZSIDI 2013 = Zsidi Paula: *Az aquincumi polgárváros. Vezető az Aquincumi Múzeum romkertjében*. [Aquincumi Zsebkönyvek 1.] Budapest : Budapesti Történeti Múzeum Aquincumi Múzeum–Archaeolingua Alapítvány, 2013.
- ZSIDI 2014 = Zsidi Paula: *The civilian town at Aquincum. Guide to the archaeological park at Aquincum*. Budapest : Aquincum Museum of the Budapest History Museum–Archaeolingua Foundation, 2014.

Internetes források

- AGÓCS 2019 = Agócs Nándor: Választási ígéret a római kori Pannoniában. <https://f21.hu/vilag/valasztasi-igeretek-a-romai-kori-pannoniaban/> (Letöltés: 2020.02.15)

Aquincumi Múzeum honlapja

<http://www.aquincum.hu/muzeumtori/muzeumtortenet/>

(Letöltés: 2020.02.15.)

<http://www.aquincum.hu/hirek/megujult-a-hercules-villa/>

(Letöltés: 2020.02.15.)

<http://www.aquincum.hu/hirek/a-katonavarosi-amfiteatrum-ismet-latogathato/>

(Letöltés: 2020.02.15.)

Képek forrása

1. kép: https://sirasok.blog.hu/2009/08/31/egy_romai_pince_brigetioban

(Letöltés: 2020.02.15.)

2. kép: <https://austria-forum.org/af/Heimatlexikon/Carnuntum>

(Letöltés: 2020.02.15.)

3. kép: https://sirasok.blog.hu/2011/04/29/a_hetfeju_oregember_sirja

(Letöltés: 2020.02.15.)

4. kép: A szerző fotója.

5. kép: https://www.noe-3d.at/carnuntum_amphitheater.php

(Letöltés: 2020.02.15.)

6. kép: https://www.legifoto.com/magyar/galeria/aquincum_katonavaros_amphiteatrum/ (Letöltés: 2020.02.15.)

7. kép: <https://www.carnuntum.at/de/roemerstadt-carnuntum/amphitheater>

(Letöltés: 2020.02.15.)

„Look, here's the Hungarian Pompeii and Herculaneum!”

The four ornaments of Pannonia are the amphitheaters
of Aquincum and Carnuntum

ÁDÁM PÁLFI

The basic aim of my thesis is to examine more thoroughly amphitheatres within the territory of Pannonia inferior. Pannonia was divided by Marcus Ulpius Traianus Emperor at the beginning of the second century AD, which extended to the territory of present-day four countries. Amphitheatres built in these provinces could not compete with the ancient world's most famous building, Amphitheatre Flavium, which is better known as the Colosseum, in terms of capacity or size. In the nearly two centuries since then, Aquincum, Hungary's largest archaeological enterprise, has been the subject of more than 1 000 excavations up to 2019 and has resulted in the creation of 23 archaeological ruin parks. The history of Carnuntum and Aquincum are closely linked in the past and present. The importance of the two cities and their role in history show that two amphitheaters have been built on their territory.

A római érem két oldalán, avagy mit üzennek az éremképek?

NÉMETH ROLAND

Bevezetés

Írásomban az egyes éremképek, feliratok jelentését, társadalomra gyakorolt hatását veszem górcső alá a császárkori római pénzek tekintetében.¹ Az érmék az ókorban, akárcsak manapság, a fizetés eszközei voltak, továbbá fontos szerepet kaptak, hiszen a birodalom távolabbi pontjaira is eljutottak, így egyfajta „médiúmként” is funkcionáltak, közvetítve ezzel az uralkodó üzenetét.² A pénzek uralkodóportréval ellátott formái Iulius Caesarral kezdődően terjedtek el, a Kr. e. 1. század végére Augustus és a későbbi császárok már korlátlanul folytathatták a propagandát a pénzekben.³ Természetesen az érmék mellett az epigráfiai források (feliratok) is igen fontos szereppel bírtak.⁴

A császárkori érmék képeinek különleges jelentése volt, magukban hordozták az uralkodó politikai üzenetét. Ezt megvizsgálva közelebb kerülhetünk ahhoz, hogy milyen eszközöket alkalmaztak az ókori propagandában. Jelen dolgozatomban kísérletet teszek a téma kezdetleges elmélyítésére, vizsgálatára, továbbá felvetem egy későbbi, hosszú távú kutatás lehetőségét. Augustus császárral (Kr. e. 27 – Kr. u. 14) számtalan helyen és időben foglalkoztak, viszont az őt követő 1. századi császárok már jóval kevesebb figyelmet kaptak. Különösen Augustus fogadott fia, Tiberius (Kr. u. 14–37), akit az ókori *auctorok* többsége negatív fényben tüntetett fel az utókor számára. Érdemes megvizsgálni az éremképek által közvetített üzeneteket.

Numizmatika, mint a régészet segédtudománya

A numizmatika, mint az érmékkel foglalkozó tudomány, a régészet egyik legfőbb segédtudománya. Ugyanakkor annak megállapítása, hogy az egyes érmék mennyi ideig lehettek forgalomban, összetettebb feladat. Az esetek többségében mégis az egyik legmegbízhatóbb kiindulópontként szolgálnak a keltezés vonatkozásában.⁵ A római császárkori érmék például pontosan keltezhetők, főként a rajtuk szereplő császárok írott forrásokból jól ismert uralkodási ideje szerint, de időnként még évre pontosan is datálhatók az uralkodói címek vagy kitüntető jelzők alapján (pl. a tribunicia potestas megjelölésével).⁶

¹ Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

² LEVICK 1982, 104; GRÜLL 2007, 141.

³ GRANT 1968, 45; KING 1999, 129; GRÜLL 2007, 149; GYÖRI 2014, 36-38.

⁴ ALFÖLDY 2004, 27–34.

⁵ DUNCAN-JONES 1994, 3–5; REDŐ 1998, 337.

⁶ LEVICK 1982, 104; KING 1999, 127; HEKSTER 2003, 20–21.

A római éremverés

Az éremverés gazdasági szerepe⁷ mellett a politika egyik legfontosabb eszközévé is vált, amely a mai értelemben vett „sajtó” szerepét is betöltötte. Ezt a császárok kihasználták propagandisztikus célokra, hiszen nem csupán egy új uralkodó hatalomra kerüléséről, hanem fontosabb eseményekről, győzelmekről, hódításokról, politikai programokról, dinasztikus törekvésekről, a birodalom valós vagy vágyott állapotáról, új kultuszok bevezetéséről is tudósítottak ezek az érmék, hol konkrétan, hol szimbolikus formában.⁸

A római pénzverés görög mintára jött létre az Kr. e. 4–3. század fordulóján. Ebből kifolyólag a köztársasági pénzek kezdetben görög mintaképeket utánoztak.⁹ A legkorábbi római érmék előoldalán például Róma perszonifikációja,¹⁰ a hátoldalon pedig *Dioscurosok* ábrázolása látható,¹¹ az érméken szereplő képek a második századtól válnak változatosabbá.

A köztársaság korában a pénzkibocsátás a senatus jogkörében volt,¹² a pénzverést egy háromtagú testületre, a *triumviri monetales*re bízta.¹³ Fontos kiemelni, hogy a hagyományok a köztársaság korában még nem tették lehetővé, hogy a hellenisztikus uralkodókhoz (pl. Nagy Sándor) hasonlóan közvetlen propagandát építsenek ki.¹⁴ A római vezető réteg ezt úgy oldotta meg kezdetben, hogy nem saját magukra, hanem elődeikre utaltak, azok tetteit ábrázolták az érméken, általában szoborportrék alapján. Csak ezek után jelenik meg az a szokás, hogy a politikusok a saját tetteikre utaló ábrázolásokkal veretnek pénzt, ami ezután a személyi propaganda eszközévé vált.¹⁵

A kora császárkori (ön)reklám az érmék tükrében

A római pénzek élő személy portréjával ellátott formái Iulius Caesarral kezdődően terjedtek el, amikor az addig szokványos, az államot jelképező istenfej helyett egy politikus a saját arcát verette az érmékre. Az Kr. e. 1. század végére Augustus¹⁶ és a későbbi császárok már rendszeresen jelenítik meg saját portréjukat az érméken. Az egymással harcban álló politikusok, az egyes pártok képviselői, a fő tisztségviselők és a hadvezérek ezután már ilyen formában népszerűsítették magukat a pénzekben, amelyet sok esetben maguk bocsátottak ki.¹⁷ A *propaganda* latin eredetű szó, eredetileg azt jelentette, hogy a „szőlő

⁷ DUNCAN-JONES 1994, 3–5; GRÜLL 2007, 154.

⁸ ZANKER 1987, 12–14; BURNETT 1987, 66; HOWGEGO 2001, 79; GESZTELYI – VARGA 2007, 69.

⁹ GRANT 1968, 37; LEVICK 1982, 104; BURNETT 1987, 73; KING 1999, 123.

¹⁰ Róma istennő ábrázolása, megjelenítése.

¹¹ GRÜLL 2019, 17.

¹² S.C. (Senatus Consultum) felirat az érme hátlapján

¹³ CHEUNG 1999, 60; GRÜLL 2007, 149.

¹⁴ KING 1999, 128–129.

¹⁵ CRAWFORD 1983, 47–63; BURNETT 1987, 73; KING 1999, 124–125; HEKSTER 2003, 20–25.

¹⁶ GYÖRI 2014, 36.

¹⁷ GRANT 1968, 37; BURNETT 1987, 73; KING 1999, 123.

bújtatása”, tehát az ókorban még nem a mai értelemben használták.¹⁸ Ugyanakkor a propaganda természetesen létezett, főként a császárok körében, akik a különböző eszközöket kihasználva „(ön)reklámozták” magukat. Dolgozatomban fejezeteiben a mai értelmezésben használom a szót.

A római császárok nem csupán az érméket használták fel a propagandára, hanem az írott szöveg különböző aspektusait is.¹⁹ A több mint fél millió publikált római felirat legtöbbször a császárkorra tehető, és erre az időre datálható egy afféle „kulturális forradalom”, amely a feliratok elterjedéséhez vezetett.²⁰ A feliratok kapcsán azonban ki kell térnünk a nép nyelvtudásának szintjére, hiszen több esetben hiányoztak az írni-olvasni tudás feltételei. Cicero szerint a római polgárnak morális kötelessége, hogy tudjon latinul, görögül. Augustus korától a „római nyelv”, azaz a latin már nem csak Róma város nyelve volt, hanem magába foglalta valamennyi provincia nyelvét is, amit többé-kevésbé beszéltek.²¹

Érméken megjelenő propaganda, avagy mit üzennek az éremképek?

Az éremképeket a központi iránymutatás alapján alakították ki a vésnökök. Egy történelmi esemény megformálása nem volt könnyű feladat, ezért törekedtek arra, hogy egy motívummal, szimbólummal fejezzék ki az adott eseményt, hogy az közérthető legyen a nép számára.²² Az érmék hátlapjára istenek képei (pl. Iupiter-főisten, Mars-hadisten stb.), allegóriák, szimbólumok, illetve a fontosabb politikai események kerültek, az olykor közvetlen utalások konkrét eseményekhez kötődtek.²³ Továbbá tömör képek és szimbólumok kíséretében, rövid felirat formájában a senatus által az uralkodóra ruházott címek is megjelentek a pénzekben. Ebből kifolyólag a császár vallási, vagy épp külpolitikai téren hozott intézkedéseinek széles körű kihirdetésre is lehetőség nyílt az érmék által.²⁴ A római érmék tehát a császári hatalom szimbólumai voltak, amelyek azért bírtak különös jelentőséggel, mert a birodalom minden pontjára eljutottak.²⁵ A Kr. e. 1. század végére Augustus és a későbbi császárok már korlátlanul folytathatták a propagandát azáltal, hogy a portréjuk kerülhetett az érem egyik oldalára a nevük, illetve címeik mellett.²⁶

¹⁸ GRÜLL 2007, 148–149.

¹⁹ ALFÖLDY 2004, 27–34.

²⁰ ALFÖLDY 2004, 27–34; GRÜLL 2007, 140.

²¹ GRÜLL 2007, 143–147.

²² LEVICK 1982, 104; KING 1999, 123–125.

²³ LEVICK 1982, 113–114; ZANKER 1987, 49–51.

²⁴ BURNETT 1987, 73; KING 1999, 124–125.

²⁵ GRÜLL 2007, 149.

²⁶ BURNETT 1987, 73; GRANT 1993, 22; GESZTELYI 2008, 6; POLLOK 2017, 8.

A pénzeken általánosan megjelenő állandó elemek: *imperator* (IMP), *Caesar* (CAES), *Augustus* (AUG), *pontifex maximus* (P M), *tribunicia potestas* (TR P), *consul* (COS). Fontos kiemelni továbbá az uralkodását végig jellemző négy érényt,²⁷ amely szintén gyakran megfigyelhető az érméken.²⁸

Tiberius császár

Teljes nevén Tiberius Iulius Caesar Augustus, született Tiberius Claudius Nero néven. Ő volt a második római császár, Augustus halálától, 14-től egészen 37-ig. Szülei Tiberius Claudius Nero és Livia Drusilla. Anyja elvált, és Kr. e. 39-ben hozzáment Octavianushoz. Később Augustus örökre fogadta Tiberiust. Ezzel a cselekedettel „hivatalosan” is a Iulius-Claudius dinasztia tagja lett, ezt Tiberius Julius Caesar néven viselte. A Tiberius utáni császárok a következő évtizedekben szintén ehhez a dinasztiához tartoztak egészen Neroval (68-ig) bezárólag.²⁹ Tiberius volt Róma egyik legnagyobb hadvezére, akinek hadjáratai megalapozták a birodalom uralmát az északi határvidéken.³⁰ Később feleségül vette a császár lányát, az idősebb Iuliát. Tiberius fia, Drusus Julius Caesar 23-ban bekövetkezett halála után uralmának minősége romlott és terrorral zárult. Tiberius 26-ban ott hagyta Rómát és elszigetelten élt.³¹

A császár üldözte azokat a történetírókat, akik rossz fényben tüntették volna fel.³² Noha Suetonius műve (Császáréletrajzok)³³ megkerülhetetlen az 1. század vizsgálatakor, mégis forráskritikával kell kezelni, mert előszeretettel választott „szenzációhajhász” pillanatokot egy-egy császár életéből. Tiberiusról – ahogy egyébként a történetírók közül többen – nem volt túl jó véleménnyel s főként az árnnyoldalát emelte ki a császár személyiségének.

„Üzenetek” Tiberius érméin

Tiberius először Augustus császár uralkodása idején jelenik meg az érméken Lugdunumban (ma Lyon, Franciaország) 13–14 körül. Az arany *aureus*³⁴ (1. kép), illetve az ezüst *denarius*³⁵ hátlapján megjelenik Tiberius, akinek fejét koszorú díszíti, miközben egy győzelmi *triumphus* közben egy 4 ló hajtotta *quadriga* kocsin állva tart egy jogart és egy babérágat. Erre az időszakra datálható még egy másik *denarius* is,³⁶ amelynek előlapján Augustus császár, a hátlapon pedig Tiberius fedetlen feje látható. Fontos kiemelni, hogy ekkoriban még csak a hátlapon szerepel, akár portréval, akár egy jelenetbe foglalva, mint

²⁷ *Virtus* = vitézség; *clementia* = kíméletesség; *iustitia* = igazságosság; *pietas* = kegyesség.

²⁸ GESZTELYI – VARGA 2007, 73.

²⁹ HAVAS et al. 2007, 399–401; KRAWCZUK 2008b, 38–39; BEARD 2018, 307.

³⁰ BURNS–OVERBECK 1987, 6; GRANT 1993, 25–26.

³¹ GRANT 1993, 26; HAVAS et al. 2007, 402; KRAWCZUK 2008b, 43.

³² ALBRECHT 2003, 7.

³³ SUET. TIBERIUS.

³⁴ RIC I Augustus 221 (SUTHERLAND – CARSON 1984).

³⁵ RIC I Augustus 222.

³⁶ RIC I Augustus 226.

győztes hadvezér. Viszont a bronz érméken Rómában már egyedül szerepel az előlapon portréjával, nevével és címeivel, hangsúlyozva, hogy ő a kiválasztott örökös.

1. kép: Tiberius diadalmenete

(Aureus, Lugdunum, Kr.u. 13–14 körül – RIC Augustus 221)

Előlapon Augustus császár, a hátlapon Tiberius a győzelmi *triumphus* közben

Tiberius nemcsak családi kapcsolatainak köszönhetette gyors előmenetelét, hanem valódi sikereket is elért.³⁷ Augustus vejét újabb hivatalokhoz juttatta, gyakorlatilag társuralkodójává tette, tehát minden jel arra mutatott, hogy őt tekinti örökösének is.³⁸ Tiberius hadvezérként jelentős győzelmeket aratott a parthusok felett és az Alpok hegyei között, majd Germaniában és Pannoniában is eredményes hadjáratokat vezetett.³⁹ Suetonius így ír a dicső diadalmenetről: „E győzelmi dicsőséget még a véletlen is növelte [...] Ezért nagy diadalmenetet és sok magas kitüntetést szavaztak meg Tiberiusnak [...] Tiberius azért bíbor togában, babérkoszorúsan vonult be Rómába, s a csoportokban álldogáló senatorok szeme előtt ment fel a Septán felállított emelvényre, s foglalta el a középső helyet Augustusszal együtt [...]”.⁴⁰

Suetonius kitér rá, hogy Tiberius nem szerette fiait: „Atyai gyöngédséggel egyik fiát sem szerette; sem édesgyermekét, Drusust, [...] ugyanis könnyelmű volt, és kicsapongó életet élt. Tiberius nem is igen bántódott a halála miatt.”⁴¹ Ennek ellenére pénzt veretett Drusus fia nevével ellátva, aki a 22–23 körülre datálható *sestertius* hátlapján jelenik meg.⁴² Az előlapon pedig Tiberius unokái,

³⁷ GRANT 1993, 25.

³⁸ KRAWCZUK 2008b, 38–39.

³⁹ KRAWCZUK 2008b, 40.

⁴⁰ SUET. TIBERIUS 17.

⁴¹ SUET. TIBERIUS 52.

⁴² RIC I Tiberius 42.

Tiberius Gemellus és Germanicus Gemellus mellszobra látható egy-egy bőségszaruban, közöttük egy szárnyas *caduceus* hírnökbottal, amelynek a jelentése szimbolizálhatja a testvérek közti egyensúlyt (2. kép).

2. kép: Tiberius érme (Sestertius Róma, Kr.u. 22–23 körül – RIC Tiberius 42)
Előlapján Tiberius unokái, Tiberius Gemellus és Germanicus Gemellus megjelenítése, a hátlap Drusus felirata utal az apjukra

3.kép: Tiberius érme (Aureus, Lugdunum, Kr.u. 36–37 körül – RIC Tiberius 25)
Előlapon Tiberius császár koszorús portréja, hátlapon anyja Livia (?)
a béke istennőjeként megjelenítve

Egyes források szerint Livia (Tiberius anyja, Augustus későbbi felesége) beleszólhatott a dinasztia alakulásába.⁴³ Tiberius pénzverésében megjelenik Livia, aki ülő alakként, *Pax Romanaként*, azaz a béke istennőjeként szerepel a lugdunumi verdében készített *aureuson* (3. kép),⁴⁴ illetve *denariuson*⁴⁵ 36–37 körül. Az ülő Pax/Iustitia típus már Augustusnál is megjelent.⁴⁶ Hogy ez valóban Livia perszonifikációja vagy sem, az persze nem egyértelmű. Ugyanakkor az elhunyt ősök érméken való ábrázolása inkább a tiszteletből fakadt, nem feltétlenül szolgálta a propagandát. Azonban emlékpénz formájában több esetben is megjelenik a „megistenült”, sugárkoronát viselő Augustus képe.⁴⁷ Véleményem szerint ennek jelentése az lehetett, hogy amellet, hogy Tiberius legitim utódja volt a császárnak, vérszerinti örökösének is tekintette magát.

Összegzés

Összességében elmondható, hogy az ókori történelem során a propagandának – mai értelemben véve az „önreklámozásnak, népszerűsítésnek” – hatalmas szerepe volt. A császárkori érmék képei különleges jelentéssel bírtak, magukban hordozták az uralkodó császár politikai üzenetét. Jövőbeli célkitűzésként szeretném majd megvizsgálni az érempropaganda egy bizonyos aspektusát – akár egy gyakoribb éremképre, vagy szimbólumra fókuszálva – részletesebben elemezni. Mindemellett figyelemre méltó ikonográfiai felvetés a császárnék pénzekben történő megjelenésének, illetve az ilyen ábrázolások elterjedésének vizsgálata.

Későbbi kutatásom további célja, hogy összevessem a kora császárkori, Iulius-Claudius dinasztiahoz tartozó uralkodók (Tiberius, Caligula, Claudius, Nero) éremképek által közvetített üzeneteit, valamint, hogy megvizsgáljam, hogy ezek milyen mértékben felelnek meg a császárok uralkodásához köthető történetírók által készített leírásoknak. Úgy vélem, fontos megvizsgálni az *auctorok* leírásait a császárokról, mert az érem a nagyközönség számára közvetített propagandisztikus üzenetek miatt megtévesztő lehet.

Források

SUET. TIBERIUS = Suetonius, Tranquillus Gaius: *Császáréletrajzok*. In.: *Suetonius összes művei*. A császáréletrajzokat ford. Kis Ferencné; átdolg. Kopeckzy Rita. Budapest : Osiris Kiadó, 2004.

⁴³ KRAWCZUK 2008a, 17.

⁴⁴ RIC I Tiberius 25.

⁴⁵ RIC I Tiberius 26.

⁴⁶ RIC I Augustus 219–220.

⁴⁷ RIC I Tiberius 23; LEVICK 1982, 107.

Irodalom

- ALBRECHT 2003 = Albrecht, Michael von: *A római irodalom története*. Budapest : Balassi Kiadó, 2003.
- ALFÖLDY 2004 = Alföldy Géza: Római császárok és feliratos emlékeik. Antik “médiümök” a hatalom szolgálatában. *Ókor* 3. évf. 2. sz. (2004) 27–34.
- BEARD 2018 = Beard, Mary: *Az ókori Róma története*. Budapest : Kossuth Kiadó, 2018.
- BURNETT 1987 = Burnett, Andrew: *Coinage in the Roman world*. London : Seaby, 1987.
- BURNS – OVERBECK 1987 = Burns, Thomas S. – Overbeck, Bernard H.: Rome and the germans as seen in coinage: catalog for the exhibition. GA: Emory University. Atlanta, 1987.
- CHEUNG 1999 = Cheung, Ada: The political significance of Roman Imperial coin types. *Journal Schweizer Muenzblaetter* Heft 191 Band 48–49 /1998–1999/ (1999) 53–61.
- CRAWFORD 1983 = Crawford, M. H.: Roman imperial coin types and the formation of public opinion. In: Brooke, C. N. L. – Stewart, B. H. IH. – Pollard, J. G. – Volk, T. R. (eds.): *Studies in numismatic method, presented to Philip Grierson*. Cambridge : CUP Archive, 1983, 47–64.
- DUNCAN-JONES 1994 = Duncan-Jones, Richard: *Money and government in the Roman Empire*. Cambridge : Cambridge University Press, 1994.
- GESZTELYI – VARGA 2007 = Gesztelyi Tamás – Varga Teréz (szerk.): *Római polgárok és uralkodók képi üzenetei*. Debrecen : Kossuth Egy. K., 2007.
- GRANT 1968 = Grant, Michael: *Roman history from coins*. Cambridge : Cambridge University Press, 1968.
- GRANT 1993 = Grant, Michael: *Róma császárai*. Budapest : Corvina, 1993.
- GRÜLL 2007 = Grüll Tibor: *Az utolsó birodalom*. Budapest : Historia Mundi, 2007.
- GRÜLL 2019 = Grüll Tibor: A történelem, mint propagandaeszköz a római császárkorban. In: Böhm Gábor – Czeferner Dóra – Fedeles Tamás (szerk): *Pécsi Tudományegyetem Bölcsész Akadémia* 3. Pécs : PTE BTK Tudományos Diákköri Tanács, 2019.
- GYÖRI 2014 = Györi Victoria: The Aurea Aetas and Octavianic/Augustan Coinage. *Revista Numismática – Bimillennium of Augustus’ Death* OMNI N.8 (2014) 36–55.

- HAVAS et al. 2007 = Havas László – Hegyi W. György – Szabó Edit – Bajnok Dániel: *Római történelem*. Budapest : Osiris Kiadó, 2007.
- HEKSTER 2003 = Hekster, Olivier: Coins and Messages. Audience targeting on coins of different denominations? In: L. de Blois et al. (eds.) *The Representation and Perception of Roman Imperial Power* [Impact of Empire (Roman Empire) 3] Amsterdam : Brill Academic Pub, 2003, 20–35.
- HOWGEO 2001 = Howgeo, Christopher: *Ancient history from coins*. [Approaching the Ancient World] London : Routledge, 2001.
- KING 1999 = King, C. E.: Roman portraiture: images of power? In: Paul, Gerorge – Ierardi, Michael: *Roman coins and public life under the Empire*. Ann Arbor : E.Togo Salmon papers II, 1999.
- KRAWCZUK 2008a = Krawczuk, Aleksander: *Római császárnék*. Szeged : Lazi Könyvkiadó Kft., 2008.
- KRAWCZUK 2008b = Krawczuk, Aleksander: *Római császárok. A principátus és a válság kora*. Szeged : Lazi Könyvkiadó Kft., 2008.
- LEVICK 1982 = Levick, Barbara: Propaganda and the Imperial Coinage. *Antichthon Volume 16* (1982) 104–116.
- POLLOK 2017 = Pollok, Alex: *Roman Propaganda in the Age of Augustus*. [Senior Theses and Capstone Projects 76.] California : Dominican University of California, 2017.
- REDŐ 1998 = Redő Ferenc: Éremtan. In: *Bevezetés az ókortudományba I. A görög és római világ írásos és tárgyi emlékei*. Egyetemi jegyzet. Debrecen : Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 337–353.
- SUTHERLAND – CARSON 1984 = Sutherland, C. H. V. – Carson, R. A. G.: *The Roman Imperial Coinage, Volume I*. London : Spink and Son Ltd., 1984.
- ZANKER 1987 = Zanker, Paul: *The Power of Images in the Age of Augustus*. [Jerome lectures 16.] Ann Arbor : The University of Michigan Press, 1987.

Képek forrása

1. kép: <http://dirtyoldbooks.com/roman/id/Coins-of-Roman-Emperor-Augustus.htm> (Letöltés: 2020.02.13.)
2. kép: <https://www.coinarchives.com/a/results.php?search=Germanicus> (Letöltés: 2020.02.13.)
3. kép: https://www.vcoins.com/en/stores/numiscorner/239/product/tiberius_aureus_lyons_gold RIC25/698738/Default.aspx (Letöltés: 2020.02.13.)

Two sides of a roman coin: What do the images tell us?

ROLAND NÉMETH

In ancient history, self-promotion of leading figures played a huge role. Coinage, like today, was a means of finance but also a form of visual media. The depiction of living, leading Romans on the medium of coinage began in the mid-first century BC. An empire-wide numismatic programme for portraying Augustus and his successors was well established by the end of the Julio-Claudian dynasty in AD 69. In this paper, I demonstrate the importance of the images and legends on some Julio-Claudian coins by revealing what they contribute to our understanding of the self-representation of Julio-Claudian emperors.

Az elhunyt uralkodókról fennmaradt források

DANKA BALÁZS

A magyar királyok temetkezési szokását illetően Szabó Péter úgy fogalmaz *Végtisztesség* című könyvében, hogy „keveset tudunk” róla.¹ Bár a kutató a főrendi, avagy nemesi családok temetkezési szokását mutatja be munkájában, nem szabad elfelejteni, hogy sokszor a két temetkezési szokás – azaz a királyi; és nemesi, sokban hasonlított egymáshoz. A királyok temetkezési szokásainak vizsgálatához szükséges segítségül hívni az egyéb rokontudományokat, mint a régészetet, illetve a művészet- és a vallástörténetet. A középkori királyi halottkultusz vallás nélkül teljesen értelmetlen, mivel a kultúrát legtöbbször nem a felső hatalom, azaz a királyi udvarok, hanem az egyház formálta és tartotta kezében. Hogy valójában milyen formát öltött ez a kultúra, nem tárgyalja ez a tanulmány, azonban bizonyos elemeivel foglalkozik.

A megvizsgált adatokból adódik a kérdés, hogy vajon mit tudunk a halott királyok végnapjairól? Mennyi információt árulnak el a források, és mennyiben kell segítségül hívni egyéb tudományterületek kutatásait? Milyen temetkezési motívumokat ismerünk, és ezek hogyan jelentek meg az utolsó búcsú során? Ezekre a kérdésekre keresi a választ ez a tanulmány.²

Királyi temetkezések

A királyok temetkezését vizsgálva meg kell említeni a temetkezés menetét, és annak ceremóniáját, illetve kellékeit. A halotti tortól a tényleges temetésig hónapok is eltelhettek, ahogy I. Károly temetésénél tudósít a Képes Krónika.³ De külföldi példát is ismerünk az elhúzódó temetkezésről: II. Edward temetése kapcsán említi egy angol tanulmány, hogy az angol uralkodót csak három hónap leforgása után tudták ténylegesen – feltehetőleg megosztva – eltemetni. Ugyanis míg szívét egy évvel a király halála (1307) után a szürke barátoknál, vagyis a ferenceseknél temették el Newgate-ben felesége mellé, egy külön ezüst tárolóban, addig testét ugyanebben az évben a gloucesteri bencés apátságban (ma már székesegyház) helyezték végső nyugalomra.⁴

A holttest épségének megőrzése tehát komoly felelősséggel járt. Az évszázadok során a konzerváció, és az élő ember emlékének megőrzése vált fontossá. Ilyen emlékmegőrzés a sírfelirat, vagy amikor a halott megjelenik a saját halotti menetében. Idegen szóval ezt nevezzük alteregónak. Feltehető a kérdés: az Anjouk hogyan honosíthatták meg az alteregót Magyarországon? Ha

¹ SZABÓ 1989, 60–61.

² Jelen tanulmány témavezetője dr. Halmágyi Miklós békéscsabai levéltáros.

³ Képes Krónika 212. fejezet (GERÉB 1993, 184–186).

⁴ BURDEN 2004, 16–18.

szintén II. Edward családfáját nézzük, rokonságban állt az Anjoukkal. Maga a dinasztiaalapító is egy Anjounak a fia volt, II. Henrik. Így tehát nem lehetetlen, hogy a szokást ismerhette Károly, vagy az ő eltemetői, és alkalmazták az ő halotti menetében is. Ha megvizsgáljuk II. Edward és I. Károly temetését, meglehetősen sok hasonlóságot fedezhetünk fel. Míg I. Károlynál harminc napot jegyzett fel a Thuróczy Krónika a ravatal és a temetés között, az angol tanulmány három hónapról adott számot. De hozzáteszi, hogy ebből harminc napot az uralkodó holtteste egyhelyben maradt, csak azután vitték Gloucesterbe, és készítették elő a temetésre. Az is érdekes egybeesés, hogy Edward temetésénél hogyan öltöztették fel az elhunyt uralkodót: kesztyűt, inget, tunikát húztak rá, majd egy fafaragványba helyezték (ez az *effigy*, azaz képmás is egyben). Ezután a koporsót nyilvánosan megtekinthették, melyet körbevettek a katonák az uralkodó színeibe öltözve, és megjelent az angol dinasztia két legfontosabb emléke is aranyba öntve: az oroszlán és a leopárd. Ha ezt a hagyományt összehasonlítjuk Károlyéval, az uralkodó halotti menetében szintén megjelennek a lovagok az uralkodó színeibe öltözve, és – a Thuróczy Krónikának hála – tudjuk hogyan öltöztették fel Károlyt, mielőtt megadták volna neki a végtisztességet.⁵

Ha a halott temetési szertartását vizsgáljuk, két temetkezési módot különböztethetünk meg. Az egyik az angol-francia (de szerencsésebb talán normannak nevezni) „*in Effigy*” mód, mikor is a holtat egy halotti maszkkal temetik el (vagy a halottra emlékeztető szarkofágban), mivel a szó jelentése is hasonló: emlékkép. Ezek a különböző maszkok és faragványok a művész azon törekvését érzékeltetik, hogy az uralkodót jelenlévőként kezelik. Talán igyekeztek valóban megrajzolni az uralkodókat, de nem szabad elfelejteni, hogy hatalmuk Istentől volt. Így az ábrázolás inkább szimbólum, semmint tényleges megjelenítés.

Azért nem lehet eldönteni, hogy honnan ered ez a temetkezési hagyomány, mert az angol uralkodók körében először II. Edward temetésénél⁶ találkozunk ezzel a szokással – de valóban igaz, hogy a francia uralkodók körében volt a legdivatosabb. A Westminsterben található az első *effigy*, a legtöbb Saint-Denisben, a francia királyok legfontosabb temetkezőhelyén.

A második temetkezési mód jóval nehezebben magyarázható. A német, avagy „*mos teutonicus*”, de meglehet arab mód az, amikor az elhunyt belsősegeit – mint szív, epe, máj stb. – különböző egyházi intézmények fogadják be. Az első ilyen eset I. Ottó temetkezésénél fordult elő, mivel szíve Goslarban, míg teste a speyeri dómban nyugodott. Az ok egyszerű, mivel az uralkodó igencsak kedvelte a goslari udvart, ezért végakarataiban kifejezetten azt kérte, hogy szívét ide temessék. A Közel-Keleten találkozhatunk a legismertebb „német mód” példájával. Barbarossa Frigyes testét és belsősegeit három különböző városban, Tarsusban, Tyrusban és Antiochiában helyezték végső nyugalomra, holott az uralkodó végakarata az volt, hogy Jeruzsálemben temessék el. Így a három részre

⁵ BURDEN 2004, 12–20.

⁶ BURDEN 2004, 13.

osztást nem egyházi, hanem lovagi személyek végezték el. Igaz, a legtöbb ilyen temetkezési hagyomány a német uralkodók körében népszerű (pl Cornwalli Richárd, Raspe Henrik, vagy a Habsburgok), nem kizárt, hogy a németek az araboktól vették át ezt a szokást *újra*. Ha megvizsgáljuk például a török szultánok temetkezési szokásait, két uralkodót is hasonló módon temettek el. I. Murád szíve Rigómezőn, teste Bursában, míg I. Szulejmán szíve Szigetvárnál, teste Edirnében talált végső nyughelyet.

Magyarországon feltehetőleg mindkét temetkezési módot ismerték. Az első temetkezési módra lehet példánk I. Károly, akinek temetése kapcsán megjegyzik a krónikák, hogy „*nem letakart arccal*” temették el. Ezek szerint Károlyig bevett szokás volt a szemfedő vagy maszk használata, illetve a holttest bebugyolálása. Ha a német módot vizsgáljuk, Bonfini megjegyzi munkájában, hogy Mátyást halála után kibelették. Arról azonban nem ad számot, hogy az uralkodónak a belsősegeit hol temették el, csak arról tudósít, hogy egy szurkos ládába helyezték holttestét, és így szállították Székesfehérvárra. Nem lenne idegen ez a fajta temetkezési mód, hiszen Mátyás okkal tekintett magára Ausztria hercegeként. Azért sem lenne példa nélküli ez a temetkezési rítus, mert egy Zsigmond-kori oklevél megemlíti Kercet, a ciszterci szerzetesrend tulajdonában lévő egyházi intézményt, mely királyi személyek maradványait őrizte volna meg az örök időkre.

Ha a magyarországi temetkezési szokásokat megvizsgáljuk, a krónikák alapján három jól körülhatárolható csoport jön létre szövegelemek szempontjából.

- *Első csoport*: azok az uralkodók, akikről a krónikák meglehetősen keveset írnak. Ide tartozik: Orseoló Péter, I. Géza, I. Kálmán, II. Béla, II. Géza, II. László, III. András, Szapolyai János.
- *Második csoport*: egy megosztott csoport, mivel ide azokat az uralkodókat soroltam, akikről a krónikák vagy elhallgatnak információkat, vagy a szövegük már adatgazdagabb, ezért semmiképp sem sorolhatók az első csoportba. Ezek az uralkodók a következők voltak: I. István, Aba Sámuel, I. András, I. Béla, Salamon, I. László, II. István, IV. István, III. István, III. Béla, Imre, II. András, V. István, IV. László, Vencel, Ottó, Nagy Lajos, Kis Károly, Mária, Zsigmond, Albert, I. Ulászló, II. Ulászló, V. László.
- *Harmadik csoport*: akikről a legtöbbet tudjuk, tehát a leggazdagabb a szöveghagyomány. Talán nem véletlen, hogy négy uralkodó sorolható ide: IV. Béla, I. Károly, Hunyadi Mátyás és II. Lajos.

A források alapján feltehető a kérdés, hogy vajon miért tudunk egyes uralkodókról kevesebbet, míg más uralkodókról többet? A kérdés megválaszolásához érdemes figyelembe venni, hogy a Thuróczy Krónika szerkesztője Károly temetéséről számol be a legrészletesebben. Nem kizárt, hogyha a szerző nem is volt jelen a szertartáson, de szemtanúktól értesült róla.

Hasonló következtetésre juthatunk Bonfini esetében is. A szükséztűség oka talán az idő múlása lehet, hogy az elhunyt uralkodóknak inkább ismerték sírhelyeit, mint tényleges elhalálozásuk történetét.

Akikről keveset szólnak a források

Érdemes a régészeti kutatások anyagait segítségül hívni Orseoló Péter (1038–1041, 1044–1046) temetkezésével kapcsolatban. Míg a források elég röviden írnak Péter végső nyughelyéről, addig érdemes a pécsi temetkezésről elolvasni Petrus Ransanus magyarra fordított munkáját, melyben úgy fogalmaz, hogy: „András egyébként gondoskodott arról, hogy Pécsen temessék el, ahol jeles bazilikát emelt Szent Péter tiszteletére.”⁷ Péter pécsi nyughelye érdekes kérdéseket vet fel, mivel a krónikahagyomány szerint az általa alapított pécsi székesegyházban temették el.⁸ Azonban ez az alapítás sokkal inkább I. Istvánhoz köthető. Így Péter inkább a templom átalakítója vagy befejezője lehetett, semmint a tényleges alapító.⁹

II. Béla (1131–1141) temetkezéséről is meglehetősen szükséztűsán szólnak a krónikák. A Képes Krónika Székesfehérvárra helyezi a király végső nyughelyét,¹⁰ míg Petrus Ransanus szerint Bélát Aradon temették. Talán nem lenne képtelenség ez az opció, hiszen Béla életében Arad fordulópontot jelentett, mivel itt számolt le a vak király azokkal a nemesekkel – felesége segítségével –, akik szeme világát kioltották.¹¹

II. Géza temetése a fentebb felsorolt uralkodók között különleges esetnek számít. Bár temetéséről meglehetősen keveset tudunk, az annak során felhasznált eszközökről már annál többet. Tóth Endre egy kiváló tanulmányában arról értekezik, hogy egy kérdéses gyűű talán II. Géza idejére datálható. Egy almandin gyűűről van szó, az alábbi arab felirattal: „*Abdallah ibn Muhammed*”. A kérdéses gyűű sanyarú sorsra jutott, de egyes elméletek szerint nagyjából 1080 környékén már Magyarországon lehetett, s éppűgy lehetett Kőnyves Kálmán gyűűje, mint III. Béláé.¹² Egyes elméletek szerint a gyűű egyértelműen III. Bélához köthető.

III. András temetkezése is különlegesnek számít a maga módján. Az Árpád-ház „*utolsó arany ágacskája*” meglehetősen keveset űlt a trónon. Halála azért érdekes, mert a Képes Krónika megjegyzi, hogy nem Székesfehérváron, hanem: „*a budai várban elnyugovék az Űrban, és eltemették Szent János evangélista egyházában, a minorita testvéreknél*”.¹³ Az idézetből kitűnik, hogy Andrást a ferences szerzetesrendhez tartozó minoritáknál temették el.

⁷ Petrus Ransanus (BLAZOVICH – GALÁNTAI 1985, 122).

⁸ Képes Krónika 85. fejezet (GERÉB 1993, 31).

⁹ 1064-ben leégett a templom. Talán ez lehetett a Péter által befejezett épület (FEDELES 2019).

¹⁰ Képes Krónika 163. fejezet (Geréb 1993, 153).

¹¹ Petrus Ransanus (BLAZOVICH – GALÁNTAI 1985, 73).

¹² TÓTH 2005–2006, 141–159.

¹³ Képes Krónika (GERÉB 1993, 63–64).

Akikről keveset vagy többet szólnak a források

A második csoport uralkodói vannak a legtöbben. Ezek az uralkodók azok, akikről már jóval színesebb képet kaphatunk.

I. Istvánról (1000–1038) keveset írnak krónikakompozícióink – azonban nem szabad zárójelbe tenni a legendáriumokat. A Képes Krónika igen egyszerűen fogalmaz: „*Eltették a fehérvári bazilikában*”.¹⁴ Ezzel szemben István legendája jóval bővebben szól szentté avatásáról, mely szerint a sír felnyitásakor egy bizonyos egyházi személyt Szent László is megdorgált: „*De mikoron az szent királynak jogját és ujjában való királi gyűrűjét akkoron semmiképpen nem lelték volna sem az koporsóban, sem kívül, kit úr Isten az ő szerelmes szolgájának továbbá való dicséretire el enyészött vala, annak utána csodaképpen szent angyala miatt ki jelenté elésszer egy Merkurius nevű jámbor fráternek, ki szekuláris pap voltában Fejérvári szent-egyházban kusztosságot viselt vala.*”¹⁵ A dorgálás indoka egyszerű: a szövetben a Szent Jobb volt becsavarva. Valójában jó kérdés, hogy ki lehet a rejtélyes személy, de érdemes a vallás irányából megközelíteni. Ha Mercuriust ugyanis nem tolvajként, hanem megmentőként azonosítjuk, úgy érthető, hogy a fehér ruhás személy valójában egy angyal – így a derék barát gondtalanul őrizhette a szent becses ereklyéjét a szentjobbhi apátságban, ahová később László el is ment a kérdéses kézfejért. Azért is érdemes megmentőként azonosítani, mivel egy szent közbenjárásához három csodára volt szükség. A három csoda közül az egyik maga a Szent Jobb előkerülése volt. Ha jobban megvizsgáljuk a kérdéses szarkofágot, lehet, hogy az valóban üres volt. Lehet, hogy maga a síremlék tehát egy tumba volt. A tumba egy síremlék, illetve szarkofágtípus, mely nem tartalmaz holttestet. Így István holttestét feltehetőleg azért nem találják a legenda szerint, mivel valóban nem volt az eredeti helyén – hanem valahova eltűnhetett. Erre az eltérésre a legendájában találunk rá, hiszen a forrás úgy fogalmaz, hogy „*a boldog test ugyanazon a helyen negyvenöt évig nyugodott*” szarkofágjában, majd „*a többi tag eloszlott, s a hús porba vegyültével teljesen szétfoszlott, csak a jobb kéz őrizte meg csontjaihoz tapadó idegeivel*”,¹⁶ csak a kérdéses kézfej. Hogy lehetséges tehát ez? Úgy, hogy vagy nem István holttestét találták meg, vagy pedig rossz helyen keresték.

Aba Sámuel (1041–1044) király esetében a krónikák megemlékik, hogy újratemetéskor szemfedőjét romlatlanul találták.¹⁷ Érdemes kritikusan szemlélni a Sámuel király temetkezéséről szóló leírásokat, mivel forrásaink azt írják,¹⁸ hogy holtteste romlatlan volt, ez azonban a szentekre igaz elsősorban.

I. Béla (1060–1063) temetkezése szintén érdekesnek mondható, bár szűkszavúak a források azzal kapcsolatban, hogy miért Szekszárdon¹⁹ temették

¹⁴ Képes Krónika (GERÉB 1993, 25).

¹⁵ István király intelmei (SZIGETHY 1982).

¹⁶ Szent István király legendája Hartvik püspöktől 24., valamint 27. fejezet (TARNAI – MADAS 1991).

¹⁷ Képes Krónika (GERÉB 1993, 28).

¹⁸ Képes Krónika 76–77. fejezet (GERÉB 1993, 84–85).

¹⁹ Képes Krónika 96. fejezet (GERÉB 1993, 102).

el. Ennek oka a következő: „A Szent Megváltó monostorában temették el, melyet maga épített azon a helyen, melynek neve Szögyszárd volt. Merthogy Béla szög színű volt és szár, azért nevezte el Szögyszárdnak, a maga állapotáról, monostorát.”²⁰

I. László (1077–1095) temetkezéséről szintén érdemes szót ejteni. Bár a krónikák hasonlóan szűkszavúak Lászlóval kapcsolatban, legendája annál beszédesebb. Az uralkodót Fehérváron akarták eltemetni, mikor halottas szekere, mindenféle környezeti és fizikai behatás nélkül elindult magától Nagyvárad felé.²¹ Az uralkodó végakarataiban Nagyváradot jelölte meg temetkezési helyeként. Egyes félrefordítások azonban nem Váradot tekintik László végső nyughelyének. Mátyás Flórián egy mondatot nem fordított le teljesen,²² mely alapot adott a somogyvári temetés legendájának. Somogyvár azonban több szempontból sem lehetséges temetkezőhely: az egyik indok, hogy a feltárt kérdéses sír túl kicsi lenne az uralkodónak. Sokkalta inkább lehetett ereklyeőrző hely. A második probléma maga az idézett mondat. Eszerint a kérdéses egyházi intézményben nem Szent Lászlót, hanem egy köztisztelőben álló apátot temettek el. Az bizonyos, hogy László nyughelye II. István idejében már Váradon volt, mivel legendája szerint helyszíne volt egy istenítéletnek.²³ Ekkoriban II. István ült már a trónon.

IV. István temetésével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy korántsem „békés” időszakról tárgyalunk a magyar történelemnek Három uralkodót kell megemlíteni az 1162-72 közötti időszakban, akiknek mind problematikus a temetkezése: III. Istvánt, II. Lászlót, és IV. Istvánt. (mind II. Lászlót, mind IV. Istvánt bizánciak támogatták, tehát ellenkirályokról van szó). IV. István haláláról a krónikák meglehetősen keveset szólnak. A Képes Krónika leírása szerint: „*Szent Gyárfás és Protasius napján, kedden, amikor sok magyar nemes veszett el.*”²⁴ Majd így folytatja a krónika: „*Zimony várában halt meg az Úr 1173-ik évében, április 11-én, csüörtökön, teste Fehérvárott nyugszik.*”²⁵ Ezek alapján végül Zimony várában hunyt el az uralkodó. Niketas Choniates tudósít arról, hogy eret vágtak rajta, és a sebbe mérget kentek, ráadásul a „*hunok*” még Zimony városát is elfoglalták. Emiatt a bizánci császár (Manuel) később hadat üzent a magyaroknak.²⁶ Ioannes Kinnamosnak köszönhetően megtudhatjuk azt is, hogy a királyt valóban megmérgezték, majd a testet meggyalázták, és a szentségekben sem részesítették, hanem a város kapuja elé helyezték. Az uralkodó holttestét végül eltemették: „*A természet figyelmeztetésére István első vértanú templomába vitték.*”²⁷ Tehát István holtteste eredetileg temetetlen volt, majd Zimonyba, István

²⁰ Képes Krónika 96. fejezet (GERÉB 1993, 102).

²¹ Szent László király legendája 8. fejezet (TARNAI – MADAS 1991).

²² SOLYMOSI 2011, 128–129.

²³ Szent László király legendája 10. fejezet (TARNAI – MADAS 1991).

²⁴ Képes Krónika (GERÉB 1993, 59).

²⁵ Képes Krónika (GERÉB 1993, 59).

²⁶ MORAVCSIK 1988, 276–277.

²⁷ MORAVCSIK 1988, 229.

vértanú templomában temették el. Azonban valóban érdekes kérdés, hogy hogyan került két trónbitorló holtteste (II. László és IV. István) Székesfehérvárra, ha egyházi átok alatt álltak?²⁸ A források alapján igen ködös képet kapunk. Bodri Ferenc Lukács érsekről szóló könyvében azonban talán válaszlehetőséget ad erre a kérdésre. Lukács esztergomi érsek korának talán legfontosabb személyisége volt, egyben ő volt az az érsek, aki három királyt – III. Istvánt, II. Lászlót és IV. Istvánt – is egyházi átok alá helyezett.²⁹ Arra, hogy az átok milyen jellegű volt – átkozás (*anathema*) vagy kiközösítés (*excommunicatio*) – nem kapunk választ. Az mindenesetre beszédes, hogy Lukács akkor átkozta meg másodszor is IV. Istvánt, miután tudomást szerzett arról, hogy a Délvidéken (ami gyakorlatilag már a bizánciak kezében volt) majdhogynem ortodox vallási erőfölény alakult ki. A kérdéses koronázóérsek tehát semmiképp sem lehetett Lukács, hanem inkább lehetett politikai ellenfele, Mikó kalocsai érsek. Mikó jelen volt II. László koronázásánál, IV. István koronázásánál, és ő volt az az érsek is, aki III. Bélát megkoronázta.³⁰

III. Béla (1172–1196) egy olyan magyar király, akinek ismertek földi maradványai és temetkezési tárgyai is.³¹ Az uralkodó és felesége, Anna királyné nyughelyét Székesfehérváron tárták fel, majd Budapesten, a Mátyás templomban temették el újra a királyi párt. Az uralkodó temetkezése különleges. A székesfehérvári bazilika altemplomában a mai napig megsejlelhetjük a közel két méter magas király vörös szarkofágját. A szarkofágban láthatjuk Béla holttestének körvonalait, mivel az uralkodót halotti lepelbe tekerték. Ahogy a holttest bomlásnak indult, testének körvonalai beleégtek a vörös márványba. A szarkofág azonban ennél is nagyobb rejtélyt őriz. A kérdéses sír felnyitásakor ugyanis találtak benne egy halotti körmeneti keresztet. Ezeket a kereszteteket javarészt klerikus, papi rétegből származó egyének mellé temették, hiszen ez volt hivatásuk jelképe. Az uralkodó, akire igaz lenne ez a tényező, Könyves Kálmán. Tóth Endre munkájában arról ír, hogy véleménye szerint a Mátyás templomban lévő pár nem III. Béla és neje, hanem Könyves Kálmán és felesége.³² Érdemes megemlíteni a papi habitushoz II. István temetkezését. II. István temetéskor a források megemlítik, hogy szerzetesi ruhában, halotti körmeneti kereszttel temetik el. Így tehát, ha ragaszkodunk a klerikus személyhez, akkor Kálmán lenne a kérdéses uralkodó, hiszen ő jött egyházi környezetből, s ült Magyarország trónjára. Ha a rejtély nem fokozódna tovább. A közelmúltban, azaz az elmúlt években egy nagyszabású projekt keretén belül III. Bélát – vagy Kálmánt – exhumálták és DNS tesztet végeztek. A kérdéses teszt elvégzése nem

²⁸ BODRI 2003, 88–99.

²⁹ BODRI 2003, 88–111.

³⁰ Annak ellenére, hogy III. Sándor kifejezetten felszólította Lukácsot, hogy tegyen eleget koronázási kötelességének. Valószínűleg ezt azért nem vállalta Lukács, mert félt, hogy Béla esetlegesen túlságosan erős bizánci befolyás alá került a bizánci udvarban töltött éveit alatt (BODRI 2003, 172–184).

³¹ TÓTH: 2005–2006, 141–159.

³² TÓTH: 2005–2006, 141–159.

oldotta meg a problémát. Bár Béla a bizánci udvarban nevelkedett, Kálmánnak volt egy orosz felesége, Kijevi Eufémia, akit Kálmán elkergetett házasságtörés vádjával. Így egészen biztos, hogy ő nem nyugodhatott Kálmán király mellett Fehérváron, ahogy erről Szabados György is értekezik írásában.³³

II. András (1205–1235) királyról, III. Béla unokájáról a krónikakompozíciók meglehetősen keveset tudósítanak. Egy ciszterci szerzetes, Albericus jóvoltából azonban tudjuk, hogy a király végső nyughelye korántsem volt zavartalan. Ugyanis a holttestért egyházi pert indított a pilisi apát.³⁴ II. András végakarata szerint Egresen, második felesége, Courtenay Jolán mellett kívánt temetkezni,³⁵ a pilisi apát azonban úgy gondolta, hogy a holttestnek az első felesége, Merániai Gertrúd mellett a helye. Pilisben a cisztercieknél temették el a magyar királyné maradványainak egy részét – igaz a másik nyughelye a királynőnek Lelesz volt, a premontrei monostor, mivel itt szerzett tudomást II. András arról, hogy feleségét meggyilkolták a magyar előkelők.³⁶ A holttestért való egyházi per végül sikertelen volt, mivel András maradt eredeti nyughelyén. Nem Egres azonban az egyetlen lehetséges temetkezési hely II. András esetében. Bácsatyai Dániel munkájában arra hívja fel a figyelmet, hogy a budai krónika valóban arról számol be, hogy András Szent László lábainál pihen. A kutató, aki Mügelni Henrik Chronikonját is tanulmányozta, azonban azt is jelezte, hogy a váradi krónika nem említi, hogy András eredetileg Váradon lett volna eltemetve.³⁷ Egyes régészeti vélemények szerint valószínűleg valóban megtalálták II. András sírját Egresen.³⁸

I. Ulászló (1440–1444) a fentebb felsorolt uralkodók közül talán a legérdekesebb. Feltehetően a várnai csatamezőn halálozott el. A király haláláról azonban mondák keletkeztek, méghozzá nem egy, hanem három változatban. Az egyik elbeszélés szerint Ulászló nemcsak, hogy túlélte a veszteségekkel teli ütközetet, de onnan el is menekült. Menekülési útvonala nem Magyarország felé, hanem Spanyolországba vezetett, azon belül is Madeira szigetére.³⁹ Az uralkodó azonban itt nem fejezte be földi pályafutását. A monda szerint letelepedett, szerzetesi fogadalmat tett, és apja lett a világ leghíresebb felfedezőjének, Kolumbusz Kristófnak. A harmadik monda szerint Ulászló eredetileg nem Várnánál, hanem egy kis Faluban, Obrochistén, avagy Ak Yazala Babában lehelte ki lelkét. Ezért a bolgár régészek terve, hogy megkeressék a király holttestét.⁴⁰ Nemez az egyedüli legenda Ulászló túlélésével kapcsolatban. Az Alvó Lovagok című könyv megjegyzi, hogy egy Ulászló-hasonmás megjelent Poznańban, magát a királynak hazudva. Amikor azonban a város lakossága

³³ SZABADOS 2016.

³⁴ Nem egyedüli eset – lásd a következő fejezetben.

³⁵ BÁCSATYAI 2015, 263.

³⁶ KÖRMENDI 2014, 95–125.

³⁷ BÁCSATYAI 2015.

³⁸ MEGTALÁLTÁK II. ANDRÁS SÍRJÁT 2019.

³⁹ SROKA é.n., 1–5.

⁴⁰ SROKA é.n., 1–5.

elkezdte faggatni az álkirályt, hamar lebukott, és büntetésképp pellengérré állították, majd megvirgácsolták.⁴¹

De ha megvizsgáljuk a török forrásokat Ulászló halálával kapcsolatban, azok egyértelműen fogalmaznak: „Mert az átkozott király szívében az ördög kísértése diadalmaskodott s ez elbizakodottá tette őt; az elbizakodottságában hősnek hívén magát azt gondolta, hogy a sereget ő egyedül szétveri, és ezért a középpontra rohant [...] lova megboltlott, az átkozott király pedig [...] leesett róla. [...] az átkozott király fejét levágták és Murád szultánhoz vitték”.⁴² Így a török források alapján a jövő régészeinek érdemes az egykori várnai ütközet helyszínét – különösen a szultán sátrának a környezetét megvizsgálni.

A legendákból kitűnik, hogy az európai közgondolkodás feltehetően úgy vélte, hogy Ulászló túlélhette az ütközetet. Az egészen bizonyos, hogy a kérdéses testet nem csak a magyar, de feltehetőleg a török erők is keresték, ugyanis a két vallás (keresztény-izlám), bár különböző volt, egy dologban hasonlítottak: az elhunynak meg kellett adni a végtisztességet.

Akikről a legtöbb forrás áll rendelkezésünkre

IV. Béla (1235–1270), II. András fia a tatárjárás után kényes helyzetbe került. Lánya a Margit-szigeten⁴³ a domonkosoknál kívánt nyugodni, úgyszintén fia, a későbbi V. István is.⁴⁴ Béla ekkor fordult el a domonkosoktól, s lett figyelmes a kisebb ferences testvérekre, azaz a minoritákra. IV. Bélát eredetileg Esztergomban, a minoriták templomában temették el,⁴⁵ végakarata is erről tanúskodott. Mivel a fia, a herceg, és egykori királynéja már a minoritáknál lett nyughelyre (Esztergomban, a minorita templomban),⁴⁶ a király végakarata is az lehetett, hogy rokonai mellé temessék. Hasonlóan II. Andráshoz, apjához, az ő csontjai sem maradtak háborítatlanul. Csontjait a „törvény ellenére” Fülöp esztergomi érsek kihantoltatta, majd saját egyházi intézményébe, az esztergomi bazilikába vitette, s ott újra eltemettette. A minoriták, nem tűrvén a szentséggyalázást, egyházi pert indítottak az uralkodó holttestéért. A krónikák szerint igen hosszú lett a per, melyben a döntőbíró nem más volt, mint a pápa. Végül a holttestet visszanyerték a minoriták, s saját egyházi intézményükben, a Szent Szűz oltáránál eltemették. A sírhely azért igencsak különleges, mivel a krónikáknak köszönhetően megmaradt IV. Béla sírfelirata. Ez volt olvasható a király nyughelyénél: „Mária-oltáron, nézd, nyugszik a sírban e három: Béla, neje s herceg – örvend-jenek ők az egeknek!”⁴⁷

⁴¹ SNOPEK 1988, 70–71.

⁴² THÚRY 1893, 20–23.

⁴³ DÜMMERTH 1976.

⁴⁴ FEURNÉ TÓTH 1964, 122.

⁴⁵ Képes Krónika 179. fejezet (GERÉB 1993, 161–162).

⁴⁶ Képes Krónika 179. fejezet (GERÉB 1993, 162).

⁴⁷ Képes Krónika (GERÉB 1993, 61).

A legkülönlegesebb azonban I. Károly (1308–1342) temetési menete. Az uralkodóról megjegyzik a források, hogy „*nem letakart arccal*”⁴⁸ temették el, mint földi elődeit. Az uralkodó holttestének ilyen jellegű elfedése európai tendencia volt, így nem lehetett szokatlan a magyarországi használata sem. Azonban jóval szokatlanabb volt az, amit az Anjouk hoztak magukkal – s ami később még jelentősebbé vált dinasztikus kapcsolatépítései során.⁴⁹ Ez volt az alteregó,⁵⁰ avagy a hasonmás. I. Károly halotti menetében ugyanis megjegyzi a krónikahagyomány, hogy három lovas volt jelen, királyhoz méltón öltözve. Egy dárdaökleléshez, egy hadba vonuláshoz, egy pedig a mindennapi életben viselt királyi öltözetben. Tehát mintha a király jelen lenne a saját temetésén. Ez a hagyomány annyira fontos volt, hogy Nagy Kázmér temetésekor (I. Károly sógora), megjegyzik a lengyel források,⁵¹ hogy az uralkodót a lovagok így kísérték utolsó útjára. A holttest felöltöztetéséről is sokat megtudunk: dinasztikus színekbe öltöztették, fejére koronát illesztettek, testén skarlát színű öltözet volt,⁵² lábain pedig lovagláshoz használatos csizma, sarkantyúval együtt. A halott király megidézése tehát igen fontos volt, melyet az Anjouk hoztak magukkal, azonban némi eltérés fedezhető fel az egyes területek között: míg az angliai II. Edward temetésén effigyit, tehát maszkot alkalmaztak,⁵³ addig Károly temetésén ez teljesen kizárt volt, mivel „*nem letakart arccal*” temették el, ahogy a tanulmány fentebb idézi. Az is beszédes, hogy egyes elbeszélések szerint, Károly temetése után a halotti koronát elrabolta egy papi rendbe tartozó személy, János székesfehérvári örkanonok. Miután Károly sírját felnyitotta, a testtét meggyalázta, azaz meztelenre vetköztette, majd halotti aranykoronáját elrabolta. Tettéért súlyos következményekkel felelt: a bárók és a prelátusok kenyerén és vízen való örök börtönre ítélték, birtokait pedig elkobozták.⁵⁴

I. Mátyás király (1458–1490) meglehetősen balszerencsésen hunyt el, egyes jelentések szerint Bécs bevétele után rosszul lett.⁵⁵ Mátyás temetésének körülményeit Antonio Bonfini írta le. Az uralkodó, miután elhunyt, belsőégeit kiszedték, majd szurkos ládába helyezték (de csak a holttestét), mivel a holttest elkezdett bűzleni.⁵⁶ A belsőségek kivétele azonban nem magyar, hanem német temetkezési hagyományokra vezethető vissza. A német temetési rítus szerint, az uralkodó vagy előkelő belsőégeit egyéb egyházi intézményekben helyezték el, melyről számos példát lehetne felhozni, de a legkorábbi kétségtelenül I. Ottó, akiről Merseburgi Thietmar jegyzi fel, hogy Memlebenben, a bencés

⁴⁸ Chronica Hungarorum (HORVÁTH 1973, 100).

⁴⁹ CHRUBASIK 2009.

⁵⁰ SZABÓ 1998, 745–748.

⁵¹ CHRUBASIK 2009.

⁵² Képes Krónika 212. fejezet (GERÉB 1993, 186–188).

⁵³ BURDEN 2004, 12–20.

⁵⁴ AO XXXIII. 659.

⁵⁵ BONFINI X. fejezet. (GERÉB 1959).

⁵⁶ BONFINI V. fejezet (GERÉB 1959).

szerzetesrend kolostorában temették volna el belsősegeit, míg holtteste a magdeburgi dómban lelt végső nyugalomra.⁵⁷

Mátyás belsősegeit nem tudjuk, hol temették el, csak annyit közölnek a források, hogy Bécsből hajón Budáig, majd onnét Fehérvárra vitték. Itt megjegyezném azonban, hogy Bonfini az alábbirol tudósít minket: „Úgy döntött a tanács, hogy a nagy királynak kettős temetése legyen, az egyik Bécsben, a másik pedig Fehérvárt; fejedelmi méltósághoz képest ott jelképesen, itt sirban temessék el.”⁵⁸ A ravatalon végül a holttestet megint mindenki megtekinthette, és a legnagyobb pompában temették el. Mátyás esetében sem használtak szemfedőt, és hasonlóan I. Károlyhoz, itt is megjelentek különböző szimbólumok, például a kormányzópálca, mely az uralkodót szimbolizálta.⁵⁹

II. Lajos (1516–1526) az utolsó olyan uralkodó, akinek érdemes a temetkezését megvizsgálni. A királyt feltehetőleg a mohácsi síkon érte a halál. Haláláról és temetkezéséről azonban elég vitatható információkkal rendelkezünk. Czrettricz Ulrich, a király kamarása, az ütközet után elmenekült, majd Mária királynénak beszámolt a történekről. Ekkor a királynő parancsot adott neki, hogy szedje össze embereit, s kutassa fel az elhunyt uralkodó holttestét.⁶⁰ A királyt hamar megtalálták, Czrettricz elbeszélése szerint „*sose találtunk oly holttestet mely ennyire ép lett volna*”.⁶¹ Ha elfogadjuk azt, hogy a holttest valóban érintetlenül került volna elő, az mindenképp a szentségről tanúskodna, azonban a „szentcsinálást” kizárhatjuk, mivel a kérdéses holttesten megtalálták Mária királyné szívmedáljának a másik felét⁶² (az első fele a királynénál volt), ami azért lényeges, mivel a kérdéses fémlet, mikor a királynő visszavonult Németalföldre, beolvasztotta. Adódik azonban más lehetőség is a király halálára. Szerémi György, aki a csata szemtanúja volt, *Levél Magyarország romlásáról* című munkájában arról írt, hogy a király elmenekült a csatából, majd egy jobbágytanyán megszállt, ahol is nemesei (Szapolyai János, a későbbi király rokona, György volt) egy kérdéses oklevél miatt rátámadtak, majd meggyilkolták.⁶³ A támadásra berontottak Tomori Pálnak, a király hadvezérének emberei, akik a „három cseh” karddöfés által meggyilkolt király holttestének látványára szintén gyilkolásba kezdtek, s megölték a király orgyilkosait. A zajra berontottak a király emberei, akik látták az uralkodót vérbe fagyva, a nemeseket meggyilkolva, és ekkor ők megölték Tomorit, mivel azt feltételezték, hogy ő volt mindenki gyilkosa. A történettel ellentétben azonban a csatáról szóló török feljegyzések azt írják, hogy Tomorit elfogták, majd lefejezték a szultán emberei, és a szultán sátra előtt egy karóra húzva

⁵⁷ Ottonian Germany (WARNER 2001, 125).

⁵⁸ Bonfini X. fejezet (GERÉB 1959).

⁵⁹ Bonfini X. fejezet (GERÉB 1959).

⁶⁰ BOTLIK 2002.

⁶¹ FARKAS 2016, 125–138.

⁶² FARKAS 2015, 390.

⁶³ KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE 1989, 146–147.

közzsemlére tették a levágott fejét.⁶⁴ Így Tomori aligha lehetett jelen a többes gyilkosságnál. Az bizonyos, hogy Lajos holttestét kihantolták, majd eltemették Fehérváron. Ez azért érdekes, mert a beszámolók szerint volt egy második temetés, amikor Szapolyai János is eltemettette az uralkodót.⁶⁵ A történészek véleménye szerint ez a második temetés inkább szimbolikus volt, semmint tényleges. Az új király feltehetőleg csak síremléket állíttatott az elhunyt tiszteletére, és Mária királyné emberei találhatták meg ténylegesen az uralkodót. Az exhumáláskor ugyanis a királyné emberei „*jegyeket*” fedeztek fel az elhunyt holttestén: a fogán és a lábán. Feltehető a kérdés, hogy egy udvari kamarás honnan rendelkezhetett ilyen információkkal? Ezt a kérdést azonban a mai napig nem sikerült megválaszolni. Ismert, hogy az eltűnt uralkodó holttestét a török szultán is kerestette, így bárkit is temettek el Fehérváron, arról tudhatott a török uralkodó is.⁶⁶

Összegzés

A magyar temetkezési hagyományokat vizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy a fennmaradt krónikák, legendák sokszor valóban szűkszavúak, de a régészet és a művészettörténet kiegészítheti az írott forrásokat. A fentebb elemzett források segítségével talán pontosabb képet alkothatunk a királyok temetkezéséről. A tisztességes eltemetés nem minden uralkodónak adatott meg, de ugyanúgy az udvar és az egyház kötelessége volt, mint a koronázás. Az elhunyttól való végső búcsú, a halotti tor és a végső temetés között akár hónapok is eltelhettek. A magyar hagyományok olyannyira fontosak voltak, hogy hatottak a külföldi uralkodódinasztiákra is. Ha például a ciszterci rend európai terjedését vesszük, úgy arra a következtetésre juthatunk, hogy II. András és családtagjainak körében divatos volt a fehér barátok kolostoraiba temetkezni. Mind II. András, mind első felesége, Gertrúd, de még lánya is a ciszterci rend kolostoraiban letek végső nyugalmat (igaz utóbbi lány, Jolánta, akit később boldoggá is avattak Spanyolországban, Vallbonában). Az ilyen jellegű dinasztikus kötődés tehát sokatmondó, ahogy az is, hogy bizonyos szokásokat átvettek, többek között a lengyelek az alteregót. Így lehet mondani, hogy a magyar temetkezési hagyomány illeszkedett az európai szokáskörhöz, de bizonyos pontokon némiképp el is tért az európai gyakorlattól. A szakrális temetkezőhely vágya, mint amilyen az angol királyoknak a westminsteri székesegyház, sose alakulhatott ki a középkori Magyarországon, mivel a temetkezőhelyek eléggé eltérő helyszíneken jöttek létre, így Székesfehérvár a harminchét uralkodóból mindössze tizenöt számára adott végső nyughelyet, akik közül néhány azonosítása vitatott. Az is beszédes adat, hogy István után az első uralkodó, akit a történelmi koronázó városba temettek el, Kálmán volt. Így elmondható, hogy közel száz év telt el a két temetés között. Tehát a szakralitás igazi letéteményese

⁶⁴ Szulejmán Naplói (THURY 1893, 315–316).

⁶⁵ Vö. KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE 1989.

⁶⁶ FARKAS 2016.

bár István volt, sokkal inkább Kálmán indította el a tényleges fehérvári temetkezés hagyományát.

Források

- AO XXXIII = *Anjou-kori Oklevéltár. XXXIII. kötet. 1349.* Szerk.: Sebők Ferenc. Budapest–Szeged : Szegedi Középkorász Műhely, 2014.
- Bonfini / GERÉB 1959 = Bonfini, Antonio: *Mátyás Király: Tíz könyv a magyar történetből.* Ford.: Geréb László. Budapest : Helikon Kiadó, 1959.
- Chronica Hungarorum / HORVÁTH 1973 = *Chronica Hungarorum 1473.* Ford.: Horváth János. Budapest : Zrínyi Nyomda, 1973.
- István király intelmei / SZIGETHY 1982 = *István király intelmei.* [Gondolkodó magyarok] Az előszót és a jegyzeteket írta: Szigethy Gábor, ford.: Kurcz Ágnes. Budapest : Magvető Kiadó, 1982.
- Képes krónika / GERÉB 1978 = *Képes krónika.* Ford.: Geréb László. Budapest : Magyar Hírlap és Maecenas Kiadó, 1993.
- MORAVCSIK 1988 = Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Budapest : Akadémiai Kiadó, 1988.
- Ottonian Germany / WARNER 2001 = *Ottonian Germany: The Chronicon of Thietmar of Merseburg.* Translated and annotated: Warner, David A. Manchester–New York : Manchester University Press, 2001.
- Petrus Ransanus / BLAZOVICH – GALÁNTAI 1985 = Petrus Ransanus: *A magyarok történetének rövid foglalata.* Ford.: Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet. Budapest : Európa Könyvkiadó, 1985.
- Szent István király legendája Hartvik püspöktől / TARNAI – MADAS 1991 = Szent István király legendája Hartvik püspöktől. In: Tarnai Andor – Madas Edit (szerk.): *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530).* H.n. : Sermones Compilati–ELTE Régi Magyar Irodalomtudományi Intézet, 1991.; http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/magyarul/madasszgy/index.php?file=042_055_Hartvik (Letöltés: 2020.06.24.)
- Szent László király legendája / TARNAI – MADAS 1991 = Szent István király legendája Hartvik püspöktől. In: Tarnai Andor – Madas Edit (szerk.): *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530).* H.n. : Sermones Compilati–ELTE Régi Magyar Irodalomtudományi Intézet, 1991.; http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/magyarul/madasszgy/index.php?file=059_064_Laszlo_legenda (Letöltés: 2020.06.24.)

Irodalom

- BÁCSATYAI 2015 = Bácsatyai Dániel: Az egresi ciszterci monostor korai történetének kérdései. *Századok* 149:2 (2015) 263–299.
- BODRI 2003 = Bodri Ferenc: *Lukács érsek és kora*. Budapest : Kossuth Kiadó, 2003.
- BOTLIK 2002 = Botlik Richárd: 1526. október 19. (Adalékok Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentéséhez). *Századok* 136:1 (2002) 669–677.
- BURDEN 2004 = Burden, Joel: *Re-writing a Rite of Passage: The Peculiar Funeral of Edward II*. In: McDonald, Nicola F. – Ormrod, William Mark (eds.): *Rites of Passage. Cultures of Transition in the Fourteenth Century*. Woodbridge : Boydell & Brewer–York Medieval Press, 2004, 13–30.
- CHRUBASIK 2009 = Chrubasik, Katharina: Lage und Funktion des Grabmals II. Wladislaws II. Jagiello. In: Borkowska, Urszula – Hörsch, Markus (Hrsg.): *Hofkultur der Jagiellonendynastie und verwandter Fürstenhäuser*. [Studia Jagellonica Lipsiensia 6.] Bonn : Jan Thorndorff Verlag–Universität Leipzig, 2009, 67–76.
- DÜMMERTH 1976 = Dümmerth Dezső: Árpádházi Szent Margit halála éve és a legendák. *Irodalomtörténeti Közlemények* 102:5–6 (1976) 617–620.
- FARKAS 2015 = Farkas Gábor Farkas: Új kérdések II. Lajos rejtélyes halálával és temetésével kapcsolatban. *Magyar Könyvszemle* 131:4 (2015) 381–396.
- FARKAS 2016 = Farkas Gábor Farkas: II. Lajos király temetése. In: Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett (szerk.): *„Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos rejtélyes halála és különböző temetése*. Budapest : MTA BTK–OSZK, 2016, 125–138.
- FEUERNÉ TÓTH 1964 = Feuerné Tóth Rózsa: V. István király sírja a Margitszigeti domonkos apácakolostor templomában. *Budapest Régiségei* XXI (1964) 115–131.
- KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE 1989 = Kolozsvári Grandpierre Endre: Lajos király három halála és négy temetése. Történelmi oknyomozás. Budapest : Móra Könyvkiadó, 1989.
- KÖRMENDI 2014 = Körmendi Tamás: A Gertrúd királyné elleni merénylet körülményei. In: Majorossy Judit (szerk.): *Egy Történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete 1213–2013*. [Ferenczy Múzeum kiadványai – Monográfiák A/2.] Szentendre : Ferenczy Múzeum, 2014, 95–124.
- SNOPEK 1988 = *Alvó lovagok. Lengyel regék és mondák*. Válogatta és összeállította: Snopek, Jerzy. Budapest : Móra Könyvkiadó, 1988.

- SOLYMOSI 2011 = Solymosi László: Szent László király somogyvári sírjának legendája. In: Gecsényi Lajos – Izsák Lajos (szerk.): *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára.* Budapest : ELTE Eötvös Kiadó–MTA Társadalomkutató Központ., 2011, 125–142.
- SROKA é.n. = Sroka, A. Stanislav: *The Secrets Of Wladislaw III. of Varna (Wladislaw Warneńczyk) the King of Poland and Hungary.* Kézirat. (Letöltés: 2020.02.09.)
- SZABADOS 2016 = Szabados György: Könyves Béla király? Egy székesfehérvári királysír azonosításáról. *Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis – Alba Regia. A Szent István Király Múzeum Évkönyve C sorozat* 44 (2016) 193–204.
- SZABÓ 1989 = Szabó Péter: *Végtisztesség.* Budapest : Magvető Kiadó, 1989.
- SZABÓ 1998 = Szabó Péter: Királyi temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé. *Irodalomtörténeti közlemények* 102:5–6 (1998) 744–759.
- THÚRY 1893 = Thúry József (szerk.): *Török történetírók.* I. kötet. Budapest : MTA, 1893.
- TÓTH 2005–2006 = Tóth Endre: III. Béla vagy Kálmán? *Folia Archaeologica* 52 (2006) 141–161.

Internetes források

- FEDELES 2019 = Fedeles Tamás. *Uralkodói sír király nélkül? – Orseolo Péter a pécsi székesegyházban.* Újkor.hu 2019.09.14.; <http://ujkor.hu/content/uralkodoi-sir-kiraly-nelkul-orseolo-peter-pecsi-szekesegyhazban> (Letöltés: 2020.02.11.)
- MEGTALÁLTÁK II. ANDRÁS SÍRJÁT 2019 = Megtalálták II. András sírját. *Háromszék* 2019.08.30.; <https://www.3szek.ro/load/cikk/125948/megtalaltak-ii-andras-sirjat> (Letöltés: 2020.02.09.)

Burial places of Medieval Kings

BALÁZS DANKA

If we don't know much about the funerals of kings in the Middle-Ages, than why do we have so many memories about this theme? It's not true, because archaeology and theology are helping us. Between mourning and the actual funeral it could pass a month. This is written down in the Hungarian Chronicle about the funeral of Charles I's funeral. We know about two funeral types: a french-english (or the Anjou tradition), and a German-One (maybe arabic called in German: *Mos Teutonicus*). In Europe we see, that both these burial types use people when the kings have died, and that the rulers must be buried. This study is mostly about the Hungarian rulers, whose funeral memories were preserved in our sources. Not just Charles, but Matthias from the house of Hunyadi family's burying is also interesting. The most interesting burial story is of Ladislaus II from the Jagiello family. His burial was not finished, because he died in the field in the battle of Varna, if our sources are true. But the Turkish and polish sources describe another story about Ladislaus. There is a chance that he survived the battle, or he was probably killed. The latest one of these studies, which is about Louis II of the Jagiello family whose funeral and death is the most mysterious case. But what exactly do we know about this theme? What are the sources saying? How have the people burry their kings? How much time is enough to grieve, and what memories there are about this theme? Crowns, Tunics, Rings etc.

A drávántúli magyar helységnevek, különös tekintettel a 16–17. századi térképekre és a 18–19. századi leíró statisztikára

ERDEI IVÁN MÁRK

Bevezetés és problémafelvetés

Már-már közhelynek számít, hogy a történeti helységnevek a múlt feltárásának fontos és sajátos forrásai. Egy-egy korszaknak az írott kútfőkben fellelhető helynévviszonyaiból a kutatás elsősorban a vizsgált területen élők nyelvi és etnikai állapotaira, összetételére vonatkozólag próbál meg következtetéseket levonni, mert az vitathatatlan, hogy a keletkező helynévi formák nem függetleníthetők az ott élő emberek társadalmi közegétől. Az általuk használt nyelv természetéhez igazodva ajkukon formálódtak meg először a helynévi hangtestek, és azok jó ideig nem hivatalos helységnévadási eljárás révén rögzültek vagy konzerválódtak, hanem a társadalmi kapcsolatok rendszerében spontánul működő közmegállapodásnak köszönhető megszilárdulásuk és meggyökerezésük. Az újkorig jellemzően ez az állapot állt fenn, és a konvencionális helynévhasználat gyakran még azután is fenntartott régi helyelnevezéseket, amikor később időnként már tudatos politikai törekvések tűzték ki célul a térségi helynévhasználat átszabását és gyökeres megváltoztatását.

A helynévi állapotok vizsgálata mindamellett rendkívül összetett kérdés. Belátható, hogy az egy időben használt és dokumentálható helynevek nem feltétlenül egy időben keletkeztek, mert egy-egy teret foglaló etnikai csoport gyakran talál az általa belakott térségben korábbi keletkezésű, „kész” helyneveket, amelyeket elfogad és használni kezd, még ha egyszer-mászor saját nyelvénél természetéhez próbálja is igazítani némelyüket. Vegyes összetételű nyelvi és etnikai közegben ugyancsak különösen színesek a helynévviszonyok. Olyan területeken, ahol sűrű és erőteljes népmozgások zajlanak le, esetenként akár komolyabb népességcserékkel, megint csak ingatag és elbizonytalanodó helynévhasználat figyelhető meg. A korábbi névanyag az egykori lakosság eltűnésével elveszítheti „hordozó/fenntartó” közegét, ugyanakkor az odatelepülőket ilyenkor rendszerint gyenge impulzusok érik az addigi elnevezések további használatában. Jellemzően azonban ilyenkor sem egy pillanat alatt mennek végbe a változások, hanem jó ideig egymás mellett léteznek ugyanazon helységekre más-más elnevezések, kevesek által ismert, lassan feledésbe vesző régiek, és szélesebb körben elfogadott, terjedőben lévő új megnevezések. Ez önmagában is problémákat von maga után, mert olykor kétségesse válhatnak – különösen hosszabb időtávlatban az utókor számára – az eltérő formájú és felépítésű, de azonos vonatkozású helynevek egymásnak való egyértelmű megfeleltetései.

A fentiekben taglalt problémák különös élességgel vetődnek fel a magyar helységnevek kérdésében a Drávántúlon. A terület helyneveinek kutatását a

középkori állapotokig visszamenően tekintjük át, minthogy az itt ma is fellelhető magyar nevek zöme egyértelműen középkori eredetű. Szemlénk kiindulásakor a magyar államiság még teljes szilárdságában jelen volt és érvényesült a vizsgált területen. E sorok írójának megítélése szerint a helységneveken keresztül viszonylag pontosan nyomon követhetjük a középkortól egészen a dualizmus koráig a hatalmi viszonyok alakulását, és legfontosabb módosulásait, illetve ezek összefüggésében a vizsgált térségre jellemző etnikai tendenciákat is. Összességében általános érvénnyel megállapítható, hogy ezek a tendenciák részben a tatárjárás, de főleg a mohácsi vész következményeként folyamatosan kedvezőtlen irányú folyamatokként írhatók le, mind a magyar államiság térségi működőképessége, mind pedig a belakott magyar szállásterület alakulásának tekintetében. A helységnevek problematikájának szemszögéből ez leginkább kézzel fogható módon abban mutatkozik meg, hogy a Trianon előtti utolsó, 1913. évi helységnévtár összesen már csak 70 magyar helységnevet hoz a több mint 2500 létező településből (települések alatt az adóközségeket, azaz körjegyzőségek értendők), abból csak 26 felel meg a történeti előzményeknek, míg a többi vagy teljesen eltér tőlük, vagy ellentmondásos formájú.¹

A kutatás célja

Az árnyaltabb helyzetkép kialakításához közelebb vezetheti a kutatást a terület magyar helységnévanyagának teljes feltárása, és használati körülményeinek pontosabb tisztázása, a ma is létező településekre vonatkozóan. Kiindulásképpen fontos leszögezni, hogy számos drávántúli település magyar nevének van megfogható előfordulása az írásos forrásokban, így a korabeli állapotokat rögzítő középkori oklevelekben, majd a kora újkorban készített térképeken, végezetül pedig az újkori leíró statisztikai könyvek lapjain. Ezek az elnevezések a történelem során sohasem lettek hivatalosan kodifikálva és törzskönyvezve, hanem azokat – a fentebbiek szerint – a spontán és konvencionális névhasználat nyomán örökítették meg. Az e sorok írója által végzett kutatómunkának fő célja a Drávántúl magyar helyneveinek tudományos alapon történő felkutatása, elemző vizsgálata és rendezése a magyar nyelv névhasználati normáinak legteljesebb figyelembe vételével. Jelen dolgozat részint a keletkezésük idején az aktuális állapotok feltüntetésének szándékával összeállított 16–17. századi térképek, részint pedig a 18. század végétől a 19. század második feléig megjelent történeti statisztikai munkák ismertetésével, illetve azok összevetésével, az okleveleken alapuló történeti földrajzi munkákkal törekszik ízelítőt nyújtani a kutatás eddigi eredményeiből.

¹ Az 1913. évi helységnévtár problematikájáról lásd ERDEI 2019 a bibliográfiában.

A Drávántúl fogalma és behatárolása

Mindenekelőtt tisztázásra szorul a Drávántúl fogalma. A fogalom tágabb értelemben a nyolc dualizmuskori vármegye (Bélavár²–Kőrös, Lika–Korbava, Modrus–Fiume, Pozsega, Szerém, Varasd, Verőce és Zágráb) területét takarja, mindazonáltal ezzel együtt is a fogalom további árnyalása szükséges. Történeti szemszögből ez a terület nem mindig képezett egy közigazgatási egységet, ilyen egyértelműen ez az állapot csak a dualizmuskorban állt fenn. A középkorban, de a hódoltság utáni időkben is az említett vármegyék közjogi hovatartozása más volt, mint a Trianont megelőző időkben.

Kisebb-nagyobb eltérésekkel a három keleti vármegye (Pozsega, Szerém és Verőce) az anyaországhoz tartozott (pl. a középkori Szerém vármegye közjogi státusza semmivel sem volt különb, mint a középkori Csongrád vagy Békésé). A középkorban ezen a területen Baranya drávántúli része, Pozsega, Szerém, Verőce és Valkó helyezkedett el.³ Az eltérés a középkori és a dualizmuskori állapotok között abban áll, hogy Valkó vármegyéet a 18. század első felében felosztották Szerém és Verőce között,⁴ továbbá Baranya drávántúli része is bekebelezett Verőcebe, illetve a dualizmuskori Pozsega és Verőce a középkori, nagy kiterjedésű szlavóniai Kőrös vármegye keleti részét is magukba foglalták. Pozsega, Szerém és Verőce vármegyéket Mária Terézia 1764-ben Fiume városáért cserébe Horvát–Szlavónországhoz csatolta.⁵ Ezzel ez a három vármegye végleg elszakadt a magyar anyaországtól.

A három szlavóniai vármegye hovatartozását illetően a legtisztább a helyzet. Bélavár–Kőrös, Varasd és Zágráb területe nem nyúlt át a középkori Szlavónia keretein kívül eső térségbe. Ezen a területen Engel Pál térképe szerint a középkorban a két hatalmas kiterjedésű vármegye, Kőrös és Zágráb, illetve a jóval kisebb Varasd helyezkedett el.⁶ Szlavónia és Horvátország külön-külön közigazgatási egységet képeztek a középkori Magyar Királyságon belül. Történetileg csupán két vármegye tekinthető horvátországinak, pontosabban, horvát–dalmátnak. Ezek Lika–Korbava és Modrus–Fiume, amelyek területén a középkorban több kisebb – mai szóhasználatnál élve – járásnyi méretű, Horvátország Könyves Kálmán általi 1097-es bekebelezése előtt megszervezett kis vármegye (zsupánság) volt található. Ezek a vármegyék Borvölgy (Vinodol), Busán (Bužan), Dresnik (Drežnik), Gecske (Gacka), Korbava (Krbava), Modrus (Modruš), Plas (Plas) és Zeng (Senj).⁷

A fentiekben felvázolt összetett helyzet miatt talán a legkorrektebb eljárás egy egységes meghatározó gyűjtőfogalom bevezetése ezekre a területekre

² A dualizmuskorban honosodott meg a Belovár–Kőrös megyenév. A megye egyik névadó településének történeti magyar neve Bélavár (lásd CSÁNKI 1893, 19; KISS 1997a, 191), ezért talán korrektebb a Bélavár–Kőrös megyenév használata.

³ ENGEL 2001a.

⁴ MKL, VALKÓ VÁRMEGYE.

⁵ MKL, SZERÉM VÁRMEGYE.

⁶ ENGEL 2001a.

⁷ BOGOVIĆ 1996, 301.

vonatkozóan. Erre legalkalmasabb a Drávántúl fogalma, ugyanis földrajzilag a terület legjelentősebb része Magyarországról nézve a Dráva folyótól délre fekszik. A fogalomnak historiográfiai gyökerei is vannak, mindenekelőtt Pesty Frigyes munkásságában, aki azt az egész területre alkalmazta, sőt történeti szemszögből nézve kifejezetten helytelenítette a Horvátország és Szlavónia fogalmak használatát.⁸ Emellett a Drávántúl fogalommal élt még Fényes Elek is, valószínűleg elsőként az 1839-ben megjelent *Magyar országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben* című munkájának ötödik kötetében, ugyanakkor annak érvénye nála csak a Pozsega, Szerém és Verőce vármegyék által felölelt térségekre terjedt ki.⁹ Engel Pálnál ugyancsak találkozunk ezzel a fogalommal, de az ő szóhasználatában a Dráva-Száva közére értendően.¹⁰

Megjegyzést érdemel ugyanakkor, hogy – Fényes és Engel meghatározásait figyelembe véve a fogalommal kapcsolatban két kiegészítés megtétele feltétlenül indokolt lehet. Szerém vármegye területe szinte teljes mértékben a Dráva torkolatától keletre fekszik, ezért szűkebb megjelölésként arra talán legalkalmasabb a Duna-Száva köze fogalom.¹¹ Emellett Lika–Korbava és Modrus–Fiume kérdése is sajátos, mert bár Magyarországról nézve valóban a Dráván túl elnyúlva fekszenek, ám elhelyezkedésük az említett folyó vonalától mégiscsak meglehetősen távol esik. Közelebbi megjelölésük pontosításaként ilyesformán Bél Mátyás fogalomhasználata kínál némi kapaszkodót, aki ezt a területet Magyar Dalmáciának (*Hungarica Dalmatia*) nevezi.¹²

A drávántúli magyar helynévanyag általános jellemzői

A helynevek feldolgozását, azaz összegyűjtött előfordulásaik dátum szerinti rendszerezését először Csánki Dezső végezte el az 1890-es évek első felében, később pedig két német kutató, Georg Heller és Karl Nehring az 1970-es évek folyamán. Csánki az egy-egy település legkorábbi okleveles előfordulásától kezdve egészen az általa feldolgozott Hunyadiak koráig igyekezett felkutatni a helynévadatokat, míg Heller és Nehring szintén a legkorábbi előfordulással kezdték, és egészen a kéziratuk lezárásáig felölelő időszakot dolgozták fel. Csánki két könyve (*Kőrösvármegye a XV-ik században* 1893-ból és *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak körében* második kötete 1894-ből), valamint Heller és Nehring egy közös (*Comitatus Sirmiensis*), illetve Heller 1975–1980 közt megjelent hat (*Kőrös, Pozsega, Varasd, Verőce és Zágráb vármegyékét feldolgozó*) önálló kötete hihetetlenül gazdag és részletes drávántúli repertóriumot képeznek.

⁸ PESTY 1880b, 143–318.

⁹ FÉNYES 1839a, 3.

¹⁰ ENGEL 2002, 474.

¹¹ Lásd még ERDEI 2019, 108.

¹² BÉL 1792, 48.

Az említett könyvekből kiolvasható tendenciák szerint a magyar helynévanyag legnagyobb mértékben a középkorból származik, míg a későbbi periódusokhoz – leginkább az újkorhoz köthető – helynévadások között már elenyésző a magyar névadások száma. Kristó Gyula állítása szerint a magyarországi helynévanyagnak, noha számát tekintve igen csekély, jelentősége alapján mégis kulcsfontosságú része korábbra datálható a magyar honfoglalásnál.¹³ A középkori Szerém és Valkó vármegyék területén ezek könnyen azonosíthatók, ugyanis pl. Eszék, Zalánkemén, Zemlén bolgár-szláv eredetűek.¹⁴ Ezeknek a régi alakoknak, amelyeket a magyarság átvett a maga nyelvébe, semmi köze nincs a szerb vagy a horvát nyelvhez.¹⁵

Zala megyét idézve példaként Kristó azzal a megállapítással él, hogy „a középkori Magyarország helyneveinek túlnyomó többsége csak a magyarból vezethető le, tehát a 895. utáni időkben a magyarság adott nevet a legtöbb Kárpát-medencei objektumnak”.¹⁶ Drávántúli viszonylatban ezt a megállapítást le kell szűkítenünk a Dráva-Száva, illetve a Duna-Száva közére. A ma is létező települések esetében általánosan megállapítható, hogy az olyan eseteket, ahol a magyar névforma etimológiai jelentése szerint is magyar, magyar névadással keletkezett helynevekként kell kezelni, ilyenek pedig leggyakrabban a vizsgált tér anyaországi részében fordulnak elő, az északi, a középső, és valamelyest a déli szegélyen.

A szlavóniai térségben ez a kép már sokkal vegyesebb. Mályusz Elemér megállapítása szerint ez a terület a magyar néptalajon kívül esik, de erős magyar kulturális hatás alatt állt.¹⁷ Itt valóban az átvett szláv elnevezések a leggyakoribbak, bár itt is találhatunk jellemzően magyar neveket. A szláv eredetű nevek középkori okleveles előfordulása ugyanakkor gyakran csak magyaros alakban történik (pl. Bakva, Darnóc, Veróce,¹⁸ Zágráb stb.), bár Varasd és Zágráb vonzáskörzetében ez a kép már sokkal változatosabb. Magyar nevet – történeti okoknál fogva szinte elenyésző számban – elsősorban azokon a részeken találunk, amelyek a középkorban is horvátországinak számítottak. Mindazonáltal itt is akadnak kuriózumok. Vjekoslav Klaić horvát történész Lika–Korbava vármegyei helynévgyűjtésében olyan településnevek is felbukkannak, mint Eszék (mai Lički Osik),¹⁹ Farkasi (mai Frkašić),²⁰ Lábvár (mai Donji Lapac és Gornji Lapac települések)²¹ vagy éppen Újvár (mai Lički Novi).²²

¹³ KRISTÓ 1986, 322.

¹⁴ MÁLYUSZ 2002, 45.

¹⁵ MÁLYUSZ 2002, 45.

¹⁶ KRISTÓ 1986, 322.

¹⁷ MÁLYUSZ 2002, 61.

¹⁸ Magyarország jelenlegi határain belül, Pest megyében is találunk egy Veróce nevű várost.

¹⁹ KLAJĆ 1904, 139.

²⁰ KLAJĆ 1904, 137.

²¹ KLAJĆ 1904, 142.

²² KLAJĆ 1902, 27. Engel Pálnál is (ENGEL 2001b).

A településneveket három nagy csoportra lehet felosztani.²³ Az első csoportot természeti (méreten, formán, fekvésen, éghajlaton, talajon, növényzeten, állatvilágon alapuló) nevek alkotják. Ezek (a tanulmányban feldolgozott helynevek közül): Erdőd, Hagymás, Kapronca, Lábvár, Medvevár, Meggyes és Rétfalu. A második csoportot az úgynevezett műveltségi (emberi tevékenység által kialakított formára, épületre való utalást magukban hordozó) helységnevek jelentik: Árki, Bánmonostor, Császárvár, Elődvár, Kistábor, Nagytábor, Óvár, Újvár és Valkóvár. A műveltségi nevek alcsoportjának tekinthetők a személynéveken és népneveken alapuló településnevek (Illési, Magyarai, Nagyolasz, Németi és Simon), valamint a patrocíniumokra visszavezethető helynevek (Szentdemeter, Szentersébet, Szentgyörgyvára, Szentillye, Szentkereszt, Szentistván, Szentlőrinc, Szentmárton és Szentpéter). Harmadik csoportként a tájtól függetlenül kialakult, egy eseményre vagy történetre utaló eseménynevek említhetők (pl. Szombathely).

A drávántúli magyarok demográfiája

A drávántúli magyarság hódoltsági pusztulása külön kutatás tárgyát képezheti, ugyanakkor szorosan kapcsolódik a tanulmány témájához, így megérdemli a néhány mondatos kitérőt. Magát a hódoltságot többnyire csak a négy valkósági falu, Haraszi, Kórógy, Rétfalu és Szentlászló magyarsága tudta átvészelni, ugyanis a lakosság a törökök elől – éppúgy, mint a 13. században a tatárok elől – a Valkó folyó kiöntéseiben talált menedéket.²⁴ Ugyanakkor, a mocsaras vidék, izolációs hatása mellett, valószínűleg hatással volt a négy falu demográfiájára is.²⁵ Fényes Elek 1840-ben 5151 magyar anyanyelvű lakosról tudósít, akik ezekben a falvakban élnek.²⁶ Az említett négy református magyar falu egy demográfiai egységnek számított, és teljesen elszigetelve éltek az őket körülvevő katolikusoktól, görögkeleti vallásúaktól és evangélikusoktól, vagyis a horvátoktól, a szerbektől és a németektől.²⁷ Ezen négy falun kívül, a 16. és 17. század során az eszéki kadiluk (bírószági körzet) területén, illetve Eszék külvárosi részein is éltek református magyarok.²⁸ Evlia Cselebi török világutazó a 17. század derekán iszlám hitre áttért magyarokat talált Eszéken, mohamedán magyarok emellett feltehetően Valkóváron és Dályán is éltek.²⁹ Az 1699 utáni időkben ezek vagy elpusztultak, vagy Bosznia-Hercegovinába menekültek.³⁰ Különösen érdekes még Varasd szabad királyi város esete. Zlatko Herkov horvát

²³ A felosztást Bencsik Péter munkája alapján végeztem el – lásd BENCSIK 1997, 15.

²⁴ GARAY 1973, 53.

²⁵ NJARI 2018, 11. E sorok írója ezúton mond köszönetet dr. Nyári Denisznak, az eszéki Josip Juraj Strossmayer Egyetem tanárának azért, mert rendelkezésre bocsátotta az itt idézett saját, valamint Josip Bösendorfer *Crtice iz slavonske povijesti* című könyvét.

²⁶ ARDAY 2002, 275–276.

²⁷ NJARI 2018, 12.

²⁸ BÖSENDORFER 1910, 329; NJARI 2018, 52.

²⁹ ARDAY 2002, 275.

³⁰ ARDAY 2002, 275.

történész kutatásai szerint az 1750 utáni időszakban a város nagybirtokosai magyarnak vallották magukat, így a városi tanácsban, 1784-ben, 1789-ben és 1790-ben 3 magyar tanácsnoka volt a városnak.³¹ Összességében elmondható, hogy a középkorban még vélhetően népes drávántúli magyarság a mohácsi vész, illetve az 1699 utáni időkben egy viszonylag kis létszámú nyelvszigetre, valamint néhány kisebbségi közösségre redukálódott, ami kihatással volt a magyar helységnevek állapotára is.

A magyar helységnevek eltűnésének körülményei

Az első komoly érvágást a déli végeken a tatárjárás hozta. Bánlaky József térképe szerint a pusztító hadak lesújtottak a Drávántúl keleti és nyugati síkvidéki széleire. Keleten Eszéknél keltek át a Dráván, majd Valkóvárt és Ujlakot érintve haladtak tovább, míg az Árpataró-hegység (Fruška Gora)³² déli lankáin egészen Zemlénig (a mai Zimonyig) jutottak. Nyugaton Kaproncánál keltek át a Dráván, majd Csázmát, Zágábot és Petrinát érintve, az Unna (Una) folyó völgyében, Bihácson és Szereben (Srb)³³ keresztül Trau és Klissza felé vették az irányt.³⁴

A mongol hadak pusztításának következtében létrejött demográfiai vákuum nyilván vonzóvá tette a területeket a délről érkező bevándorlásra. Ezt talán legjobban Szerém vármegye esetén lehet nyomon követni. Csánki repertórium szerint Szerém vármegyében az 1241–1242 előtt nem, de a későbbiekben már találunk szerb eredetűnek mondható helyneveket. Az első ilyenek 1280-ban kerültek okleveles feljegyzésre. Ezek lényegében pusztá személynévadáson alapuló névadástípusba sorolhatók, s példaképpen a Jaksinc³⁵ (Jakša férfinévből, ami a Jakov/Jakab becézett alakja),³⁶ Kocsa³⁷ (Koča, a Konstantin becézett alakja)³⁸ és Petrics³⁹ (Petrić, a Petar/Péter becézett alakja) említhető.⁴⁰ Feltehetően régebbiek az első okleveles előfordulásuknál, vagyis vélhetően az 1242-t követő négy évtizedben keletkezettek.

Az Oszmán Birodalom 15. századi balkáni terjeszkedése a középkori Magyar Királyság déli részeinek irányába mozdította el a szerbeket és más szláv ajkú népeket. Bebocsátásuk Magyarországra Zsigmond idejében kezdődött, és a mohácsi vészig gyakorlatilag szakadatlanul zajlott. „*A magyar nemzetiségre nézve azonban meglepő gyorsasággal káros befolyás mutatkozott Mátyás kormányzásának második felében*”⁴¹ Maga a letelepítés Pesty Frigyes szerint a korban ideiglenesnek számított, gyakorlati hatása ennek ellenére az volt, hogy

³¹ HERKOV 1983, 230.

³² LAZIUS-TÉRKÉP.

³³ CODEX 1342–1350, 250.

³⁴ BÁNLAKY-TÉRKÉP.

³⁵ CSÁNKI 1894, 247.

³⁶ GRKOVIĆ 1977, 102.

³⁷ CSÁNKI 1894, 248.

³⁸ GRKOVIĆ 1977, 113–114.

³⁹ CSÁNKI 1894, 251.

⁴⁰ GRKOVIĆ 1977, 157.

⁴¹ PESTY 1880a, 262.

már a középkor vége előtt megkezdődött a déli végek településneveinek „elszlávosodása”.⁴²

A 16–17. századi oszmán hódítások már teljes mértékben átrendezték a térség etnikai viszonyait, ami hosszú távon maga után vonta a középkori magyar elnevezések szinte teljes eltűnését. A Szentgyörgyvára (Đurđevac) – Csázma (Čazma) – Sziszek (Sisak) – Károlyváros (Karlovac) – Zeng (Senj) vonaltól keletre fekvő területeken elpusztultak a régi templomok, a papság és a lakosság szétszéledt.⁴³ Még az olyan vármegyékben is mint Szerém és Valkó, ahol nagyszámú volt az ősi magyar lakosság, szinte teljesen felőrlődött és elpusztult az ott élő magyarság.⁴⁴ E kedvezőtlen folyamat végbemenetele további helységnévváltozásokat eredményezett.

Az 1699. évi karomi (karlócai) béke utáni időket követően a Habsburgok telepítési politikája a 18. század során nem a hódítás előtti állapotok helyreállításának irányába mozdította el a helyzetet, hanem nagyjából konzerválta a hódoltság idején keletkezett állapotokat. Emellett egy teljesen új közigazgatási egység, a Katonai Határőrvidék létrehozására került sor (az Oszmán Birodalommal szembeni határsávban), ahol a bécsi udvar nem a magyarokat, hanem többnyire a szlávajkú görögkeleti vallású szerbeket, valamint kisebb mértékben a katolikus horvátokat telepítette be.⁴⁵

A 18. századi folyamatokat ismertette Mályusz Elemér meglehetősen markáns véleménnyel él, amikor azt állítja, hogy a visszafoglalt déli részek megszervezése során követett megoldásra vezérlő okként alapvetően a dinasztia magyarellenessége hozható fel. Szerinte az uralkodóház „*ezzel megakadályozta, hogy a középkori magyar élet alapjain, romjain új magyar lakosság vesse meg a lábát*”.⁴⁶ A helységneveket vizsgálva Heller és Nehring repertóriumából annyi bizonyosan és csalhatatlanul kiolvasható, hogy a határőrvidék területén a 18. század során keletkezett települések szláv nevűek, amelyeknek vagy nincs középkori előzményük, vagy az azonosítás komoly nehézségekkel jár.⁴⁷ Josip Buturac horvát egyháztörténész szlavóniai megyékre kiterjedő vizsgálata a középkori zágrábi püspökség kapcsán egyik tanulságként kiemeli, hogy a részben a 16. és 17., de leginkább a 18. század során letelepített horvátok és szerbek jellemzően elhozták a szülőföldjükről az egykori szállásterületük

⁴² PESTY 1880a, 262.

⁴³ BUTURAC 1984, 43; BOGOVIĆ 1996, 309–310.

⁴⁴ MÁLYUSZ 2002, 59.

⁴⁵ A Drávántúlon lezajlott folyamatok komolyabb mértékű megértésének céljából érdemes figyelembe venni azt is, hogy a telepítési politika nem volt más a drávántúli területek keleti szomszédságában fekvő déli országrészekben sem. Dr. Bodor Antal ennek kapcsán kiemeli, hogy visszafoglaláskor alig lakott déli országrészben nem magyarokat, hanem a Balkánról származó románokat (Krassó–Szörényben) és szerbeket (Tisza-Maros-Duna vidékén) telepítettek le. A későbbi időkben a bevándorolt és telepített nem magyar népek száma csak növekedett – lásd BODOR 1914, 3.

⁴⁶ MÁLYUSZ 2002, 43.

⁴⁷ BUTURAC 1984, 43–44.

helyneveit a befogadó új lakóterületükre, amelyeknek egyébként semmi közük nem volt az új szálláshelyük régi helyneveihez.⁴⁸

A magyarok két sikertelen szabadságharca, 1703–1711 és 1848–1849 között tovább rontotta a magyarság esélyeit, hogy a drávántúli területeket ismét szorosabban az anyaországhoz kössék. Az 1868. évi magyar-horvát kiegyezéssel Horvát–Szlavónország olyan széleskörű autonómiát kapott, amely gyakorlatilag államot jelentett az államon belül. (Kimondottan találó az erre az állapotra megalkotott társország kifejezés.) A viszonyrendszer szabályozó 1868. évi XXX. törvénycikk⁴⁹ 57. bekezdésének rendelkezése szerint a területen lévő kormányzat községeinek hivatalos nyelve a horvát.⁵⁰ Ebben lehet keresni annak az okát, hogy a belső-magyarországi 63 vármegyét érintő 1898. és 1912. közti helységnévrendezés nem terjedt ki a nyolc horvát–szlavónországi vármegyére. Sőt, a már említett bekezdés szellemében ezzel ellentétes folyamat zajlott le, a horvát törzskönyvezés, vagyis a belső-magyarországitól teljesen független és önálló alapon véghez vitt eljárás, amely maga után vonta az imitt-amott megmaradt magyar elnevezések, illetve a szláv nevekre visszavezethető magyar fonetikus átírások teljes kiiktatását.⁵¹

A drávántúli magyar helységnevek az 16–18. századi térképeken

Mikor és milyen körülmények közt tűnhettek el a középkori magyar helynevek a Drávántúlról? A kérdésre nehéz egyértelmű választ adni, ugyanakkor a 16., 17. és 18. századi térképek, valamint a velük párhuzamosan a hódoltsági részekben lezajlott török adóösszeírások vizsgálatával közelebbi képet kaphatunk a folyamatot illetően. Olyan forrásokról van szó, amelyek a keletkezésük idején uralkodó állapotokat rögzítik, ezért külön figyelmet érdemelnek.

Az első térkép, amelynek magyar helységnévanyagát górcső alá vesszük az ún. Lázár deák-féle térkép. Ez tekinthető az első ismert magyar készítésű térkép Ingolstadtban jelent meg 1528-ban.⁵² A térkép impresszuma Bakócz Tamás esztergomi érsek titkárának nevezi Lázárt (Lazariust).⁵³ „*Lázár-térképet méretaránya, tartalmi gazdagsága, rajzi kivitele, pontossága alapján méltán tartjuk a korszak legjelentősebb térképészeti alkotásának.*”⁵⁴ A Hajdú Mihály és Molnár József nyelvész alkotta szerzőpáros 1973-ban elkészítette a térkép helynév-repertóriumát, amelyben számos vitathatatlan drávántúli magyar

⁴⁸ BUTURAC 1984, 43.

⁴⁹ 1868. ÉVI XXX. TÖRVÉNYCIKK.

⁵⁰ A törvény szövegét lásd a források között.

⁵¹ Az első hivatalos, 1873. évi helységnévtár (lásd HNT 1913 a források között) még hozza a drávántúli települések fonetikus átírását, az ezt követő helységnévtárakban már megjelenik a horvát ortográfia.

⁵² HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 3.

⁵³ HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 3.

⁵⁴ PAPP-VÁRY 2002, 80.

helységnév lelhető fel. Az egyértelműen azonosítható drávántúli magyar helységneveket az alábbi táblázat (1. táblázat) szemlélteti.

Magyar név	Délszláv név	Vármegye (1913) ⁵⁵	Irodalom	Viszonyítási alap
Árki (Arcgy)	Jarak	Szerém	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 30	CSÁNKI 1894, 231
Árky (Arky)	Jaruge	Szerém	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 12	CSÁNKI 1894, 291
Atya (Thya)	Šarengrad	Szerém	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 46	CSÁNKI 1894, 278–279
Atyina (Atina)	Voćin	Verőce	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 12	CSÁNKI 1893, 50
Bakolca (Bakotza)	Nova Bukovica	Verőce	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 12	CSÁNKI 1893, 16
Bakva (Bakwa)	Špišić Bukovica ⁵⁶	Verőce	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 12	CSÁNKI 1893, 83
Bánmonostor (Ban Monsto)	Banoštor	Szerém	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 13	CSÁNKI 1894, 234–235
Belc (Beltz)	Belec	Varasd	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 14	PESTY 1880b, 305
Bereksző (Beretzlo)	Berkasovo	Szerém	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 14	CSÁNKI 1894, 295 ⁵⁷
Boró (Baroh)	Borovo	Szerém	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 13	CSÁNKI 1894, 280

⁵⁵ A közigazgatási beosztás azért az 1913. évi helységnévtár szerint került feltüntetésre, mert a rendszerváltás utáni időkben ez a publikáció lett a határon túli magyar helységnevek rekonstrukciójának kiindulópontja – lásd MIKESY 2013, 37; ERDEI 2019, 109.

⁵⁶ A repertóriumban szereplő Bélavárral (Bjelovar) történő azonosítás vagy elírásból, vagy a térkép pontatlanságából fakad.

⁵⁷ Hajdú és Molnár Berzétémonostora (Nustar) és Bereksző között helyezi el. Alakilag inkább az utóbbinak felel meg.

Magyar név	Délszláv név	Vármegye (1913)⁵⁵	Irodalom	Viszonyítási alap
Bozsjákó (Bosiako)	Božjakovina	Zágráb	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 15	ENGEL 2001a
Császárvár (Cesarvar)	Cesargradski Dvori	Varasd	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 17	ENGEL 2001a
Csázma (Czasma)	Čazma	Bélavár– Kőrös	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 18	CSÁNKI 1893, 71
Darnóc (Darnatsa)	Slatinski Drenovac	Verőce	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 19	CSÁNKI 1893, 52
Dobica (Dobitza)	Hrvatska Dubica	Zágráb	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 20	HELLER 1980a, 94
Erdőd (Erded)	Erdut	Verőce	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 21	CSÁNKI 1894, 282
Hagymás (Haigmas)	Aljmaš	Verőce	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 23	CSÁNKI 1894, 283
Kapronca (Capronitza)	Koprivnica	Bélavár– Kőrös	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 17	HELLER 1978, 122–124
Karom (Karo)	Sremski Karlovci	Szerém	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 26	CSÁNKI 1894, 235–236
Kórógy (Koroga)	Korod	Szerém	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 29	CSÁNKI 1894, 326
Kölpény (Kelpona)	Kupinovo	Szerém	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 27	CSÁNKI 1894, 232
Labor (Lobor)	Lobor	Varasd	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 30	HELLER 1977, 98
Lipolc (Lipoltz)	Lipovec	Zágráb	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 30	ENGEL 2001a
Marót (Maroth)	Morovic	Szerém	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 18	CSÁNKI 1894, 284

Magyar név	Délszláv név	Vármegye (1913) ⁵⁵	Irodalom	Viszonyítási alap
Monoszló (Monotzlo)	Podravska Moslavina	Verőce	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 33	CSÁNKI 1893, 27
Monoszló (Monotzlo)	Moslavina	Bélavár–Kőrös	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 33	HELLER 1978, 158–159
Nagyolaszi (Nadelasi)	Mandelos	Szerém	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 30	CSÁNKI 1894, 236
Nekse (Netzka)	Našice	Verőce	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 30	CSÁNKI 1894, 436
Németi (Nemeti)	Nijemci	Szerém	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 34	CSÁNKI 1894, 285
Németi (Nymti)	Nemetin ⁵⁸	Verőce	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 35	BÖSENDORFER 1910, 212
Névna (Newna)	Levanjska Varoš	Verőce	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 35	CSÁNKI 1894, 273–275
Okics ([O]kics)	Okić	Zágráb	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 28	ENGEL 2001a
Rakolnok (Rodnok)	Rakovec	Bélavár–Kőrös	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 39	CSÁNKI 1893, 4
Szaplonca (Soplontza)	Veliki Bastaji ⁵⁹	Pozsega	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 43	ENGEL 2001a
Szenterzsébet (Zent Eliza Beth)	Jugovo Polje ⁶⁰	Verőce	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 53	ENGEL 2001a

⁵⁸ Hajdú és Molnár Szarvas (Sarvaš) és Ténye (Tenja) közé helyezik, ami megfelel a mai Nemetin fekvésének.

⁵⁹ Hajdú és Molnár Suhopolje településsel azonosítják. Ezt a történeti földrajzi kutatások nem igazolták. (Engel kérdőjeles feltételezése szerint Suhopolje magyar neve Szentendre – lásd ENGEL 2001a.)

⁶⁰ Hajdú és Molnár Berzencével azonosítja, ugyanakkor kérdőjelet is tesz a név mellé. Berzence valószínűleg elírás. Drávántúlon nem létezett Berzence, hanem Berzőce és Berzőceszentgyörgy. Ezekről délre feküdt Szenterzsébet, amely Engel rekordja szerint azonos a mai Jugovo Polje településsel.

Magyar név	Délszláv név	Vármegye (1913) ⁵⁵	Irodalom	Viszonyítási alap
Szentistván (S Stephanus)	Štefanje	Bélavár– Kőrös	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 44	ENGEL 2001a
Szentlőrinc (S Lorentz)	Podgrađe	Szerém	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 43	ENGEL 2001a
Szentpéter (S Petrus)	Kaptol	Pozsega	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 44	CSÁNKI 1894, 423 ⁶¹
Szombathely	Lug Subotički	Verőce	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 54	CSÁNKI 1893, 98
Topolca (Topol tza)	Topusko	Zágráb	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 46	HELLER 1980b, 150–151
Újlak (Vilak)	Ilok	Szerém	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 48	CSÁNKI 1894, 288–289
Újvár (Viwar)	Novi Grad	Pozsega	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 48	HELLER 1975, 144
Valkóvár ([W]alkowar)	Vukovar	Szerém	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 11	CSÁNKI 1894, 289
Valpó (Valpo)	Valpovo	Verőce	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 48	CSÁNKI 1894, 466
Vaska (Waska)	Vaška	Verőce	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 50	CSÁNKI 1893, 54
Zalánkemén (Salan kemen)	Stari Slankamen + Novi Slankamen	Szerém	HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 40	CSÁNKI 1894, 238–239 ⁶²

1. táblázat: A Lázár-térkép magyar helységnevei

⁶¹ Csánki a Pozsegaszentpéter névalakot részesíti előnyben.

⁶² Csánki Szalánkemén névalakot részesíti előnyben, az 1913. évi helységnévtár a két települést Ózalánkemén (Stari Slankamen, HNT 1913, 1627) és Újzalánkemén (Novi Slankamen, HNT 1913, 1556) alakban hozza.

A térkép néhány érdekességet is tartalmaz, vagyis néhány olyan névalakot, amelyek minden valószínűség szerint csak itt jelennek meg. Az első ilyen a Dobra Kuća nevű település (a középkorban Kőrös, a dualizmus idején Pozsega vármegyében), amely a repertóriumban Dobra névalakban tűnik fel.⁶³ Hosszúhíd (Hotznhid), amelyet Hajdú és Molnár Mostanki településsel azonosítanak.⁶⁴ Engel repertóriuma szerint ez a település a Verőce vármegyei Lacityfalva (Lacići) településtől keletre-délkeletre (mindenesetre az említett település határában) volt található.⁶⁵ Kiemelendő érdekesség még a Konstanca helységnév, amit Hajdú és Molnár Kostajnica (mai nevén Hrvatska Kostajnica) településsel azonosítanak.⁶⁶ Valószínűleg csak itt jelenik meg ebben a formában.⁶⁷ Pleternica települést a térkép Szécsény (Zetzen) névváltozatban jelöli,⁶⁸ amely szintúgy nem fordul elő máshol.⁶⁹ Az Újvár (Viwar) helységnév, Nova Gradiška magyar megfelelője szintén egyedül a Lázár-térképen található meg.⁷⁰ (Ez annak feltételezésére ad okot, hogy a „tükörtelepülése”, Stara Gradiška is eredetileg Óvár lehetett.) Emellett megemlítendő az is, hogy Kőröst (Križevci) Keresztúr névalakban hozza, ami szintén egyedi.⁷¹ Slavonski Brod városnak a magyar elnevezése is külön érdekesség. Lázár, majd később Wolfgang Lázius, Gerardus Mercator és John Speed Bród névalakban hozzák, illetve így rekordálják Csánki és Engel is,⁷² ugyanakkor ez a város a magyar nyelvi hagyományokba jobban beilleszkedő Nagyrév alakban is előfordul,⁷³ így további kutatást érdemel. Ugyanígy további kutatást igényel a térképen szereplő Rahlca (Orahovica) kérdése, amiről még szót ejtünk a tanulmány leíró statisztikára vonatkozó részében. Szintén érdekes Lepoglava esete, amelynek nincs jól azonosítható magyar neve, ugyanakkor a térképen szereplő alakját Hajdú és Molnár Lapagláva alakban oldják fel.⁷⁴ Ez megengedi a feltételezést, miszerint azon települések esetében, amelyeknek a középkorban sem volt magyar nevük, a kor magyarjai a kiejtést a saját hangrendjükhöz igazították.

Két helységnév külön kitérőt érdemel. Ezek a Ludberk (Ludbergk), mint a történeti Varasd vármegyében fekvő megfelelője,⁷⁵ és Edvár (Edwar), mint a varasdi Pregrada vagy a zágrábi Medvedgrad potenciális megfelelője.

⁶³ HAJDÚ – MOLNÁR 197, 20. Csánkinál és Engelnél Dobrakucsa alakban szerepel (CSÁNKI 1893, 46; ENGEL 2001a). A Lázár-térképen szereplő névalak jobban beilleszkedik a magyar helynévvilágba (lásd pl. Dobra a történeti Szatmár vármegyében).

⁶⁴ HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 25.

⁶⁵ ENGEL 2001a. Uo. Lacići magyar megfelelője Lacityfalva.

⁶⁶ HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 17.

⁶⁷ Pl. Engelnél Kosztajnica (ENGEL 2001a; ENGEL 2001b).

⁶⁸ HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 53.

⁶⁹ Csánki szerint Pleterniceszmetmíklós a régi neve (CSÁNKI 1894, 421–422).

⁷⁰ HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 48. A 19. századi leíró statisztika Újgradiska névalakban hozza, elsőként Dóczy Józsefnél találjuk meg (DÓCZY 1830, 353).

⁷¹ HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 28.

⁷² CSÁNKI 1894, 389; ENGEL 2001a.

⁷³ BOTKA 1868, 455.

⁷⁴ HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 30.

⁷⁵ HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 31.

Ludbreg települést mind Csánki, mind pedig Engel a horvát névhasználatban is meghonosult formában hozzák.⁷⁶ Vinko Sabljár horvát statisztikus szerint a település eredeti szláv neve Ljutibreg volt,⁷⁷ aminek 'mérgesdomb' vagy 'mérgeshalom' lenne a tükörfordítása.⁷⁸ Ezt figyelembe véve talán nem túlzás annak feltételezése, hogy a magyar oklevelekben előforduló Ludbreg névalak akár a Ljutibreg magyarított formája is lehet. Érdekes még elidőzni a Lázár-térképen szereplő Ludberk névalakon. A név második alkotóeleme, a 'berk', ligetet jelent.⁷⁹ A ligetet jelentő berk vagy berek a magyar névhasználatban gyakran 'bereg'⁸⁰ alakot ölt, ami – jóllehet nincs köztük jelentésbeli összefüggés – hasonlít vagy emlékeztet a dombot vagy halmot jelentő szláv 'breg' szóra. Talán nem teljesen elképzelhetetlen, hogy a korabeli magyar használatban Lúdberek alak élt.⁸¹ Természetesen az itt felvázolt lehetséges értelmezés pusztán ötletszerű felvetés, amely alaposabb vizsgálatot igényel.

Edvár (Edwar) kapcsán sem lehet egyértelmű feloldást adni, ugyanakkor érdemes elemzés alá venni a Hajdú és Molnár által felvetett két lehetőséget. Az egyik lehetséges azonosítója, a történeti Zágráb vármegyében fekvő Medvedgrad magyar neve Medvevár,⁸² így jobb híján akár annak nagyon eltorzult alakjaként is értelmezhető. Ugyanakkor Pregrada települést sem lehet teljesen kizárni, annak ellenére, hogy a magyar történeti földrajzban is a délszlávoknál honos névalak szerepel. Kniezsa István a párhuzamos helynévadással kapcsolatos intelme szerint a helynévkutatás se nem tisztán történeti, se nem tisztán nyelvészeti stúdium, hanem a kettő együttvéve.⁸³ Ezt figyelembe véve számolok az Edvár és a Pregrada helynevek közti azonosság lehetőségével, elismerve, hogy e felvetés is még bizonyításra szorul. Pregrada (Sabljár szerint régebbi alakja Predgrada)⁸⁴ két alkotóelemből áll, amelyből a '*pre(d)*' jelentése '*elő*'-⁸⁵ míg a '*grada*' valójában a magyar névhasználatban is átvett, várat jelentő '*grád*' szó.⁸⁶ Mindez arra utal, hogy Hajdú és Molnár feltételezése talán nem is teljesen indokolatlan vagy alaptalan. Sőt, az Edvár névalak megengedi azt a feltételezést, hogy az Elődvár helynév torzított alakjával lehet dolgunk.⁸⁷

⁷⁶ CSÁNKI 1893, 11; ENGEL 2001a.

⁷⁷ SABLJAR 1866, 235.

⁷⁸ A két részből álló településnévben a 'ljuti' mérgest (BURZAN – KACZIBA 2016, 258), míg a 'breg' nagyobb dombot vagy halmot jelent (BURZAN – KACZIBA 2016, 34).

⁷⁹ KISS 1997a, 204.

⁸⁰ Lásd pl. a történeti Nyitra vármegyében fekvő Beregszeg települést, ahol a 'bereg' névalkotó etimológiai jelentése berekkel azonos (KISS 1997, 198).

⁸¹ Ez a névforma nem teljesen idegen a magyar névhasználatban, lásd pl. a Csongrád megyei Apátfalva Lúdvár nevű határrészét (KISS 1997b, 54).

⁸² ENGEL 2001a.

⁸³ KNEZSA 2003, 115.

⁸⁴ SABLJAR 1866, 335.

⁸⁵ BURZAN – KACZIBA 2016, 478.

⁸⁶ Lásd Kiss Lajos magyarázatát Csongrád (KISS 1997a, 339) és Visegrád kapcsán (KISS 1997b, 768).

⁸⁷ A torzulások valószínűleg azért keletkeztek, mert a térkép a magyarul nem értő nyomdász vagy betűszedő gondozásában került kinyomtatásra (HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 7).

A következő komoly történeti fontossággal bíró térkép az 1556-ban megjelent *Hungariae Descriptio* című térkép. Készítője Wolfgang Lazius, I. Ferdinánd osztrák származású orvosa, udvari történetírója és kartográfusa.⁸⁸ „Az ország újabb térképének kiadását a török sereg bosszúhadjárata váltotta ki Fráter György Erdély és Magyarország egyesítésére tett sikertelen kísérlete után.”⁸⁹ Lazius alkotása mai szemszögből nézve is viszonylag precíz, és hihetetlenül gazdag drávántúli magyar helynév-repertóriumot tart fenn. Már csak azért is különösen érdekes ez a tény, mert a feltüntetett települések zöme a hódoltsági területen feküdt. Lázár térképéhez képest itt is megtaláljuk Atyát, Atyinát, Bánmonostort, Császárvárt, Darnócot, Hagymást, Kölpényt, Monoszlót, Nekcsét, Névnát, Rakolnokot, Szaploncát, Szentérsébetet, Valkóvárt, Valpót, Újlakot, Újvárt és Zalánkement. A többi számba veendő helységnevet az alábbi táblázat (2. táblázat) foglalja össze.

Magyar név	Délszláv név	Vármegye (1913)	Viszonyítási alap
Becse (Bechze)	Beočin	Szerém	HELLER – NEHRING 1973, 17
Béla (Bela)	Bela	Varasd	HELLER 1977, 8–9
Béla (Bela)	Bijela	Pozsega	HELLER 1975, 15–16
Berzőce (Berzeeche)	Brezovica ⁹⁰	Verőce	ENGEL 2001a
Csörög (Serek)	Čerević	Szerém	HELLER – NEHRING 1973, 163
Demeter (Demetor)	Sremska Mitrovica	Szerém	CSÁNKI 1894, 238 ⁹¹
Dombó (Dombo)	Rakovac	Szerém	NAGY 1974, 9
Dombró (Drombo)	Dubrava	Bélavár–Körös	ENGEL 2001a
Eszek (Esseth)	Osijek	Verőce	CSÁNKI 1894, 282
Fejérkő (Fewkw)	Bijela Stijena	Pozsega	HELLER 1975, 16–17

⁸⁸ MÉL, LAZIUS, WOLFGANG.

⁸⁹ PAPP-VÁRY 2002, 84.

⁹⁰ 1913-ban Gradinska Brezovica volt a neve, Gradina adóközséghez (körjegyzőséghez) tartozott (HNT 1913, 1448).

⁹¹ Csáankinál Szávaszentdemeter.

Magyar név	Délszláv név	Vármegye (1913)	Viszonyítási alap
Gara (Garra)	Gorjani	Verőce	CSÁNKI 1894, 282–283
Garig (Garugkh)	Podgarić ⁹²	Bélavár–Kőrös	HELLER 1978, 62–63
Gerenda (Gerrenda)	Babina Greda	Szerém	CSÁNKI 1894, 281 ⁹³
Gordonya (Gordonia)	Veliki Grđevac + Mali Grđevac	Bélavár–Kőrös	ORTVAY 1892, 754
Gotó (Gotho)	Kutjevo	Pozsega	CSÁNKI 1894, 409
Illési (Ilessy)	Ilinci	Szerém	HELLER – NEHRING 1973, 72–73
Ivánka (Wanka)	Ivankovo	Szerém	CSÁNKI 1894, 283–284 ⁹⁴
Izdenc	Zdenci	Bélavár–Kőrös	HELLER 1978, 263–264
Kamanc (Kamancz)	Sremska Kamenica	Szerém	CSÁNKI 1894, 235
Kopasz (Kobas)	Kobaš	Pozsega	CSÁNKI 1894, 414 ⁹⁵
Kisszabács (Kissabacz)	Slavonski Šamac	Szerém	HELLER – NEHRING 1973, 167–168
Komogoj (Comogon)	Komogovina	Zágráb	HELLER 1980a, 170–171

⁹² 1913-ban Felsőgerzence (Gornja Garešnica) adóközség (köjegyzőség) tartozéka (HNT 1913, 1582). Ezt a települést a Lázár-térkép is tartalmazza, Gálóc névalakban (HAJDÚ – MOLNÁR 1973, 23), ami egyedi előfordulás.

⁹³ Csánkinál Bábagerenda.

⁹⁴ Csánkinál egyenértékűen szerepelnek Ivánka és Ivánkaszentgyörgy névalakok.

⁹⁵ Csánki a Kopas és Kobas névalakokat hozza, és a szócikk címében az utóbbit részesíti előnyben. Ugyanakkor a Kopasz (Kopas) névalak jobban illeszkedik a magyar nyelvkönyvezetbe. (Feltehetően férfinévről van szó és a falu alapító birtokosára utal.)

Magyar név	Délszláv név	Vármegye (1913)	Viszonyítási alap
Megyes (Miges)	Međas ⁹⁶	Szerém	HELLER – NEHRING 1973, 111–112
Nyest (Nesth)	Nestin	Szerém	ENGEL 2001a
Óvár (Owar)	Brodski Varoš	Pozsega	CSÁNKI 1894, 396–397
Palicsna (Politzna)	Palešnik	Bélavár–Kőrös	CSÁNKI 1893, 77
Palina	Paljevina	Szerém	ENGEL 2001a
Pekerc (Pekericz)	Pakrac	Pozsega	CSÁNKI 1893, 42
Pétervárad (Petri Vara)	Petrovaradin	Szerém	CSÁNKI 1894
Pozsega (Posega)	Požega	Pozsega	HELLER 1975, 200–201
Prodavíz (Prodakh)	Virje	Bélavár–Kőrös	ENGEL 2001a
Racsa (Ratza)	Rača	Bélavár–Kőrös	HELLER 1978, 198–199
Strazsemlya (Strassemлие)	Stražeman	Pozsega	CSÁNKI 1894, 427
Szalatnok (Saladnak)	Podravska Slatina	Verőce	CSÁNKI 1893, 54
Szata (Zatha)	Sotin	Szerém	CSÁNKI 1894, 286
Szeglak (Zegiak)	Zelčin	Verőce	ORTVAY 1891, 268 ⁹⁷
Szenterzsébet (Z Erzebeth)	Jalžabet	Varasd	HELLER 1977, 67–68

⁹⁶ 1913-ban Szolnok (Solnok, mai nevén Žarkovac) adóközség (körjegyzőség) tartozéka (HNT 1913, 269).

⁹⁷ Csánki elpusztult helynek tartja Szeglakot (CSÁNKI 1893, 59), illetve elveti Ortway rekordját (CSÁNKI 1893, 95–96). Heller kérdőjeles feltételezése szerint Harkanovcinak (HELLER 1976, 209), míg Engel feltételezése szerint a mai Koskának felel meg (ENGEL 2001a).

Magyar név	Délszláv név	Vármegye (1913)	Viszonyítási alap
Szentgyörgyvára (Z Gerovara)	Đurđevac	Bélavár–Kőrös	CSÁNKI 1893
Szentillye (Z Helie)	Vinkovci	Szerém	ENGEL 2001a
Szentdemeter (Z Demeter)	Novska	Pozsega	BUTURAC 1984, 54 ⁹⁸
Szentkereszt (S Kerest)	Križ	Bélavár–Kőrös	HELLER 1978, 129
Szentmárton (S Martini)	Dugo Selo	Zágráb	CODEx 1201–1235, 87
Szentmiklós (Z Nicloz)	Mikleuš	Szerém	HELLER 1976, 119
Szerlek (Serleck)	Stari Ledinci + Novi Ledinci	Szerém	NAGY 1972, 108–109
Szilszeg (Szilszig)	Susek	Szerém	CSÁNKI 1894, 354
Velikevár (Welikawar)	Kraljeva Velika	Pozsega	CSÁNKI 1893, 36
Verőce (Werewce)	Virovitica	Verőce	HELLER 1976, 197.
Zagyolca (Zagyocha)	Čadavica	Verőce	CSÁNKI 1893, 52
Zemlén (Zemlin)	Zemun	Szerém	CSÁNKI 1894, 240

2. táblázat: A Lazius-térkép magyar helységnevei

Az érdekességek közül kiemelkedő a térképen szereplő Samaguar névalak előfordulása, amely a mai Samobor várost takarja.⁹⁹ Samaguar valóban lehet a Samobor (Szamobor) torzított alakja, de akár a Somogyvár elnevezésre is utalhat. Ugyanakkor valószínűleg ebben a formában csak Wolfgang Lazius

⁹⁸ Engel szerint a Szentdemeter (más néven Szencseszentdemeter) Jasenovac településsel azonos (ENGEL 2001a). Buturac állítása szerint Novska mai templomának kertjében még a 18. század folyamán láthatók voltak a középkori Szent Demeter templom romjai. Laziusnál Szentdemeter közvetlen szomszédságában szerepel egy lazenotz település.

⁹⁹ HELLER 1980b, 95–96.

térképén találjuk meg. A Lázárnál is található Németi (Nijemci) település Csátnémeti (Chotnemeti) alakban szerepel. Emellett Nekcse közvetlen közelségében, nyugatra, enyhén délnyugatra találunk egy Szombathely (Zombathel) nevű települést. Ma viszont Nekcse közvetlen közelségében, attól nyugatra, enyhén délnyugatra Slobodna Vlast települést ismerünk.¹⁰⁰

A drávántúli helységeknek jelentős része feltehetően még a 17. század utolsó harmadában sem kaphatott ki a használatból. Erről tanúskodik Coronelli velencei földrajzi írónak,¹⁰¹ XIV. Lajos francia király udvari térképészének 1688-ban Párizsban megjelent térképe.¹⁰² Itt is viszonylag gazdag, többnyire a Lázár deák-féle térképen, illetve Lazius térképén is megtalálható helynévanyag tárul elénk (Bánmonostor, Becse, Dombó, Eszék, Gara, Kamanc, Karom, Kisszabács, Kölpény, Marót, Nagyolasz, Nekcse, Németi, Nyest, Rednek, Szeglak, Szentdemeter, Szenterzsébet, Szentlőrinc, Újlak, Valpó, Zalánkemén és Zemplén). Gyűjtéséből egyetlenegy név érdemel külön kitérőt, mégpedig a Simon (Semon) név, amely alakját és etimológiai jelentését tekintve valószínűleg a mai Šimanovci településnek feleltethető meg.¹⁰³

Minden valószínűség szerint Coronelli térképe volt az utolsó, amely nagy számban hozza a drávántúli települések magyar elnevezéseit. Későbbi kiadású térképeken, illetve a 19. században kiadott, települések felsorolását tartalmazó történeti statisztikai munkákban a drávántúli települések már szláv elnevezésekkel jelölve láthatók, német (osztrák-német szerzők esetében) vagy magyar fonetikus átírásban (magyar szerzők esetében), és csak a legjobb esetben lelhető fel néhány ismertebb történelmi magyar név a gyűjtésekben. Az első ilyen munka 1709-ben jelent meg Bécsben, *Augustissimo Romanor. Imperatori Josepho I. Hungariae Regi Invictissimo Mappam hanc Regni Hungariae propitiis elementis fertilissimi cum adjacentibus regnis et provinciis nova et accuratiori forma ex optimis schedis collectam* címmel,¹⁰⁴ amelynek készítője Johan Cristoph Müller császári mérnök.

Ennek a térképnek legkiemelkedőbb jellemzője, hogy a Drávántúlon gyakorlatilag teljes egészében a délszláv helynév-repertóriumot hozza. Olyan neveket találunk pl. benne – hogy csak Lázárnál és Laziusnál előforduló településeket vegyünk górcső alá – mint Banostora, Bielastena, Borovo, Bucovar,¹⁰⁵ Captol, Carloz, Cutjeva, Illok, Ivankova, Kamenitz, Kupina, Mitrovitz, Moslavina, Nemtzi, Nesztin, Vinkoftzi, Vutschin, Zotin stb.

Müller a térkép elkészítésére gróf Volkra Ottó Kristóftól, a Magyar Kamara alelnökétől kapott megbízást, aki biztosította a térkép megalkotásának anyagi

¹⁰⁰ Csánkinál Szabadfalva és Szabadfalu szerepelnek, mint Slobodna Vlast magyar megfelelői (CSÁNKI 1894, 349).

¹⁰¹ RÉVAI 1912, 670.

¹⁰² CORONELLI 1688.

¹⁰³ Csánki ezt a települést Simonolc (1385-ban Symonolch alakban fordul elő) formában hozza (CSÁNKI 1894, 252).

¹⁰⁴ Lásd MÜLLER-TÉRKÉP a források között.

¹⁰⁵ Valószínűleg elírás vagy sajtóhiba, és *Vucovar* kívánt lenni.

fedezetét.¹⁰⁶ A térkép elkészítésén 1706-tól munkálkodott, de a megvalósulást késleltette, hogy a Rákóczi-szabadságharc miatt megcsappantak azok a királyi harmincadbevételek, amelyekből fedezni szándékozták a térkép kiadását.¹⁰⁷ Érdeemes szemügyre venni a Coronelli és Müller térképének helynév-repertóriuma között mutatkozó eltérést, ugyanis tizenkilenc év telt el a két kiadvány megszületése között. Hogy van-e alapja annak a kínálózó feltételezésnek, miszerint a magyar nevek délszlávra történő lecserélése a felkelés miatti retorzióknak a része, az külön kutatást kíván. Az viszont mindenestre tény, hogy a későbbi munkák, így pl. az I. katonai felmérés Drávántúlra vonatkozó részei már nem hozzák a magyar helyneveket.¹⁰⁸ A magyar helységnevek eltűnését a belső-magyarországi vármegyék 1764-es átszervezése is elősegíthette.

Településtárak

A településtárak között alapvetően két típust különíthetünk el. Az első típus a nem hivatalos, a magánszemélyek által összeállított leíró statisztikai és földrajzi országleírások köre. A második a hivatalos helységnévtárak sora, amelyek 1873-tól kezdve a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (a mai KSH jogelődje) gondozásában jelentek meg, illetve jelennek meg egészen napjainkig. Mindkét csoportnak közös jellemzője, hogy a keletkezésük pillanatában érvényes állapotokat rögzítették. E fejezetben az első típusúhoz tartozó munkák ismertetésére kerül sor.

A történelemtudományok forrástana a leíró statisztika két jeles alakját, Bél Mátyást és Fényes Eleket emeli ki, ugyanis „szintetizáló céllal készült országleírásai, statisztikai munkái a mai tudósok számára igen fontos történeti és igen értékes néprajzi bázisként használhatók”.¹⁰⁹ Melléjük sorolható még Lipszky János huszártiszt és kartográfus térképe és helységnévtára, mivel hihetetlen precizitása okán ma is jól alkalmazható a települések azonosítására. Dolgozatomban csak Bél és Lipszky munkásságát ismertetem részletesebben, mivel a helynév-repertóriumok összehasonlítása alapján a későbbi statisztikusok (Magda Pál, Nagy Lajos, Dóczy József, Fényes Elek, valamint a horvát Vinko Sabljár) jelentős mértékben tőlük merítették a helyek elnevezésére vonatkozó adatokat. Ennek okán munkáikra csak olyan esetekben térek ki, amikor egy új, máshol nem szereplő helynevet hoznak.

Bél Mátyás sokrétű tudományos tevékenységet folytatott, foglalkozott pedagógiával, nyelvészettel, történeti forrásfeltárással és történeti kutatással.¹¹⁰ Legismertebb műve a *Notitia Hungariae novae historico-geographica*, amelynek első négy kötete Bécsben jelent meg 1735 és 1742 között, a többi

¹⁰⁶ REISZ 2005.

¹⁰⁷ REISZ 2005.

¹⁰⁸ Lásd I. katonai felmérés a források között.

¹⁰⁹ KÖFALVI – MAKK 2007, 41.

¹¹⁰ KÖFALVI – MAKK 2007, 91.

részek pedig halála után láttak napvilágot.¹¹¹ Ezek a könyvek viszont csak a belső-magyarországi vármegyékkel foglalkoznak,¹¹² így nem kapcsolódnak szorosan a témánkhoz. Ugyanakkor Bél munkásságában találunk egy *Compendiolvm regnorum Slavoniae, Croatiae, Dalmatiae, Galliciae, et Lodomeriae, magniqve pricipatvs Transilvaniae geographicvm* című, a főművénél jóval szerényebb, de a helynévkutatás szempontjából rendkívül fontos könyvet. A kötet három kiadásban jelent meg Pozsonyban és Kassán 1777-ben, 1779-ben és 1792-ben.¹¹³

A könyv címében felsorolt magyar koronatarozékok közül Bél mindegyiknek egy-egy fejezetet szentelt. A szóban forgó fejezeteket vármegyékre vonatkozó alfejezetekre bontotta, majd vármegyénként településsoros rövid leírásokat közölt (nem ábécé sorrendben, hanem a település fontossága szerint haladva). A könyv helynégyűjteménye a történeti magyar elnevezések és a magyarra fonetikusán átírt délszláv nevek keveréke. A munkát egyszerre országleírásnak és korai történeti földrajzi munkának tekinthetjük.

A fentiekben ismertetett térképek történeti magyar elnevezései közül Bél műve a következő magyar elnevezéseket tartalmazza (megjelenési sorrendben): Verőce,¹¹⁴ Valpó (Valpóvár),¹¹⁵ Eszék,¹¹⁶ Erdőd,¹¹⁷ Gara,¹¹⁸ Valkóvár,¹¹⁹ Bánmonostor,¹²⁰ Újlak,¹²¹ Karom,¹²² Gotó,¹²³ Pozsega,¹²⁴ Racsa,¹²⁵ Császárvár,¹²⁶ Kapronca,¹²⁷ Monoszló,¹²⁸ Csázma,¹²⁹ Zalánkemén¹³⁰ és

¹¹¹ KERTÉSZ 2000, 13–14.

¹¹² Lásd KERTÉSZ 2000, 12–14.

¹¹³ Jelen tanulmány írása során e sorok szerzőjének az 1792-es kiadás állt rendelkezésére. A kiadáson nincs feltüntetve a szerző neve, az azonosítás Szinnyi József szócikke alapján történt (lásd SZINNYEI 1891, 782–783).

¹¹⁴ BÉL 1792, 22. Hozzáik még: MAGDA 1819, 524; NAGY 1828, 62; DÓCZY 1830, 339; FÉNYES 1839a, 31–32; SABLJAR 1866, 463.

¹¹⁵ BÉL 1792, 22. Hozzáik még: MAGDA 1819, 524; NAGY 1828, 62; FÉNYES 1839a, 31; SABLJAR 1866, 446.

¹¹⁶ BÉL 1792, 22. Hozzáik még: MAGDA 1819, 524; NAGY 1828, 59; DÓCZY 1830, 339; FÉNYES 1839a, 27.

¹¹⁷ BÉL 1792, 23. Hozzáik még: MAGDA 1819, 525; NAGY 1828, 61; DÓCZY 1830, 340; FÉNYES 1839a, 33.

¹¹⁸ BÉL 1792, 23. Hozzáik még: NAGY 1828, 64; FÉNYES 1839a, 35; SABLJAR 1866, 120.

¹¹⁹ BÉL 1792, 24. Hozzáik még: NAGY 1828, 33; FÉNYES 1839a, 54; SABLJAR 1866, 475.

¹²⁰ BÉL 1792, 25. Hozzáik még: FÉNYES 1839a, 60.

¹²¹ BÉL 1792, 24; NAGY 1828, 32; FÉNYES 1839a, 59; SABLJAR 1866, 146.

¹²² BÉL 1792, 25.

¹²³ BÉL 1792, 26. Hozzáik még: SABLJAR 1866, 216.

¹²⁴ BÉL 1792, 26. Hozzáik még: MAGDA 1819, 528; NAGY 1828, 21; DÓCZY 1830, 842.; FÉNYES 1839a, 71.

¹²⁵ BÉL 1792, 29.

¹²⁶ BÉL 1792, 32. Hozzáik még: NAGY 1828, 52; FÉNYES 1839a, 230.

¹²⁷ BÉL 1792, 35. Hozzáik még: MAGDA 1819, 531; NAGY 1828, 10; DÓCZY 1830, 327; FÉNYES 1839a, 251–252.

¹²⁸ BÉL 1792, 35. Hozzáik még: NAGY 1828, 16; FÉNYES 1839a, 257.

¹²⁹ BÉL 1792, 38. Hozzáik még: MAGDA 1819, 540; NAGY 1828, 147; DÓCZY 1830, 850; FÉNYES 1839b, 183.

¹³⁰ BÉL 1792, 25. Hozzáik még: MAGDA 1819, 183; NAGY 1828, 183.

Zágráb.¹³¹ Ezek mellett többletként Bélnél olyan hagyományos magyar névalakokat is lehet találni, amelyeket igazoltak a kora újkori, a jelenkori munkák, és a szerző korabeli, többnyire oklevelek adatainak feldolgozásán alapuló történeti földrajzi művek. Ilyen névformák a Csernek (Cernik),¹³² Nagykemlék (Kalnik),¹³³ Nagytábor (Veliki Tabor),¹³⁴ Kistábor (Mali Tabor),¹³⁵ Petrina (Petrinja),¹³⁶ Szarvas (Sarvaš)¹³⁷ és Sziszek (Sisak)¹³⁸ helynévalakok.

Bél egyik fontos rekordját, miszerint a középkori Kiskemlék a mai Gornja Rijeka településnek felel meg,¹³⁹ a későbbi történeti földrajz nem igazolta, ugyanis az a mai Vojnovec Kalnički faluval azonos.¹⁴⁰ Emellett érdemes megemlíteni még a *Kőrösvásárhely* névalakot, mint a Križevci névalak megfelelőjét,¹⁴¹ amelynek nincs előzménye. Szerepel még *Dálya* település, amely a középkorban nem teljesen ezt a névalakot viselte, de a későbbiekben meghonosodott a magyar névhasználatban.¹⁴² Péterváradot *Pétervára* névalakban hozza,¹⁴³ és fontos még kiemelni, hogy a tengerparti Zeng (Senj) várost először tünteti fel ebben a magyar nyelv szellemének megfelelő formában.¹⁴⁴ A magyar névhasználatban (valószínűleg az 1913. évi helységnévtár hatására) meghonosodott Zengg változat nem magyar, hanem német eredetű.¹⁴⁵ Ogulint, a Trianon előtti Modrus-Fiume vármegye székvárosát *Oguli* alakban olvashatjuk, amely tehát a délszláv '-n' helynévképző nélkül is fellelhető.¹⁴⁶ Ez a helynév ebben a formában sehol máshol nem található meg.

Lipszky János 1806-ban megjelent térképe és az annak kiegészítőjeként elkészült, 1808-ban megjelent helységnévtára¹⁴⁷ gyakorlati okok miatt is fontos,

¹³¹ BÉL 1792, 38. Hozzák még: MAGDA 1819, 536; NAGY 1828, 72; DÓCZY 1830, 328; FÉNYES 1839a, 181; SABLJAR 1866, 480.

¹³² BÉL 1792, 26. Viszonyítási alap: CSÁNKI 1894, 403. Hozzák még: NAGY 1828, 23; DÓCZY 1830, 843; SABLJAR 1866, 59.

¹³³ BÉL 1792, 35. Viszonyítási alap: ENGEL 2001a. Hozzák még: NAGY 1828, 14; FÉNYES 1839a, 255; SABLJAR 1866, 166.

¹³⁴ BÉL 1792, 33. Viszonyítási alap: ENGEL 2001a. Hozzák még: NAGY 1828, 56; FÉNYES 1839a, 243.

¹³⁵ BÉL 1792, 33. Viszonyítási alap: ENGEL 2001a. Hozzák még: NAGY 1828, 50; FÉNYES 1839a, 243.

¹³⁶ BÉL 1792, 45. Viszonyítási alap: ENGEL 2001a. Hozza még: NAGY 1828, 138.

¹³⁷ BÉL 1792, 23. Viszonyítási alap: CSÁNKI 1894, 350. Hozzák még: NAGY 1828, 68; FÉNYES 1839a, 33.

¹³⁸ BÉL 1792, 45. Viszonyítási alap: ENGEL 2001a. Hozza még: FÉNYES 1839b, 180.

¹³⁹ BÉL 1792, 35. Hozzák még: NAGY 1828, 14; SABLJAR 1866, 166.

¹⁴⁰ ENGEL 2001b.

¹⁴¹ BÉL 1792, 34. Hozza még: SABLJAR 1866, 207.

¹⁴² Csákinál Dályó (CSÁNKI 1894, 281), Engelnél Dál (ENGEL 2001a). A Dálya névalak jobban illeszkedik a magyar helynévhagyományba (lásd Szászdyála a történeti Nagy-Küküllő és Székelydála a történeti Udvarhely vármegyében). Dálya alakban hozza még: FÉNYES 1839a, 28.

¹⁴³ BÉL 1792, 28. Hozza még: SABLJAR 1866, 413.

¹⁴⁴ BÉL 1792, 48.

¹⁴⁵ NAGY 1828, 274; SABLJAR 1866, 372.

¹⁴⁶ BÉL 1792, 45.

¹⁴⁷ A tanulmány megírása során e sorok szerzője a térkép és településtár 2005-ben megjelent DVD változatát használta (a bibliográfiában LIPSZKY 2005), ugyanis ez a kiadvány áttekinthetőbb, mint a

mert ezen alkotások szerzőjüknek szinte tűpontos precizitása miatt tulajdonképpen ma is jól használhatók. Emellett a településtár komoly történeti fontossággal is rendelkezik, mert ez az első olyan magyar kiadvány, amelynek készítője igyekezett a teljesség igényével feldolgozni az ország egész területét.¹⁴⁸ Lipszky 1800-ban kezdett dolgozni a térképen, és a helynévgyűjtés esetében módszertanilag is lekövethető az az alkotási folyamat, amelyet az őt megelőző térképkészítők esetében vagy csak feltételezni tudunk, vagy nagyon komoly levéltári kutatást igényelne a rekonstrukciója.

Téma szempontjából Lipszky munkájában a legfontosabb mozzanat, hogy a főművének elkészítése előtt, az addig kiadott és rendelkezésre álló térképek alapján megyékre vonatkozó vázlatokat készített. Ezt követően azokat elküldte a vármegyéknek véleményezésre és az adatok kiegészítésére.¹⁴⁹ Ennek tudatában valamilyen szinten hivatalos jelleget is tulajdoníthatunk Lipszky munkájának. A települések nevét magyar („h”-s jelöléssel), illetve nemzetiségi elnevezéssel vette fel, de ezek nem a települések etimológiai jelentésére vagy eredetére utalnak közvetlenül, hanem Lipszky valószínűleg a megyék tisztviselői általi megjelöléseket vette át.

Az állapot legjobban azzal szemléltethető a Lázárnál és Laziusnál szereplő neveket figyelembe véve, hogy pl. a szerémségi települések közül Bánmonostor esetében a Banostor, Karom esetében a Karlovicz, Nagyolaszi esetében a Mangyelosz, Szata esetében a Sztotin, Újlak esetében az Illok stb. névalakokat hozza magyar elnevezésként. Ezek valójában a magyar helyesírás normáinak megfelelően átírt délszláv helynevek. Ugyanakkor pl. a Varasd megyei Császárvárát (Chasarvar alakban) horvát helységnévként tünteti fel. Emellett külön érdekesség, hogy találunk még olyan magyar helyneveket mint Bók (mai Bok Palanječki) vagy Magyarai (mai Madžari). Bók Petrinától északkeletre, Magyarai Petrinától délnyugatra fekszik, olyan vidéken, amely hagyományosan nem számít magyar néptalajnak.

Nagy Lajos *Notitiae politico-geographico-statisticae in clyti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum, seu Slavoniae et Croatiae, litorali item Hungarico-Maritimi, commercialis et Confiniorum Militarium Hungaricorum* című könyve¹⁵⁰ külön kitérőt érdemel. A drávántúli településeket a második kötete tartalmazza. Rendkívül fontos munka, mert Lipszky Jánoshoz hasonlóan a teljesség igényével hozza táblázatos elrendezésben a településeket. Amennyire előny a részletessége, annyira komoly az a hiányossága, hogy – jöllehet, megadja a háztartások számát és a lakosság vallási hovatartozására vonatkozó adatokat –

két évszázados nyomtatott változat, ráadásul lehetővé teszi a közvetlen rákeresést, ami jelentős segítséget nyújt egy-egy település beazonosításában. Minden Lipszky helységnév-repertóriumára vonatkozó adat innen lett merítve.

¹⁴⁸ A Lipszky munkáját megelőző Korabinszky János Mátyás egykötetes német, és Vályi András háromkötetes magyar településtára azért nem került felhasználásra a tanulmányban, mert nem tartalmazza a drávántúli településeket.

¹⁴⁹ REISZ 2005.

¹⁵⁰ NAGY 1828.

nem fűz hozzá magyarázatokat egy-egy település fekvését illetően, és nem közöl az általa feldolgozott közigazgatási egység (vármegye vagy végvidéki ezred) mellett térképszelvényeket, amelyek segítenék az azonosítást. Ebből eredően a segédeszközként szolgáló könyv mellé gyakran más könyveket kell rendelni, elsősorban olyan esetekben, ahol a magyar elnevezés mellett nem szerepel a település délszláv neve.

A leíró statisztikára vonatkozó ismertetésemet négy olyan, ma is létező helységnév kiemelésével zárjuk, amelyek teljesen egyedi előfordulásoknak nevezhetők, és csak egyszer, abban az egy hivatkozott kiadványban fordulnak elő, se előtte, se utána nem lehet velük többet találkozni, sem a térképeken, sem a leíró statisztikában, sem pedig a történeti földrajzban. Első ilyen Hosszany (Hossany) mint a Bélavár–Körös megyei Husajin magyar megfelelője, amely Nagy Lajos már említett *Notitiájában* fordul elő.¹⁵¹ A második Királyrévpart mint a Trianon előtt a Modrus-Fiume vármegyéhez tartozó Kraljevica magyar megfelelője.¹⁵² Ezzel a helységnévvel Dóczy József szerzetes *Európa tekintete jelenvaló Természeti, Mívelti, és Kormányi Állapotjában* című földrajzi leírásának hatodik, *A' Magyar Birodalmak. Magyar, Horvát és Tót, (Szlovenia) Ország; a Határ őrző Ezredek vidékeivel, és Tenger parti kerülettel. 'S Erdély Ország* címet viselő kötetében lehet találkozni. Hasonló példákkal Fényes Elek munkásságára is hivatkozhatunk, akinek a könyvei hihetetlen adatgazdagságukon túl rendkívüli forrásértékkel bírnak a történeti statisztika terén. Érdekeség, hogy gyűjtésében megjelenik az Újmajor helynév mint a Trianon előtti Varasd vármegyéhez tartozó Novi Marof,¹⁵³ valamint Rózsavárt mint a Trianon előtti Verőce vármegyéhez tartozó Orahovica magyar neve.¹⁵⁴ Nem valószínű, hogy ezeket a neveket a hivatkozott három szerző maga alkotta volna meg, vagy fordította volna le, mert akkor tulajdonképpen az összes nem magyar eredetű névvel is ugyanígy eljárhattak volna, amire viszont nem került sor.

Összegzés

Végezetül megállapítható, hogy a magyar helynevek zöme a drávántúli területeken a 17. és 18. század fordulója tájékán kophatott ki a hivatalos használatból. Ugyanakkor ezt további eltűnési hullám követte az 1870-es évek második felében,¹⁵⁵ annak következtében, hogy az 1868. évi magyar-horvát kiegyezés értelmében Horvát–Szlavónország gyakorlatilag állam az államon belül státuszt nyert el, és egyebek mellett a hivatalos nyelvhasználatot is maga

¹⁵¹ NAGY 1828, 26.

¹⁵² DÓCZY 1830, 337 – királyi Rép-part alakban. A feloldást lásd ERDEI 2019, 117.

¹⁵³ FÉNYES 1839a, 257.

¹⁵⁴ FÉNYES 1839a, 30.

¹⁵⁵ Az 1873-ban napvilágot látott első magyar hivatalos helységnévtár (HNT 1873 a források között) még hozta magyar fonetikus átírásban a drávántúli magyar helyneveket, a későbbi hivatalos helységnévtárakban már megjelenik a horvát ortográfia.

szabályozhatta. Ez eredményezte a tanulmány elején már említett, a Trianon előtti utolsó, 1913. évi helységnévtárban rögzített állapotot.

A Horthy-korszakot ezen a téren teljes lemondás jellemezte. A helységnévpolitikában ez úgy nyilvánult meg, hogy amikor az 1922 és 1944 közt kiadott helységnévtárak mellett kiegészítésül megjelentek a Magyarországtól elcsatolt területek községeinek és városainak névjegyzékai, azok nem tartalmazták a drávántúli helynevek összeállítását.¹⁵⁶ Az 1880 és 2001 között megjelent történelmi földrajzi feldolgozások (elsődlegesen Pesty Frigyes, Csánki Dezső, Georg Heller és Engel Pál tollából) mint tudományos munkák csak viszonylag kis létszámú olvasóközönséget tudtak megszólítani, egyben pedig a drávántúli helynévhasználat problematikájához közelebb vinni.

A rendszerváltás utáni időkben, főleg az ezredfordulót követően megjelent egyes magánindíttatású településtárak részben már drávántúli helyneveket is tartalmaznak. Ezek között említendő Hajdú-Moharos József *Magyar településtára* (2001) és Lelkes György *Magyar helységnév-azonosító szótára* (harmadik kiadás, 2011). Hajdú-Moharos József könyve a történelmi Belső- és Kőrös, Pozsega, Szerém, Varasd és Verőce vármegyék magyar helyneveit hozza,¹⁵⁷ Lelkes György ugyanakkor – többnyire Csánki kutatásaira támaszkodva – a drávántúli repertóriumot leszűkíti a megyeszékhelyekre, járásközpontokra és azokra a településekre, ahol az 1910. évi népszámlálás adatai szerint számottevő magyar lakosság élt.¹⁵⁸ A drávántúli magyar helynévanyag eszerint még koránt sincs teljes körűen rendezve, sőt bizonyos mértékben nincs is teljesen felkutatva, ezért ez a téma további kutatásokat igényel.

Források

1868. ÉVI XXX. TÖRVÉNYCIKK = 1868. évi XXX. törvénycikk;
<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800030.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D28> (Letöltés: 2020.03.03.)

CORONELLI 1688 = Coronelli, Vincenzo Maria: *Le Royaume de Hongrie Diuise'en Haute, et Basse, Hongrie avec l'Esclavonie, Subdiuisees en leurs Comtez Par le P. Coronelli Cosmographe de la Serme. Republique de Venise Corrigé et augmentée Par le Sr. Tillemon ; et Dediée A Mosieur Rouillé Seigneur du Coudray, Conseiller du Roy en ses Conseils, Procureur General de sa Majesté en sa Chambre des Comptes*; <https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/291/2619316415/> (Letöltés: 2020.01.21.)

¹⁵⁶ A tanulmány megírása során rendelkezésemre állt az 1944. évi névjegyzék, amely nem tartalmazza a drávántúli településeket (ELCSATOLT 1944).

¹⁵⁷ HAJDÚ-MOHAROS 2011, 290–292, 299–324.

¹⁵⁸ LELKES 2011, 23.

CODEx 1201–1235 = Smičiklas, Tadija (ed): *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Volumen III. Diplomata annorum 1201–1235. continens. Zagreb 1905.

CODEx 1342–1350 = Smičiklas, Tadija (ed): *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Volumen XI. Diplomata annorum 1342–1350. continens. Zagreb 1913.

ELCSATOLT 1944 = *A Magyarországtól elcsatolt területek községeinek és városainak névjegyzéke 1944*. Szerkeszti és kiadja: a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest [1944].

HNT 1873 = *A Magyar Korona Országainak helységnévtára*. Szerkesztését vezette és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest 1873.

HNT 1913 = *A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1913*. A kereskedelemügyi M. Kir. Miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest 1913.

I. KATONAI FELMÉRÉS = I katonai felmérés: *Europe in the XVIII. century*; <https://mapire.eu/en/map/europe-18century-firstsurvey/?layers=163%2C165&bbox=1387946.3263292552%2C5464532.108262221%2C3037763.1448364994%2C5953729.089287349> (Letöltés: 2020.02.28.)

Lázár-térkép = *1528 Tabula Hungariae*; <https://tileserver-ldstudio.tk/#1528-Tabula-Hungariae/Ol3custom> (Letöltés: 2020.02.28.)

LAZIUS-TÉRKÉP = *Karte des Königreichs Ungarn 1556*; <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/684/view/?bbox=-4307%2C-11014%2C21684%2C-151> (Letöltés: 2020.02.28.)

MÜLLER-TERKEP = *Augustissimo Romanor. Imperatori Josepho I. Hungariae Regi Invictissimo Mappam hanc Regni Hungariae propitiis elementis fertilissimi cum adjacentibus regnis et provinciis nova et accuratiori forma ex optimis schedis collectam*; <https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/224/2619316445/> (Letöltés: 2020.02.28.)

Irodalom

ARDAY 2002 = Arday Lajos: *Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában*. Budapest 2002.

BÁNLAKY-TÉRKÉP = [Bánlaky] Breit József: *A tatárjárás hadműveleti vázlata*; http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/images/banlaky-big_hadtortpic_0511.jpg (Letöltés: 2020.02.28.)

BENCsik 1997 = Bencsik Péter: (szerk.): *Helységnévváltozások a Köztes Európában (1763–1995)*. Budapest 1997.

- BÉL 1792 = [Bél Mátyás]: *Compendiolvm regnorum Slavoniae, Croatiae, Dalmatiae, Galliciae, et Lodomeriae, magniqve pricipatvs Transilvaniae geographicvm. Svpplementis et notis brevibvs illvstratvm. Posonii et Cassoviae 1792.*
- BODOR 1914 = Bodor Antal: *Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra.* Budapest 1914.
- BOGOVIĆ 1996 = Bogović, Mile: Crkveno ustrojstvo današnjeg područja Riječko-senjske nadbiskupije u srednjem vijeku. *Riječki teološki časopis* God. 4. Br. 2. (1996) 291–328.
- BOTKA 1868 = Botka Tivadar: Tájékozás az eltűnt magyar Valkó vármegyeről. *Századok* 2 (1868) 453–474.
- BÖSENDORFER 1910 = Bösendorfer, Josip: *Crlice iz slavonske povijesti. S osobitim obzirom na prošlost županija: Križevačke, Virovitičke, Požeške, Cisdravske Baranjske, Vukovske i Srijemske, te Kr. i Slob. Grada Osijeka u srednjem vijeku.* Osijek 1910.
- BURZAN – KACZIBA 2016 = Burzan, Mirjana – Kacziba Ágnes: *Srpsko-mađarski Rečnik. Szerb-magyar szótár.* Újvidék 2016.
- BUTURAC 1984 = Buturac, Josip: Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine. *Starine JAZU.* Knj. 59 (1984) 43–107.
- CSÁNKI 1893 = Csánki Dezső: *Kőrösmegye a XV-ik században.* Budapest 1893.
- CSÁNKI 1894 = Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* II. kötet. Budapest 1894.
- DÓCZY 1830 = Dóczy József: *Európa tekintete jelenvaló Természeti, Mívelti, és Kormányi Állapotjában. IX. Kötet. A' Magyar Birodalmak. Magyar, Horvát és Tót, (Szlovenia) Ország; a Határ őrző Ezredék vidékeivel, és Tenger parti kerülettel. 'S Erdély Ország.* Bécs 1830.
- ENGEL 2001a = Engel Pál: *Magyarország a középkor végén.* CD-ROM. Budapest 2001.
- ENGEL 2001b = Engel Pál: *Középkori magyar adattár.* CD-ROM. Budapest 2001.
- ENGEL 2002 = Engel Pál: A Drávántúl középkori problematikája: A történeti rekonstrukció problémája. In: Csukovits Enikő (válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta): *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok.* Budapest 2002, 472–493.
- ERDEI 2019 = Erdi Iván Márk: A magyar helységnevek Duna-Száva közben és Drávántúlon az 1913. évi helységnévtár tükrében. *Móra Akadémia Szakkollégiumi Tanulmánykötet – Szakkollégiumi Füzetek* 6 (2019) 106–123.

- FÉNYES 1839a = Fényes Elek: *Magyar Országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*, Ötödik kötet. Pest 1839.
- FÉNYES 1839b = Fényes Elek: *Magyar Országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. Hatodik kötet. Katonai Végvidék. Pest 1839.
- GARAY 1973 = Garay Ákos: Szlavóniai régi magyar faluk. In: Penavin Olga (válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta): *Szlavóniai hétköznapiak*. Újvidék 1973, 53–84.
- GRKOVIĆ 1977 = Grković, Milica: *Rečnik ličnih imena kod Srba*. Beograd 1977.
- HAJDÚ – MOLNÁR 1878 = Hajdú Mihály – Molnár József: *Az első magyar térkép helynevei*. [Magyar névtani dolgozatok 7.] Budapest 1978.
- HAJDÚ-MOHAROS 2001 = Hajdú-Moharos József: *Magyar településtár*. Budapest 2001.
- HELLER – NEHRING 1973 = Heller, Georg – Nehring, Karl: *Comitatus Sirmiensis*. [Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A, Historischen Ortsnamen von Ungarn Bd. 1.] München 1973.
- HELLER 1975 = Heller, Georg: *Comitatus Poseganensis*. [Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A, Historischen Ortsnamen von Ungarn Bd. 3.] München 1975.
- HELLER 1976 = Heller, Georg: *Comitatus Veroecensis*. [Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A, Historischen Ortsnamen von Ungarn Bd. 6.] München 1976.
- HELLER 1977 = Heller, Georg: *Comitatus Varasdiensis*. [Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A, Historischen Ortsnamen von Ungarn Bd. 8.] München 1977.
- HELLER 1978 = Heller, Georg: *Comitatus Crisiensis*. [Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A, Historischen Ortsnamen von Ungarn Bd. 10.] München 1978.
- HELLER 1980a = Heller, Georg: *Comitatus Zagrabiensis A–L*. [Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A, Historischen Ortsnamen von Ungarn Bd. 11/1.] München 1980.
- HELLER 1980b = Heller, Georg: *Comitatus Zagrabiensis M–Z*. [Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A, Historischen Ortsnamen von Ungarn Bd. 11/2.] München 1980.

- HERKOV 1983 = Herkov, Zlatko: Organizacija uprave grada Varaždina i njezin djelokrug od 15. do 18. stoljeća. In: Mohorovičić, André (ur.): *Varaždinski zbornik, zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog u Varaždinu od 1. do 3. listopada 1981. godine povodom obilježavanja 800. godišnjice grada.* Varaždin 1983. 219–232.
- KERTÉSZ 2000 = Kertész Gyula (összeáll.): *Magyar helységnévtárak, helynévlexikonok és szótárak (Történeti tipológiai áttekintés).* [Történeti statisztikai füzetek 12.] Budapest 2000.
- KISS 1997a = Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* I. kötet. A–K. Budapest 1997.
- KISS 1997b = Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* II. kötet. L–Zs. Budapest 1997.
- KLAIĆ 1902 = Klaić, Vjekoslav: Građa za topografiju Ličko–krbavske županije u srednjem vijeku. *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu.* God. 6. Br. 1. (1902) 1–31.
- KLAIĆ 1904 = Klaić, Vjekoslav: Građa za topografiju Ličko–krbavske županije u srednjem vijeku. *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu.* God. 7. Br. 1. (1904) 129–144.
- KNIEZSA 2003 = Kniezsa István: A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanáról. In: Kniezsa István: *Helynév- és családnévvizsgálatok.* Budapest 2003, 115–184.
- KŐFALVI – MAKK 2007 = Kőfalvi Tamás – Makk Ferenc: *Forrástani ismeretek történelemből. Segédkönyv a történelem forrásközpontú tanításához.* Budapest 2007.
- KRISTÓ 1986 = Kristó Gyula: Helynévtan. In: Kállay István (szerk): *A történelem segédtudományai.* Budapest 1986, 319–325.
- LELKES 2011 = Lelkes György: *Magyar helységnév-azonosító szótár.* Budapest 2011.
- LIPSZKY 2005 = Lipszky János: *A Magyar Királyság és társországai térképe és névtára (1804–1810).* DVD-ROM. Budapest 2005.
- MAGDA 1819 = Magda Pál: *Magyar Ország és a' határ őrző katonaság vidékeinek leg újabb statisztikai és geographiai leírása.* Pest 1819.
- MÁLYUSZ 2002 = Mályusz Elemér: *A középkori magyarság település- és nemzetiségpolitikája.* A szöveget sajtó alá rendezte, gondozta, a jegyzeteket készítette és az utószót írta Soós István. Budapest 2002.

- MÉL, LAZIUS, WOLFGANG = *Magyar Életrajzi Lexikon Lazius, Wolfgang szócikke*;
<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/I-76823/lazius-wolfgang-7694D/> (Letöltés: 2020.02.28.)
- MIKESY 2013 = Mikesy Gábor: Helységneveink 1913-as tükörben. *Névtani értesítő* 35 (2013) 37–53.
- MKL, SZERÉM VÁRMEGYE = *Magyar Katolikus Lexikon Szerém vármegye szócikke*;
<http://lexikon.katolikus.hu/S/Szer%C3%A9m%20v%C3%A1rmege.html>
 (Letöltés: 2020.02.28.)
- MKL, VALKÓ VÁRMEGYE = *Magyar Katolikus Lexikon Valkó vármegye szócikke*;
<http://lexikon.katolikus.hu/V/Valk%C3%B3%20v%C3%A1rmege.html>
 (Letöltés: 2020.02.28.)
- NAGY 1828 = Nagy, Ludovico: *Notitiae politico-geographico-statisticae inclityi regni Hungariae partiumque eidem adnexarum, seu Slavoniae et Croatiae, litorali item Hungarico-Maritimi, commercialis et Confiniorum Militarium Hungaricorum. Tomus Secundus*. Buda 1828.
- NAGY 1972 = Nagy Sándor: Középkori magyar történelmi műemlékek jelenlegi állapota a Vajdaság déli részén. *Hungarológiai Közlemények* IV. évf. 10. sz. (1972) 107–115.
- NAGY 1974 = Nagy Sándor: *Dombó. Újvidék 1974*.
- NJARI 2018 = Njari, Denis: *Mađari istočne Slavonije od 1702. do 1831. Stanovništvo Hrastina, Laslova, Korođa i Retfale prema popisima stanovništva i crkvenim maticama*. Slavonski Brod 2018.
- ORTVAY 1891 = Ortway Tivadar (szerk.): *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve. Első fele*. Budapest 1891.
- ORTVAY 1892 = Ortway Tivadar (szerk.): *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve. Második fele*. Budapest 1892.
- PAPP-VÁRY 2002 = Papp-Váry Árpád: *Magyarország története térképeken*. Budapest 2002.
- PESTY 1880a = Pesty Frigyes: *Az eltűnt régi vármegyék*. Első kötet. Budapest 1880.
- PESTY 1880b = Pesty Frigyes: *Az eltűnt régi vármegyék*. Második kötet. Budapest 1880.

- REISZ 2005 = Reisz T. Csaba: *Magyarország általános térképének elkészítése a 19. század első évtizedében*. Forrás: Lipszky János: *A Magyar Királyság és társországai térképe és névtára (1804–1810)*. DVD-ROM. Budapest 2005.
- RÉVAI 1912 = Révai nagy lexikona. *Az ismeretek enciklopédiája*. IV. kötet. Brutus–Csát. Budapest 1912.
- SABLJAR 1866 = Sabljár, Vinko: *Miestopisni riečnik kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*. Zagreb 1866.
- SZINNYEI 1891 = Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkássága*. I. Kötet. Aachs–Bzenszki. Budapest 1891.

Mađarski mjestopisi na području Cisdravlja u svjetlu zemljopisnih mapa iz 16. i 17. stoljeća i statističkih knjiga iz 18. i 19. stoljeća

IVÁN MÁRK ERDEI

U studiji se bavim mađarskim toponimima na području Cisdravlja. Cisdravlje obuhvata područje osam županija (Bjelovarsko–križevačke, Ličko–Krbavske, Modruško–Riječke, Požeške, Srijemske, Varaždinske, Virovitičke i Zagrebačke), koje su do kraja I. Svjetskog rata činile autonomnu Hrvatsko-slavonsku banovinu u okviru Kraljevine Ugarske. Ovo područje imalo je burnu povijest tijekom koje su se u nekoliko navrata promjenila administrativna podjela i etnički sastav narječenog teritorija. Ti su povijesni tokovi bili nepovoljni sa stanovišta mađarske državnosti i sa stanovišta oblikovanja mađarskog etničkog prostora. U konačnici, ti procesi su prouzrokovali stanje koje donosi mađarski imenik naselja iz 1913. godine, gdje na području narječenih županija od oko 2500 naselja svega za 70 nalazimo i mađarske nazive, od kojih su svega 26 u skladu s povijesnim izvorima, dok ostali nazivi ili nisu u skladu, ili su kontroverzni. Sve to pitanje cisdravskih mađarskih mjestopisa čini važnim i zanimljivim za znanstveno istraživanje. U ovoj studiji obradio sam četiri važne zemljopisne karte iz 16. i 17. stoljeća, te statističke knjige s konca 18. i prve polovice 19. stoljeća. Kroz te mape i knjige može se u priličnoj mjeri steći precizna slika o tome dokle su na narječenim teritorijima mađarski mjestopisi bili u uporabi i kada pod kojim okolnostima su se počeli gubiti.

Egy hadbiztos az 1788–1791. évi török háborúban Farádi Vörös Ignác a fronton

PINTÉR TAMÁS

Bevezetés

Az 1788–1791. évi Habsburg–török háborúról kijelenthető, hogy a magyar történelem méltatlanul elhanyagolt eseményei közé sorolható hazai és külföldi tekintetben egyaránt. Leghíresebb mozzanatai, a karánsebesi csata vagy Belgrád elfoglalása közismertnek nevezhetők, de sajnálatos módon a háború történetének feldolgozására eddig kevesen jelentkeztek: a magyar történetírás elmúlt száz évében mindössze Rédvay István vállalkozott a hadjáratok és az ostromok részletes bemutatására és elemzésére.¹ Ebből következik, hogy a harcok alatt a hátszágban megjelenő, majd egyre inkább kiterjedő „fekete gazdasággal” és a korrupcióval kapcsolatos adatok összefoglalása sem történt még meg. A helytörténeti munkáknál, amennyiben az efféle korrupcióban érintett városról van szó, természetesen megjelennek a visszaélések, de a szerzők legtöbbször megelégedtek az adatok felsorolásával, a korrupció tényének említésével.²

Az utolsó török háborúhoz hasonlóan farádi Vörös Ignác személye sem került a kutatások központjába, bár memoárja nem ismeretlen a történetírásban: Marczali Henrik és Madzsar Imre is rendkívül sok információt merít Farádi visszaemlékezéseiből. E munkák kiválóságát és eredményeit nem tisztem vitatni, azonban véleményem szerint Vörös memoárja még sokkal többet „rejt”. A korszakra vonatkozóan természetesen több visszaemlékezés is rendelkezésünkre áll (pl. Radetzky tábornagy, Kisfaludy Sándor, Keresztesi József esetében), akik bemutatják a II. József utolsó napjait felölelő forrongást, a napóleoni háborúkat, néha II. József háborújára is reflektálva. Vörös Ignác pont ezek ellenpólusa, aki „alulnézetből” engedi látni a korszakot: Vörös memoárja az egyik legrészletesebb kortárs beszámoló az utolsó török háborúról, vagy épp II. József hadbiztosságáról, melynek feldolgozására még szintén nem vállalkozott senki.

E tanulmány célja alapvetően egy rövid intervallum, az 1787–1790-as évek eseményeinek áttekintése, Vörös visszaemlékezéseinek keresztül. Kísérletet teszek a tábori korrupció bemutatására, valamint a visszaéléseket elkövető személyek motivációinak megértésére, néhány Vörös által előadott eseten keresztül. Bár néhány, a tanulmányban is szereplő cselekedetet a mai, illetve a korabeli büntetőjog is szankcionál, nem célom a háború eredményeinek, Vörös Ignác cselekedeteinek, de még a korrupcióban résztvevő emberek meg- vagy elítélése sem.

¹ RÉDVAI 1942a; RÉDVAI 1942b; RÉDVAI 1943.

² Példa erre: REIZNER 1899–1900a, 358.

Farádi Vörös Ignác

Mielőtt konkrétan a hadseregben fellépő korrupciót vizsgálánk, elengedhetetlennek tartom, hogy megismerjük az általam vizsgált eseteket közreadó farádi Vörös Ignác hadbiztos életét, mentalitását és karakterét, valamint visszaemlékezéseit, ami e kutatás fő forrásának tekinthető. Vörös személyiségének ismerete nélkül ugyanis lehetetlen megismerni motivációit, ezáltal pedig megérteni tetteinek okát – visszaemlékezéseinek vizsgálata után az általa előadott események is más megvilágításba kerülhetnek.

Farádi Vörös Ignác 1757-ben,³ a farádi Vörös család veszkényi birtokán látta meg a napvilágot Vörös Pál és Schitz Borbála második gyermekeként. A család elsőszülött fiaként nagy hangsúlyt fektettek taníttatására: 1767-ben kezdte meg tanulmányait a soproni jezsuita gimnáziumban, majd jogi tanulmányokat folytatott Nagyszombaton (1773–1776).⁴ 1777-ben vették fel jurátusnak, s egy év gyakornoki élet után sikeres ügyvédi vizsgát tett.⁵ Az 1778–1779-es éveket tekinthetjük Vörös Ignác életének egyik legnagyobb fordulópontjának: sikerült befejeznie tanulmányait, így elérkezett az idő, hogy döntsön jövőjéről. Épp erre az időre esik Mária Terézia rendelkezése, miszerint a Temesi Bánság területén ismét visszaállítják a vármegyei közigazgatást (1779). Marczali szerint, a szintén Sopron megyei gróf Niczky Kristóf – aki az új tisztikart kijelölte – hívására érkezett meg Vörös a térségbe,⁶ de nem elhanyagolható tény az sem, hogy a Mária Terézia által felállított bizottságban ott találjuk Vörös Antal alnádort (Vörös Ignác nagybátyját) is.⁷ Annyi bizonyos, hogy az újra felálló Temes vármegyében a szentandrászi járás szolgabírója lett.⁸ Saját birtokra 1781. december 10-én tett szert, mikor József császár árverésén Bécsben 10473 forintért vásárolták meg *Segenthau*-t⁹, az akkori megyei főjegyzővel és barátjával, Atzél Istvánnal.¹⁰ Ez idő tájt léphetett be a temesvári szabadkőműves páholyba, aminek 1786-os feloszlatásáig¹¹ tagja is maradt. II. József török háborújában (1788–1791) hadbiztosként megjárta a frontot is, majd az 1790/91-es országgyűlésen Temes vármegye alsótáblai követeként vett részt.¹² Az országgyűlés után hazatért és megházasodott, gyermeke azonban nem született. 1796-ban visszavonult a politikai élettől, idejét mindinkább saját, majd barátja,

³ 1819-ben írt végrendeletében 62 évesnek mondja magát (*Farádi Vörös Ignác végrendelete* In: FARÁDI 1927, 179).

⁴ FARÁDI 1927, 7.

⁵ FARÁDI 1927, 11.

⁶ MARCZALI 1915, 16.

⁷ SZENTKLÁRAY 1914, 360.

⁸ SZENTKLÁRAY 1914, 362.

⁹ Előfordul *Ság*, *Schaag*, *Sekenthal*, *Segenthau* és *Sagu* megnevezéssel is. A továbbiakban *Németség*.

¹⁰ SZENTKLÁRAY 1914, 367. A birtoklást erősítik meg az adománylevelek: MNL–MOL, A 39 – Acta generalia – 1785 – N°. 12151.; továbbá a MNL–MOL, A 39 – Acta generalia – 1799 – N°. 11461.

¹¹ Az 1785 december 11-én kelt rendelet szerint ezentúl páholyok csakis kormányzósékkal bíró városban működhetnek, és tagjaik névsorát kötelesek pontosan betérjeszteni a hatóságoknak. A temesvári páholy 1786 júliusában szűnt meg.

¹² NAPONKÉNT-VALÓ 1791, XVII.

Atzél István borosjenői birtokának igazgatása kötötte le. 1809-ben telepedett le Aradon, ekkor vesztette el feleségét. Itt kezdte el írni visszaemlékezéseit, s itt érte a halál valamikor 1825. december 22. és 1826. január 8. között.

Arra a kérdésre, hogy Lovász Zsigmond miért választotta maga mellé Vöröst hadbiztosnak, nem adhatunk egyértelmű választ. Indokolhatja egyrészt személyes ismeretségük: Temes megye új tisztkarában Lovász alispán, Vörös szolgabíró lett, majd mikor Vörös Ignác és Atzél István földet akart venni II. József aukcióján, Lovász nyújtott kölcsönt az első részlet kifizetéséhez.¹³ Közlebbi ismeretségüket jelzi az is, hogy mindketten szabadkőművesek a „*jeruzsálemi páholyban*.”¹⁴ (Lovász szabadkőműves neve *Tullius*,¹⁵ Vörösé *Diogenes*.¹⁶) A másik indoklást maga Vörös adja, mikor Boros József jellemzését tárja elénk: „*Borosnak, aki soha se gazda, sem vadász, sem lovas nem volt, nehezen esett az éféli, vagy éhfél [sic!] utána 1-2-3 órai fel kelés és lovaglás. [...] Elég az, hogy Boros nagyon szokatlan volt a tábori élethez [...]*.”¹⁷ Borossal ellentétben, Vörösnek ezek nem okoztak nehézséget, s talán az sem véletlen, hogy 1789. október 1-ére csupán Vörös maradt hivatalában.¹⁸

Vörös Ignácot kortársai megfontolt, gyors észjárású, józan ítélőképességű embernek ismerték,¹⁹ ugyanakkor megesett, hogy alig tudta türtőztetni heves érzelmeit.²⁰ A szabadkőművesség révén a felvilágosodás eszméivel is megismerkedett, de a komolyabb társadalmi reformoktól elzárkózott.²¹ A korabeli köznemesség büszke önérzete nála is megfigyelhető. Erős hazaszeretet, patriotizmus és mély vallásosság jellemezte. Nem volt benne sem német, sem Habsburg-ellenesség, de II. Józsefet kártékony uralkodónak tartotta.²² Özvegy Bartoskáné Winkler Annával 1791-ben kötött házasságot. Gyermeük nem született, mégis meghitt családi légkör vette körül élete végéig. Közös nevelték felesége első házasságából született fiát, Ferencet, s a felesége által 3 éves korától nevelt Boriskát. István, akit Vörös árvaként befogadott, szintén az ő házában nőtt fel.²³ Özvegyiségére sem maradt egyedül: Zsigmond unokaöccse és régi barátja, Atzél István fiai is gyakori vendégei voltak.

¹³ FARÁDI 1927, 19.

¹⁴ Temesvár a szabadkőműves-rendi neve „*Jeruzsálem*” volt (ABAFI 1884, 517).

¹⁵ ABAFI 1884, 524.

¹⁶ ABAFI 1884, 519.

¹⁷ FARÁDI 1927, 107.

¹⁸ Ekkor Vörös maga is gyengélkedett, félő volt, hogy őt is le kell cserélni, de erre nem került sor (FARÁDI 1927, 108).

¹⁹ Valószínűleg ezért is kapta a „*Diogenes*” nevet.

²⁰ Browne János György gróffal nézeteltérésük miatt majdnem párbajozott (FARÁDI 1927, 110–112).

²¹ Egyik legnagyobb félelme, hogy a következő emberöltőben „*szörnyű reformatioja léssen egész mostani világnak*” (Farádi Vörös Ignác végrendelete In: FARÁDI 1927, 183).

²² „*Egy szóval Joseff császár minden készüléket meg tett, hogy a magyar szabadság és törvény az országbul ki muljanak*.” (FARÁDI 1927, 138).

²³ Bartoska Ferenc, Mischel Boriska és István inasa, valamint „*Zsiga öccse*” is végrendeletének kedvezettje (Farádi Vörös Ignác végrendelete In: FARÁDI 1927, 184–185).

Vörös Ignác visszaemlékezéseit (az 1788–1822-as évekről) Madzsar Imre adta át a nyilvánosságnak 1927-ben,²⁴ több mint száz évvel azután, hogy Vörös „befejezte azt”. Arra a kérdésre, hogy Vörös mikor kezdett bele élete összegzésébe, csak találgatással felelhetünk, ugyanis maga Madzsar Imre sem az eredetit, csupán a memoár egykorú másolatát adta közre.²⁵ Vörös Ignác az 1819-ben kelt végrendeletében már szól könyvtáráról és „mindenféle írásáról”: ezeket unokaöccsére, Vörös Zsigmondra bízta.²⁶ Valószínű, hogy írásai között már ott szerepelt visszaemlékezéseinek kezdeménye is. Maga Vörös 1822. szeptember 25-ei keltezéssel zárja le önéletírását.²⁷ Az eredeti memoár keletkezésének pontos időpontját nem lehet megállapítani, de ha valóban e művére vonatkozik végrendeletében tett hivatkozása, úgy fennáll a lehetősége annak, hogy már 1819 előtt nekilátott a szöveg megszerkesztésének.

Vörös művére magam is gyakorta „memoárként” vagy „önéletírásként” hivatkozom, azonban meg kell jegyeznünk, hogy ezen írás nem teljes önéletírás vagy memoár. Életének leírását egy kiragadott ponttól (1788-ban 31 éves) indítja, majd valamely okoknál kifolyólag, még halála előtt (1822 az utolsó dátum) írása hirtelen félbeszakad („Többet nem írok, az idő fogja megmutatni.”),²⁸ s így végkövetkeztetést sem ad a leírtakról.

Farádi memoárjának, hasonlóan a legtöbb memoárhoz, alapvető szerveződési elve az idő.²⁹ Ugyanakkor előfordul, sőt maga a visszaemlékezés is így kezdődik, hogy nem kronológiai sorrendben, csupán az emlékeknek átadva magát a történet meséléséhez és megértéséhez nélkülözhetetlen információkat told bele szövegébe, függetlenül attól, hogy az említett esemény kronológiailag évekkel a fő történetyszál előtt vagy után történik: például II. József reformjait az 1790/91-es országgyűlés után fejt ki.³⁰ Ugyanakkor maga is észleli elkalandozását, s visszatér a kronológiai rendszerhez: „Visza térek az előbbeni beszédemnek folytatására.”³¹ Visszaemlékezéseknél ez egy felettébb gyakori jelenség.³² Mivel nem tudatosan szerkesztett irodalmi vagy történeti műről beszélünk, és az efféle felidézések lélektani hatásának következtében előfordul néhol az emlékek alkalmi felbukkanása, így a mű részben kronologikus, részben asszociatív szerkezetűvé válhat, ahogy azt memoárunk példája is mutatja. Visszaemlékezéseit az úgynevezett nukleáris epizódok alapján építi fel, amik

²⁴ FARÁDI 1927.

²⁵ FARÁDI 1927, 52.

²⁶ Farádi Vörös Ignác végrendelete In: FARÁDI 1927, 185.

²⁷ FARÁDI 1927, 174.

²⁸ FARÁDI 1927, 174.

²⁹ PATAKI 2001, 382.

³⁰ FARÁDI 1927, 135–139.

³¹ FARÁDI 1927, 143.

³² DOBSZAY 2010, 41.

életének alapvető fordulópontjait jelentik.³³ Ez az oka annak, hogy a memoár „korszakolása” lényegesen eltér a nagypolitika változásaitól.

Lényeges tényező továbbá az úgynevezett „önkorruptság”. Az önkorrupság, mint fogalom, Pataki szerint már a memoár megfogalmazásánál megjelenik: hiszen, ha saját élettörténetünk eseményeiről adunk képet, e kép darabjainak összeillesztésénél az egónk automatikusan arra tesz kísérletet, hogy írásunk lehetőleg összhangban álljon aktuális önértékelésünkkel.³⁴ Aktuális önképünk azonban éppen azért olyan, amilyen, mert már „*az élettörténet eredménye*”,³⁵ így ellentmondás keletkezik: korábbi önképünkkel nem írhatunk, hisz már nem létezik, aktuális önképünk pedig már átélte az eseményt és levonta annak következtetéseit. Ebből kifolyólag, a memoárt író aktuális énünk „*mindig hajlani fog éppen adott állapotának igazolására*”, s ennek jegyében akár újra is írhatja az élettörténetének egy részét.³⁶

Mi vitte rá Vörös Ignácot, hogy megírja saját élettörténetét? A memoár, mint az a szépirodalmi művekben is gyakran előfordul, *in medias res* indítású, *preambulum*-jában nem találunk úgynevezett önéletírói paktumot, magától a szerzőtől nem kapunk indoklást az írás miéért, így válaszokat csupán másodkézből kereshetünk a *causa scribendi*-jére. Madzsar szerint Vörös célja memoárjának megírásával nem a publikum tájékoztatása életéről, csupán „*utódai okítása*” volt.³⁷ Madzsar álláspontját erősíti, hogy a memoár kéziratát a szerző keresztfiára, Zsigmondra hagyja. „*Zsiga ötsét*” tekinthetjük Vörös Ignác „sucessorának”: Ignácnak, lévén, hogy gyermektelen maradt, unokaöccse nyújtotta azt a családi köteléket, amit apa-fiú kapcsolatként is szokás jellemezni. Nem véletlen az sem, hogy Vörös Ignác temetéséről is Zsigmondnak kellett gondoskodnia.³⁸ Mindezek alátámasztják Madzsar állítását, miszerint Vörös csak „sucessorait”, és leginkább unokaöccsét tekintette memoárja célközönségének. Való igaz, hogy Vörös történeteinek tanulsága javarészt megegyezik a végrendekezésében leírtakkal, miszerint: „*sucessoraim ne azon iparkodjanak, hogy csak nagy urak vagy gazdagok, hanem hogy betsületes emberek és hazafiak legyenek*.”³⁹ Vörös Ignác ezen intése egyfajta identitásként kíséri végig visszaemlékezéseit: „*[...] sem hivatalokat, sem gazdagságot szerezni nem akarok [...] a világon sok tapasztalásim által abban meggyőződtem, hogy az embernek jó erköltséinek meg romlására nintsen hathatósabb eszköz, mint a nagy gazdagság*.”⁴⁰

A memoárt azonban – már csak műfaji tulajdonságait is figyelembe véve – fenntartásokkal, és kellő forráskritikával kell kezelnünk. Mit jelenthet ez Vörös

³³ KÖVÉR 2014, 36.

³⁴ PATAKI 2001, 232.

³⁵ PATAKI 2001, 242.

³⁶ PATAKI 2001, 232.

³⁷ FARÁDI 1927, 1.

³⁸ Farádi Vörös Ignác végrendelete In: FARÁDI 1927, 179.

³⁹ Farádi Vörös Ignác végrendelete In: FARÁDI 1927, 186.

⁴⁰ FARÁDI 1927, 152–153.

Ignác visszaemlékezéseire nézve? Természetesen nem azt állítom, hogy a következő, Vörös által előadott esetek nem felelnek meg a valódi történeteknek, csupán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a kép árnyaltabb lehet annál, ahogy Madzsar Imre (és Vörös Ignác) előadja. Madzsar Vörös Ignác becsületességére helyezi hangsúlyt, mondhatni e tulajdonsága ad létjogosultságot a memoár közreadására („*Megérdemli a régi Magyarország e derék kortanuja, hogy emléket állítsunk becsületes és munkás életének*”⁴¹), s láthattuk, hogy magánál Vörösnél is kulcskérdésnek számít a becsület. Azonban Vörös életének egyik későbbi eseménye – az 1793-ban Vörös ellen hivatalos hatalommal való visszaélés, vesztegetés (!) ügyében indított fenyegető per⁴² – erős árnyékot vethet a kialakított becsületes „főhős” képére. Talán ez is egyfajta indokként szolgálhatott a szerzőnek, hogy megörökítse az eseményeket, s hangsúlyozza bennük saját feddhetetlenségét. Mivel a most következő történetek javarészt Vörös visszaemlékezésein alapulnak, továbbá nem áll rendelkezésünkre egyéb forrás, amivel összevethetnénk, óvatosan kell bánnunk a leírással.

Vörös összesen 55 oldalon keresztül ír a háborúról, ezt négy nagyobb kategóriába oszthatjuk. A vizsgált memoárrészlet 35%-a (17 oldal) foglalkozik a hadbiztosi munkával, azaz saját feladatkörével. Itt találkozhatunk a táboron belüli visszaélésekkel, amelyek közül – jelen dolgozat kereteit, illetve az előadás helyszínét figyelembe véve – csak a szegedi esetet fogom kifejteni. Ezután utazásainak leírása következik, amelyeket 11 oldalon keresztül mutat be (23%). E beszámolók során kaphatjuk a legtöbb információt a hétköznapiokról: elmeséli, miket ettek, hogyan táboroztak. Ugyanakkor izgalmas történeteket is élénk tár: a Tomasovecz-i éjszakai leírás, ahol – miközben épp tábornok vertek éjszakára – fosztogató oláhok jelentek meg körülöttük. Tíz oldalon keresztül foglalkozik a háború „nagyjaival”, illetve a velük való személyes kapcsolatával, pl. Laudon, Hadik András, Zichy Károly esetében. E kimagasló történelmi személyek mellett Rabach kapitánnyal való barátságáról is lehet olvasni. A tényleges hadi események leírásával foglalkozik a legkevesebbet (20%, 10 oldal). Ennek oka az lehet, hogy nem igazán vett részt csatákban. A legfontosabb leírások: Belgrád ostroma, Karánsebes és Zimony. Belgrád ostromán kívül egyiknél sem volt jelen személyesen, csak elbeszélésekből ismeri a történeteket.

⁴¹ Madzsar bevezetőjének zárása (FARÁDI 1927, 54).

⁴² Maga Vörös tagadja a vádak valódiságát, s Madzsar is azon a véleményen van, hogy koholt vádak alapján, politikai okok miatt indítottak Vörös, illetve több társa ellen „hajtóvadászatot” éppen akkor, amikor a megyei tisztviselők megválasztása esedékes lett volna. Vöröshöz hasonlóan, Jablonczay Mihály, a temesi járás alszolgabírója ellen is zsarolás, megvesztegetés miatt indítottak vizsgálatot, mindkét esetben báró Splényi József főispán volt a kezdeményező. Jablonczay-t teljes mértékben felmentették a vádak alól. A vádaskodások következtében valószínűleg belháború alakult ki Temes vármegyében. Vörös véleménye a perről: FARÁDI 1927, 146–148.

A hadbiztosság

A hadbiztosság, mint intézmény kialakulását a Mohács óta dúló háborúk, s ezekkel együtt az állandó hadsereg felállítása,⁴³ illetve annak élelmezése kényszerítette ki, miként Erdélyben,⁴⁴ úgy Magyarországon is.⁴⁵ A visszafoglaló háború, a Thököly-felkelés, illetve a Rákóczi-szabadságharc idején a hadbiztosok feladata javarészt a lakosság védelme, a károsultak számára elégtétel szerzése,⁴⁶ azonban a biztosok ekkor még csak az uralkodótól és a hadsereg vezetésétől függték. Mivel ezek a biztosok kezelték a rendek által megajánlott hadiadó összegét is, III. Károly uralkodására a magyar rendek folyamatos előterjesztésekkel álltak az uralkodó elé.⁴⁷ Nem titkolt szándékuk volt az uralkodó korlátozása és felügyelete, mondván, a hadiadóval a király nem rendelkezhet szabadon kedve szerint, azt csupán meghatározott költségekre fordíthatja.⁴⁸ Abban mindkét fél egyetértett, hogy a katonaság és a lakosság viszonyát szabályozni kell, és hogy erre a célra országos biztosok felállítása a legmegfelelőbb eszköz.⁴⁹ Ezt az intézményt 1723-ban iktatták törvénybe, a XCIX. és a C. cikkely foglalkozik velük. A törvény szerint az uralkodónak kötelessége „négy nemzeti biztost kinevezni a nemesek rendéből”.⁵⁰ Az ezen törvények által szabályozott testület működésével sikerült békésebbé tenni a katonaság és a civil lakosság viszonyát,⁵¹ egészen a következő háborúig. Az osztrák örökösödési háború alatt, már 1741-ben a biztosok hatáskörébe utalták a zsold kifizetésének folyósítását és ellenőrzését is,⁵² ugyanakkor megállapították, hogy a nemesi felkelésben résztvevő gyalogosok zsoldját és ételét is a hadiadóból kell fizetni.⁵³ Mária Terézia további előírásokat vezetett be a biztosoknak, valamint a teljes hadseregnek is,⁵⁴ miszerint egy hadsereg nem mozdulhat a helyéről, amennyiben utasítása nem a Helytartótanácsától vagy az országos főparancsnoktól származik, ez utóbbi esetben további előírás egy élelmezési hadbiztos jelentése a tervezett útvonalról.

E testület, mint oly sok másik, „áldozatául esett” II. József reformjainak: a magyarországihoz hasonlóan az erdélyi hadbiztosság is átszervezésre került.⁵⁵ József nem szüntette meg a *Provincionalis Commissariatus*-t, de egy új, tábori (*campestris*) hadbiztosság⁵⁶ felállítását rendelte el 1782-ben, gyakorlatilag

⁴³ Az állandó hadsereg mellett az állandó hadiadót is törvény írta elő: 1715. évi VIII. tvc. 2. §.

⁴⁴ TRÓCSÁNYI 1960.

⁴⁵ EMBER 1934.

⁴⁶ EMBER 1934, 340.

⁴⁷ Példa erre a 1715. évi XLIII. törvénycikk.

⁴⁸ EMBER 1934, 349.

⁴⁹ EMBER 1934, 349.

⁵⁰ 1723. évi C. törvénycikk.

⁵¹ MARCZALI 1915, 3.

⁵² 1741. évi LXIII. törvénycikk 30. §.

⁵³ 1741. évi LXIII. törvénycikk 26. §.

⁵⁴ *Regulamentum Militare*. Bécs, 1747. december 28.

⁵⁵ TRÓCSÁNYI 1960, 126.

⁵⁶ *Comissariatica et Bellica, Ober-Landescomissariatus*.

azonos munkakörrel, illetve személyi áthelyezéseket szorgalmazott a korábbi „polgáriból” az új katonába. Ennek következtében az „erdélyi *Provincionalis Commissariatus*”, gyakorlatilag „magától megszűnt.”⁵⁷ A legfőbb különbséget a hivatal minőségének megváltozása jelentette. Míg eddig a *Provincionalis Commissariatus* továbbra is „*officium*”-ként, azaz állandó, meghatározott jogi alapokon nyugvó hivatalként működött, addig József új testülete már „*commissio*”-ként, azaz egy bizonyos időre szóló, az esetekhez alkalmazkodni tudó, rugalmas természetű megbízást jelentett.⁵⁸ A commissio feladatát maga II. József fogalmazta meg az *Instruction für das In Kriegs-Zeiten aufgestellte Ober-Landes-Commissariat*-ban (1782). Ezt 1787-ben Magyarországra is kiterjesztette, így az ebben leírt feladatok vonatkoztak az 1788–1791-es török háborúra is.⁵⁹

II. József hadbiztossága

A császár seregének hadbiztossága a következő struktúra alapján épült fel: kiválasztandó egy főhadbiztos (*Ober-Landeskommissair*), akit személyesen a császár választ, továbbá 3 hadbiztos (*Landeskommissair*), akiket lehetőleg a *Provincionalis Commissariatus*-ból választ ki a főhadbiztos.⁶⁰ Az *Ober-Landeskommissair* fizetése évi 4000 gulden, a *Landeskommissair*-é 1200.⁶¹ Mindezeket felül kenyér adagjaikat, tábori felszerelésüket, útidíjaikat a kamara fizette.⁶² Hogy a császár elejét vegye a háború okozta zűrzavar kihasználásának, megtiltotta, hogy hadbiztosi tevékenységük alatt földet vásároljanak.⁶³

A hadbiztosság feladata elsősorban a várak és kórházak ellátásáról való gondoskodás, az élelmiszer beszerzése, illetve annak hajón való elszállíttatása rendeltetési helyükre.⁶⁴ Ahogy egyikük, Vörös Ignác fogalmazott: „*a felséges Joseff császártul azt a parancsolatot kaptam: Hören Sie; das Geld gehöret mein, die Ware kaufen Sie ein, kaufen Sie gute, brauchbare, ächte Ware ein, schonen Sie kein Geld, besonders für meine Spitäle, sonst nehme ich ihnen bei Copf.*”⁶⁵ Mivel a biztosokat folyamatosan megkörnyékezték a kereskedők, lévén, hogy a „császár erszényével vehettek”, tevékenységükről folyamatos jelentéssel

⁵⁷ TRÓCSÁNYI 1960, 126.

⁵⁸ EMBER 1934, 341.

⁵⁹ FARÁDI 1927, 27.

⁶⁰ INSTRUCTION 1782, 2.

⁶¹ 1789 októberében már 1400 gulden, viszont a lovakat, illetve a szükséges lószerszámokat maguknak kell beszerezni. Berzeviczy Gergely levele anyjához. 1798. október 13. In: H. BALÁZS 1967, 143, 1798/b Levelek. Függelék 53.

⁶² FARÁDI 1927, 28.

⁶³ A Bánságból menekültek a lakók, így lehetőség adódott kiváló minőségű földek megvételére rendkívül olcsón. Berzeviczy Gergely levele anyjához. 1798. október 13. In: H. BALÁZS 1967, 143, 1798/b Levelek. Függelék 53.

⁶⁴ MARCZALI 1915, 16.

⁶⁵ FARÁDI 1927, 58. „*Hallja, a pénz az enyém, az árukat maga vásárolja. Vásároljon jó, használható, tiszta árut, ne kímélje a pénzt, különösen kórházaimtól nem, különben fejével felel.*” (Marczali fordítása – MARCZALI 1915, 16).

tartoztak. Figyelembe véve, hogy a hadi élelmezéssel több másik intézmény⁶⁶ is foglalatосkodott, ezekkel kötelező együttműködésre voltak utasítva.⁶⁷

Ober-Landeskommisair-nak a Császár kezdettől fogva Lovász Zsigmondot, Temes megyei alispánt kívánta, akit lelkes és megbízható embernek tartott,⁶⁸ s kinevezése meg is történt 1787. november 12-én. Az előírásoknak megfelelően, a további biztosokat a főhadbiztos, azaz Lovász választotta ki,⁶⁹ azonban a császár előírása (hogy lehetőleg a *Provincionalis Commissariatus* tagja legyen) csak Horányi Antal⁷⁰ esetében érvényesült. Horányin kívül hadbiztos lett Boros József soproni másodalispán,⁷¹ valamint Vörös Ignác, Temes vármegye szentandrászi járásának szolgabírója.⁷² 1789 októberében jelentős változások történtek a személyi állományban (csak Vörös maradt a helyén), s e változtatások keretében érkezett a hadbiztossághoz Deseő Ádám,⁷³ temesi alszolgabíró,⁷⁴ és Berzeviczy Gergely⁷⁵ is.

II. József halálával (1790. február 28.) a háború (és így a hadbiztosság is) a végéhez közeledett. 1790. március 26-án királyi rendelet mondta ki többek között a *Commissariatus Provincialis* 1780-i formájában való helyreállítását Erdélyben, azonban felállítására csak június 7-én kerül sor.⁷⁶ Lovász főhadbiztos még egy utolsó országos körútra indult április 12-én, célja az ellátási feltételek javításainak felmérése volt.⁷⁷ A hadbiztosság még április folyamán feloszlott,⁷⁸ Vörös Ignác „resignálta” hivatalát.⁷⁹

A szegedi pék esete

Vörös szegedi „kalandját” két részre oszthatjuk, ahogy visszaemlékezéseiben ő maga is tette. A történet első része⁸⁰ 1788 októberében, talán 6–8.,⁸¹ de

⁶⁶ Többek között a *Provincionalis Commissariatus*, a Kerületi Kapitányságok (*Feld-Directionen*), az *Abstossmagazinok*, illetve az úgynevezett *Proviantamt*.

⁶⁷ INSTRUCTION 1782, 3–4.

⁶⁸ FARÁDI 1927, 27.

⁶⁹ INSTRUCTION 1782, 2.

⁷⁰ Horányi Antal, 1763-tól Pest megyei táblabíró (KÖSZEGHY 1910, 458).

⁷¹ NAGY 1868, 153–154.

⁷² SZENTKLÁRAY 1914, 362.

⁷³ Lovász Zsigmond főhadbiztos veje (NAGY 1858, 293).

⁷⁴ MNL–MOL, A 39 – Acta generalia – 1798 – N°. 3970.

⁷⁵ Berzeviczy máig legkorszerűbb biográfiája: H. BALÁZS 1967.

⁷⁶ TRÓCSÁNYI 1960, 130.

⁷⁷ H. BALÁZS 1967, 156.

⁷⁸ FARÁDI 1927, 31.

⁷⁹ FARÁDI 1927, 113.

⁸⁰ A szegedi eset 1788-as évére való visszaemlékezés: FARÁDI 1927, 69, 76–79.

⁸¹ Vörös szeptember 28-án lovagolt be Temesvárra. Onnan Szeged érintésével Németságra ment, ahol egy hetet töltött el. Ezután tért vissza Szegedre, és ekkor játszódott le a következő esemény. A megyei tisztikar október 9-én költözött Szegedre (SZENTKLÁRAY 1879, 499). Mivel Vörös Ignác a város előljáróit (főbíróit és várparancsnokot) hívta magához, és nem a megyei tisztviselőket, gyaníthatjuk, hogy az események még október 9. előtt történtek.

mindenképpen 6–17.⁸² között esett meg. Leírása javarészt a bűncselekmény elkövetésének felfedezéséről, a szembesítésről, illetve a felelősségre vonásról szól. Miután falujában töltött egy hetet, Vörös Ignácot Szegedre rendelték,⁸³ s már az érkezését követő reggelen megtapasztalhatta a helyi viszonyokat. Egy kunsági gabonaszállítmány conductor azzal a panasszal élt a hadbiztosnál, hogy áruit a helyi pék 8 napi várakoztatás után sem hajlandó lerakodni, míg azokét, akik a kunsági szállítmány után érkeztek, már régen a raktárba vitette.⁸⁴ Vörös, akinek eddigre már volt tapasztalata efféle ügyekkel (ekkor már lassan egy éve volt hadbiztos, és ott volt a kisszentmiklósi eset tapasztalata), a pék „lefizetését” javasolta a conductornak, de hogy később annak korruptségát bizonyítani tudják, a péknek szánt aranypénzen egy jól látható jelet hagyott (a LOTHARINGIAE felirtnál az L és az O betűk között). Tanúja a conductor és az *Assistens commando*-révén Vörös mellé rendelt Rabach kapitány volt.⁸⁵ A pénz átadása után a szekerek lerakodása elindult, a gabona mérésénél azonban újabb problémák jelentkeztek: a conductor állítása szerint míg odahaza 100 pozsonyi mérőt mértek némi felesleggel, addig Szegeden a pék ugyanazokból a zsákokból csak 90-et mért. Vörös ekkor felismerte, hogy nem csak egyszerű korrupcióról van szó némi „fizetésekiegészítésként” a péknek, hanem szándékosan hamisítják a mérések adatait is. Vörös ekkor megkérte a conductort, hogy tartsa szemmel a péket, hamarosan ő maga is odamegy a mérést ellenőrizni, de előbb üzen a város főbírójának, az öreg Wolfartnak,⁸⁶ valamint a vár parancsnokának. Megkérte továbbá a conductort, hogy érkezésekor tettesse azt, hogy nem ismeri a hadbiztos. Vörös a főbíróval számonkérte a péket, aki nem tagadta a tallér elfogadását, így a hadbiztos összehívatta a magazinális tiszteket a városi iroda (kancellária) épületébe. Ekkor találkozott emlékirónk először azzal a tiszttel, akit „Ferfleks Ferwalter”-nek nevez.⁸⁷ Vörös a tisztek előtt satisfactiót kért a pék ellen, a Ferwalter válasza azonban meglepte: *„Én pedig az egész császári, királyi hivatal nevében az urtul satisfactiót ez ellen a gaz, hucfut conductor ellen kérek, ki ezen jelenlevő hiv királyi cs. péknek hivségét ajándékkal csábétani próbálta; ezen becsületes hiv kir. csász. szolga pedig ollan betsületes ember volt, hogy ezen gazember conductor ellen itt a cancellariaban azon panaszkodott, hogy az eő hivségét 2 frtos tallérral megvesztegetni akarta. Ezen betsületes hiv királyi szolga pedig a panasza mellett a 2 frtos tallért idehozta és most is ezen asztalon*

⁸² Vöröst Szegedről Békésgyulára rendelték, majd onnan Zimonyba (FARÁDI 1927, 80). Tomasovácsra érve látta az út mellett fekvő holttesteket és a megrongált hidakat, amelyek az október 17-ei ütközet maradványai. Az összecsapás „friss” nyomaiból arra következtethetünk, hogy Vörösnek legkésőbb október 17-én el kellett hagynia Szegedet.

⁸³ A város a bánási török betörés után az élelmezés központja lett. A bánati kormányzóság egész levéltárát ide szállították (REIZNER 1899–1900a, 386).

⁸⁴ FARÁDI 1927, 69.

⁸⁵ Az *Assistens-commando*-ról részletesen lásd: MARCZALI 1888, 428.

⁸⁶ Wolfórdt György. 1784–1792 között volt Szeged város főbírója (REIZNER 1899–1900b, 66).

⁸⁷ *Verpflegsverwalter*, élelmezésügyi gondnok. Az élelmezésügyi tisztviselők második legmagasabb fokozata. Az említett hivatalnak neve nem derül ki a memoárból, azonban egy alkalommal Vörös németnek nevezi: FARÁDI 1927, 88. Ahogy Vörös Ignácnál, úgy a továbbiakban itt is: Ferwalter.

látható.”⁸⁸ Vörös meglehetősen gyorsan átlátta a helyzetet: ha az élelmezési tisztek ennyire védelmükbe vesznek egy egyszerű péket, akkor itt nem csak a pék bűnös. A hadbiztos ekkor az iránt érdeklődött, hogy mennyi ideje annak, hogy a pék átadta nekik a tallért, s mivel a tisztek egy emberként állították, hogy „ezen tallér 4 órátul fogva ezen asztal fekszik”, Vörösnek sikerült lelepleznie őket: hiszen még egy órája sem volt, hogy a pénzt megjelölte és átadta a conductornak. „Ezek után a királyi császári gazemberek elszégyenlették magukat.”⁸⁹ E „maffia” leleplezése után nekilátott jelentésének megírásához, amiben azt is megírta, hogy a visszaélések miatt annyi a búzafelesleg, hogy nem tudnak már vele mit kezdeni: ezért hát korpa árán adják el. Lovász visszajelzése azonban késett, s Vörös már nem várhatta meg, mert közben Békésgyulára rendelték.

A történet második része⁹⁰ 1789 márciusa és áprilisa között zajlott le,⁹¹ amikor Vörös visszatért Szegedre, ahol nagy meglepetésére ismét találkozott a Ferwalterrel. Ekkor szerzett tudomást arról, hogy korábbi feljelentésének nem lett semmilyen következménye, sőt még meg is dicsérték a szegedieket.⁹² Vörös elhatározta, hogy összebarátkozik a tiszttel, hogy megfejtse titkát, a Ferwalter pedig, mivel tartott tőle, ugyancsak kereste a hadbiztos kedvét. Vörös három héten keresztül mindennap megjelent abban a vendéglőben, ahová a Ferwalter is járt, találkoztak a gondnok otthonában is. Vörös egészen odáig ment, hogy a Ferwalter házában élő kisasszonyba („Freila Mam”) szerelmesnek színlelte magát, hogy ezzel is indoka legyen a közelében lenni. Mikor már ketten „barátságos több poharakat” megittak, a hadbiztos végül kérdezősködni kezdett: „Ugyan mit tselekedett az ur? hogy ellen tett panaszokból és az én vizsgálatomból olly könnyen kibújt?”⁹³ A Ferwalter azonban nem árult el neki semmit sem.

A hadbiztosnak majd egy hónapot kellett várnia ezután a következő alkalomra, de türelme meghozta gyümölcsét: a megköttyagosodott Ferwalter végül engedett. „Barátom, tudod azt, hogy én néked sem hozzád tartozandóknak kárt tenni nem kívánok, ugyan kérek, mondgyad meg nekem, mit követtél el, hogy az én vizsgálásomon keresztül estél ? [...] ezzel kívánnék többet tudni, hogy ha magam is olyan esetben volnék, mint te voltál, magamon segíteni tudnék.” A Ferwalter válaszából önbizalom sugárzott : „Uram! még ekkoráig senki soha nem nyomozta ki a mi manipulációnkat, mint te és csodálkozom, hol tanultad? hogy sarkunkra hághass. De az én eszem mégis meghaladta a te tapasztalásodat.”⁹⁴ Ezután részletesen kifejtette az eseményeket: miután Vörös gazembernek nevezte a szegedi tiszteket, és elindult a jelentést megírni, a Ferwalter a postamesterhez sietett, ki jó barátja volt, és megkérte, hogy amennyiben a

⁸⁸ FARÁDI 1927, 78.

⁸⁹ FARÁDI 1927, 78.

⁹⁰ FARÁDI 1927, 88–95.

⁹¹ Téli szálláson Banovczen volt, innen küldték Szegedre (MARZALI 1915, 18). Több mint egy hónapig tartózkodott a városban, utána Újvidékre ment. Itt érte Hadik kinevezésének a híre 1789 májusának elején (FARÁDI 1927, 96).

⁹² FARÁDI 1927, 90.

⁹³ FARÁDI 1927, 88.

⁹⁴ A Ferwalter teljes vallomása: FARÁDI 1927, 89.

hadbiztos jelentése előbb érkezne meg, mint az övé, úgy késleltesse annak továbbítását. A Ferwalter a jelentésében a dátumot egy nappal Vörös-é elé írta, s mivel elképesztő különbségek voltak a mérésnél, egyszerűen ráírták, hogy ezt nem pozsonyi (62,53 liter), hanem ausztriai mérővel (61,487 liter) mérték: így még felesleget is meg tudtak állapítani – ezért járt a dicséret. „*Mert hisz nem gondolod, hogy mi azt a sok számadást, írást csak e csekély fizetésünkért vihetjük? vagy azért nyeljük a sok port? Vagy gondolod-e, hogy a mi Hoffratunk és az elsőbbek élélhetnének Budán vagy más nagyvárosban a csekély fizetésből, ha mi azokat és ők minket nem segítenének?*” Vörös állítása szerint hajnali 2 óra tájban vitte haza a németet, s az már fél 4-kor a hadbiztos házában volt, könyörögve neki, hogy ne árulja el a titkát. Miután Vörös megígérte, hogy sem öneki, sem társainak gondja nem fog származni az esetből: „*mivel nekem az nem áll kötelességemben, hogy az ő manipulációkat vizsgáljam, vagy fell forgassam, csak arra kell vigyáznám, hogy a provinciális embereinket se nagyon tsalják, sem várakozással, vagy más körülműállásokkal ne terhelyék.*” A következő napokban a Ferwalter még többet „gyónt”: lovainak és cselédjeinek költségeit a „sikkasztott liszt” ára teljes mértékben fedezi, azokra nem kell költenie; hét gyermeke van, s mindegyiket úri módon nevelteti, továbbá, hogy még a molnárokat is beszervezték, igaz azok nem sokat nyernek.⁹⁵

A visszaélések tovább folytatódtak a városban, immáron a hadbiztos tudtával. Vöröst tehát mégiscsak „megvesztegették”, de kötelességét nem pénzért, hanem együttérzése miatt hagyta el. Valószínűleg egy későbbi bejelentés nyomán érkezett meg váratlanul Geneyne generális.⁹⁶ A Ferwalter, miután Vörös jelezte neki, hogy nem az ő feljelentése áll a dolgok mögött, és tisztában volt vele, hogy Geneyne nem fogja átlátni a csalásaikat, meglehetősen tiszteletlenül kezdett viselkedni a generálissal: számárnak nevezte, számárfület is mutatott neki.⁹⁷ Miután Geneyne elment, a Ferwalter elmondta Vörösnek, hogy csak az ő szakértelmétől félt, s hogy „*eőket ritka ember tudgya visgálni, magok tudgyák tsinyokat és senki nem egy könnyen vádolhatja idegen, ha tsak magok közül nem való. De ha a bé vádoltatott bé zárottatik, hogyl valami ki tétel már reá bizonyodik, az bizonyosan még fogságában el vész, de még annak az embernek is, aki közüllök valakit fel adott, akár mi módon el kell veszni.*”⁹⁸ A gondnok e mondatából Vörös (amennyiben eddig nem tudta volna) nem csak hogy szembesült azzal, hogy itt valójában (ahogy azt Marczali találóan megfogalmazta) egy szó szoros értelmében vett maffia működik,⁹⁹ de a bűnösségről való hallgatásával gyakorlatilag annak tagjává is vált.

⁹⁵ FARÁDI 1927, 92.

⁹⁶ *Verpflegsviceinspecteur*, a *Verpflegsinspecteur* (sereg ellátási felügyelőjének) helyettese. (TRÓCSÁNYI 1960, 127).

⁹⁷ FARÁDI 1927, 92–93.

⁹⁸ FARÁDI 1927, 92–93.

⁹⁹ MARCZALI 1915, 19.

Összegzés

A hadsereg ellátásának helyzetét, azaz a hadbiztosok munkájának értékelését a *Hadi és más nevezetes tudósítások* című korabeli hírlap mutatja meg Belgrád bevétele után: „Tökéletes megelégedését jelenti a fővezér továbbá a tábor élésmagazinjaira vigyázó Geneyne generális, és az eleségről gondoskodó fő Commissariátus Lovász úr rendelkezéseikkel is, és ezen Urak fáradhatatlanságának tulajdonítja, hogy a sereg semmiben szükségét nem látott.”¹⁰⁰ Ezt megerősítik Radetzky József tábornagy emlékiratai: a hadsereg ellátása megfelelő volt, és ha nem ért el sikert, ennek oka nem táplálék, vagy takarmány hiányában keresendő.¹⁰¹

A háború végével a hadbiztosság tagjait jelentős politikai palettákon találhatjuk meg: Lovász a napóleoni háborúk idején ismét élelmezési főbiztosként szolgált,¹⁰² később a Magyar Kancellária tanácsosa, a Szent István Rend lovagja, Békés vármegye főispánja lett.¹⁰³ Miután II. József tudomást szerzett Vörös becsületéről, felajánlotta neki Temes vármegye alispáni tisztségét, amit társai megdöbbenésére Vörös visszautasított. A háború után újra felkérték, ezt ismét elutasította, igaz, ezúttal teljesen más indokkal.¹⁰⁴ Elfogadta azonban azt a felkérést, miszerint Temes vármegye országgyűlési követe lesz: így az 1790/91. évi országgyűlés résztvevői között ott találjuk Vörös Ignácot¹⁰⁵ és Berzeviczyt¹⁰⁶ is.

A szegedi korrupció okozta károkat nem tudjuk pontosan meghatározni, de figyelembe véve a Szegeden átmenő áruforgalmat,¹⁰⁷ a korrupció hatalmas kiesést okozhatott. Azonban a Vörös által leírtakkal összevetve a Vályi András által előadott károkat, utóbbit egyértelműen túlzásnak kell tartanunk.¹⁰⁸ Mindazonáltal jogosan merülhet fel a kérdés, amit Marczali is megfogalmazott: „És ha egyszerű szegedi raktárnokok ily könnyen teremtettek elő tízezer mérőnyi felesleget, elképzelhető, mennyi sikkadt el az »Elsőbbek« kezén és mennyit nyertek a szállítók.”¹⁰⁹ Biztosra vehetjük, hogy a korrupció nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a titkosrendőrség és a besúgóhálózat

¹⁰⁰ HADI TÖRTÉNETEK 1789, 390. A hírlap 1789 júliusában indult *Hadi és Más Nevezetes Történetek* címen, majd 1792-től 1803-ig (bécsi) *Magyar Hirmondó* néven működött tovább.

¹⁰¹ MARCZALI 1915, 15.

¹⁰² NAGY 1860, 180.

¹⁰³ MNL–MOL, A 39 – Acta generalia – 1793 – N°. 13365.

¹⁰⁴ Nem akart „törvénytelen” alispán lenni. Később a többi tisztviselő miatt nem vállalta, kik: „részében boltosok vagy nemtelen emberek voltak és nem született, hanem jószág vétele által vásárlották a nemességét.” (FARÁDI 1927, 113).

¹⁰⁵ Temes vármegye országgyűlési követe. NAPONKÉNT-VALÓ 1791, XVII.

¹⁰⁶ Lazanszky János gróf helyettese (H. BALÁZS 1967, 156).

¹⁰⁷ Részletesen lásd: REIZNER 1899–1900a, 358.

¹⁰⁸ „Hadi viszontagságain kívül, másféle inségeket is szennyvedett vala Szeged Városa, kivált 1777, és nyóltvannyóltzadik esztendőben, mert örömet megfizették volna köblét az életnek 20 forintyával is, ha szerezhettek volna; mely időben az éhség által többen meghalának, mint 4 százan.” (VÁLYI 1799, 340).

¹⁰⁹ MARCZALI 1915, 19.

professzionizálódjon, aminek következménye majd 1795-ben lesz világos az egész magyar nemzet számára.

Források

Törvénycikk

1715. évi XLIII. törvénycikk

1723. évi C. törvénycikk

1741. évi LXIII. törvénycikk

Forrás: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei> (Letöltés: 2019.10.11.)

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban: MNL) – Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) – A szekció (Magyar Kancelláriai Levéltár) 39. – Acta generalia – 1785 – N°. 12151.

MNL–MOL, A 39 – Acta generalia – 1793 – N°. 13365.

MNL–MOL, A 39 – Acta generalia – 1798 – N°. 3970.

MNL–MOL, A 39 – Acta generalia – 1799 – N°. 11461.

Publikált források

FARÁDI 1927 = *Farádi Vörös Ignác visszaemlékezései az 1788–1822. évekről.* Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátja és kiadja: Madzsar Imre. Budapest : Magyar Történelmi Társulat, 1927.

HADI TÖRTÉNETEK 1789 = *Hadi történetek. (Hadi és más nevezetes történetek).* 1. kötet. Bécs 1789.; <http://deba.unideb.hu/deba/cikk/hmnt.php> (Letöltés: 2019.10.11.)

INSTRUCTION 1782 = *Instruction für das In Kriegs-Zeiten aufgestellte Ober-Landes-Commissariat.* Trattner 1782.; https://books.google.hu/books?id=GvIE1oE6d_8C&hl=hu&source=gbs_navlinks_s (Letöltés: 2019.10.11.)

NAPONKÉNT-VALÓ 1791 = *Naponként-való jegyzései az 1790dik eztendőben felséges II. Leopold császár, és magyar országi király által, szabad királyi várossába Budára, Szent Jakab havának 6dik napjára rendelt, 's Szent András havának 3dik napjára Posony királyi várossába által-téetett, 's ugyan ott, következő 1791dik esztendőben böjt-más havának 13dik napján béfejezett magyar ország gyűlésének; mellyek eredet-képen magyar nyelven íratattak, és az ország gyűlésének fő-vigyázása alatt, hitelesen dedák nyelvre fordítottak.* Buda, 1791.; http://dlib.ogyk.hu/R/9B6J7PQSGC8PHECY1996VFKEPXADL9FRXMGG1I5X5PJSFNESC9-05750?func=results-jump-full&set_entry=000099&set_number=000300&base=GEN01 (Letöltés: 2020.01.10.)

Irodalom

- ABAFI 1884 = Abafi Lajos: Titkos társulatok Temesvárott a múlt századba. Első közlemény. *Történelmi tár* VII. 3. (1884) 513–524.
- DOBSZAY 2010 = Dobszay Tamás: Emlék, felidézés, önéletírás. *Korall* 41 (2010) 35–50.
- EMBER 1934 = Ember Győző: A commissariatus provinciális felállítása Magyarországon 1723-ban. *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve* 4. évf. (1934) 338–363.
- H. BALÁZS 1967 = H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1967.
- KÖSZEGHY 1910 = Kőszeghy Sándor: Pest vármegye nemes családai. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I. kötet*. Budapest : Országos Monográfia Társaság, 1910.
- KÖVÉR 2014 = Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest : Osiris, 2014.
- MARCZALI 1888 = Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában III. kötet*. Budapest : MTA, 1888.
- MARCZALI 1915 = Marczali Henrik: A hadsereg élelmezése az 1788–90-iki háborúban. *Századok* 49 (1915) 1–33.
- NAGY 1858 = Nagy Iván: *Magyarország családai. Czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. III. kötet*. Pest : Ráth Mór, 1858.
- NAGY 1860 = Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. VII. kötet*. Pest : Ráth Mór, 1860.
- NAGY 1868 = Nagy Iván: *Magyarország családai. Czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. Pótlék kötet*. Pest : Ráth Mór, 1868.
- PATAKI 2001 = Pataki Ferenc: *Élettörténet és identitás*. Budapest : Osiris, 2001.
- REIZNER 1899–1900a = Reizner János: *Szeged története*. I. kötet. Szeged : Szegedi Szabad Királyi Város Közönsége, 1899–1900.
- REIZNER 1899–1900b = Reizner János: *Szeged története*. III. kötet. Szeged : Szegedi Szabad Királyi Város Közönsége, 1899–1900.
- RÉDVAY 1942a = Rédvay István: II. József török háborúja (1788–1790) I. *Hadtörténelmi Közlemények* 43:1 (1942) 1–28.
- RÉDVAY 1942b = Rédvay István: II. József török háborúja (1788–1790) II. *Hadtörténelmi Közlemények* 43:1 (1942) 179–200.

- RÉDVAY 1943 =Rédvay István: II. József török háborúja (1788–1790) III. *Hadtörténelmi Közlemények* 44:1 (1943) 1–34.
- SZENTKLÁRAY 1879 = Szentkláray Jenő: *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből: 1779-től napjainkig: tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre*. Temesvár : Csanád-Egyházmegyei Könyvnyomda, 1879.
- SZENTKLÁRAY 1914 = Szentkláray Jenő: Temes vármegye története. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye*. Budapest : Országos Monográfia Társaság, 1914.
- TRÓCSÁNYI 1960 = Trócsányi Zsolt: Az erdélyi országos főbiztosság története (1686–1849). *Hadtörténelmi Közlemények* 7:1 (1960) 97–136.
- VÁLYI 1799 = Vályi András: *Magyar országnak leírása*. III. kötet. Buda 1799.; https://mek.oszk.hu/14500/14515/pdf/14515_3.pdf (Letöltés: 2020.01.10.)

A landcommissioner in the Austro-turkish war of 1788–1791

Ignác Vörös de Farád on the frontline

TAMÁS PINTÉR

The last austro-turkish war can be considered as a turning point in the history of Hungary: it terminates a three century long period of Hungarian-Ottoman conflict, as well as the rule of Joseph the II. We can say that the history of this war is well known, however, the fates of the individuals of those involved are less so. Ignác Vörös de Farád fought as a Land Commissioner, and his reminiscences can give us valuable data to the average days of war. As a Land Commissioner, the writer of this memo got into conflicts many times with those, who were up to profiteer from the horror of war: following Vörös's memo, we can get a broader view to the corruption and abuse of the hinterland. My primary aims are to present the history of the war, the Land Commissariat of Joseph, and the responses to the corruption. In this study, I will follow Ignác Vörös's investigation in Szeged: as he spends more and more time with, and getting tighter relationships with the members of this mafia, until himself „becomes one of them”.

Az elfeledett palatinus

Habsburg-Lotaringiai Sándor Lipót nádor magyarságpolitikája

PETŐ BALÁZS LAJOS

Sándor Lipót 1772-ben, Firenzében született, Lipót toszkánai nagyfejedelem hatodik gyermekeként.¹ A fiatal főherceg a zűrzavaros 1790–1791. évi magyar országgyűlés ideje alatt kezdte meg nádori működését. 1790-ben meghalt II. József császár. Utódja, Sándor Lipót apja, II. Lipót néven kívánta megkezdeni regnálását. Tegyük hozzá, Boreczky Beatrix szavaival élve, öreg rókának számított a kormányzás terén. Korábban huszonöt évig állt a Toscanai Nagyhercegség élén és akárcsak bátyja, úgy ő is a felvilágosult eszmények szellemében igyekezett uralkodni. II. József akaratos jellemét viszont nem mondhatta magáénak. Egyéniségét jelszavai is jól kifejezték: okosság, hidegvér, idő és türelem.²

Út a nádorválasztásig

1790-ben huszonöt év után összehívták az országgyűlést, ahova a nemesség felkészülten érkezett. Példaképük a francia alkotmányozó nemzetgyűlés volt, és esküt tettek ennek mintájára, miszerint ügyüktől őket a király semmilyen egyéni kezdeményezéssel nem tántoríthatja el.³ Ahhoz, hogy megértsük ezt a mentalitást, két dologról érdemes szót ejteni. Egyrészt a külpolitikai helyzetről: a francia forradalomról, annak érezhető hatásairól, illetve a Habsburg-porosz viszály tényezőjéről. II. József korábban az oroszokkal kötött frigyet és szövetséget a törökök ellen. Az Oszmán Birodalom felé irányuló hódítás mindkét nagyhatalomnak érdekében állt. A fegyveres konfliktus hatására azonban koalíció alakult, melynek két prominens állama Anglia és Poroszország voltak. Mivel József nem akart engedni a rivális poroszok részére, halálának idején a két ország között csaknem vérontásig fajult az ellenségeskedés. Bár II. Lipót 1790 tavaszától fokozatosan, ügyes diplomamunkával jelentősen hozzájárult a helyzet rendezéséhez, ugyanakkor a magyar rendek és az őket felizgató porosz diplomácia még nem mondott le a birodalom elleni tervezésről. A poroszok ugyanis egy esetleges Ausztria elleni háború esetére felhasználták volna a feltüzelt magyar nemességet egy függetlenedésért folyó forradalom kirobbantására.⁴ A magyar nemzet törekvései azonban megfagytak, amikor 1790 júliusának végén a reichenbach-i egyezmény aláírásával Lipót végleg kiegyezett a poroszokkal. A lesújtott országgyűlés ezután már egyre inkább azon fáradozott, hogy az eddig felépített eszmények likvidálásával karöltve újra bizalmat nyerjen a királlyal szemben. Mályusz Elemér történész szerint ugyanakkor nem érdemes

¹ TARJÁN é.n.

² BORECZKY 1977, 63.

³ BORECZKY 1977, 57.

⁴ MARCZALI 1903, 489–491.

negatívan értékelni ezt az állapotot. Elmondása alapján a legvalószínűbb, hogy a nemesi gondolatok gyakorlatba ültetése Magyarországot Lengyelország sorsára juttatta volna, nem garantálva az egészséges társadalmi fejlődést, hiszen egyetlen társadalmi osztály birtokolta volna a hatalmat. A diéta második szakasza novembertől kezdődött meg, és ekkor került sor a koronázásra és a nádorválasztásra is.⁵ A feszült helyzetben emelkedett ki a nemzet és a király közötti konszolidáció megvalósítása céljából gróf Zichy Károly országbíró, és Ürményi József perszonális, az országgyűlés két táblájának elnökei. Mályusz Elemér nem véletlenül fogalmaz úgy, hogy ők voltak a „*nemzet valódi vezérei*”. Zichy felemelkedését tisztán tehetségének és képességeinek köszönhetette. II. Lipót kezdetben nem hitt a fiatal grófban, de annak működése rámutatott arra, hogy képes tető alá hozni a nemzet és a király érdekeit. Ürményi nem olyan mozgékony és leleményes, mint Zichy, aki teljesen otthon mozog a bécsi szalonéletben, és kifinomult gyakorlatiasságával még a felső, udvari körökkel is jó érzékkel tud közreműködni. Ürményi József származása és magyaros iskoláztatása ellensúlyt képez császárhűsége között, így válik ő is összekötő jelentőségű államférfivá. Zichy és Ürményi nincsenek jó viszonyban egymással, viszont személyes ellentéteiket képesek félretenni a haza szolgálatáért.⁶

Miután teljesen nyilvánvalóvá vált a tény, hogy továbbra is minden a régi szervek kezében marad, előtérbe került a nádori szék betöltésének kérdése. Bár a mánások és a köznemesség igyekezett saját érdekeiknek megfelelő jelöltet keresni a koronázás aktualitásának előre haladásával, Lipót király ekkor már saját fia személyében megtalálta a tökéletes embert a poszt betöltésére. A 18 éves Sándor Lipót főherceget még Firenzéből való elindulása előtt Magyarországra szánta. Ez annak köszönhető, hogy legidősebb fiát, Ferencet kívánta trónörökösnek, másodszülöttjét, Ferdinándot a toszkán nagyhercegi cím várományosának, Károlynak, a későbbi hadvezérnek pedig Belgiumba kellett mennie. Így történhetett meg az, hogy negyedik gyermeke került Magyarországra. Szorgalmasságát és kötelességtudatát jelezte az is, hogy már márciusban megüzente apjának, hogy komoly erőfeszítéseket tesz a latin nyelv elsajátításáért, mondván, az magyar földön nagy hasznára lesz majd. Elképzelhető, hogy a magyarság szimpátiájának megnyerése végett hordott már itáliai földön is magyar viseletet. Ez pedig igencsak hízelgő, jóleső figyelmességnak tűnt abban a korszakban, amikor a magyarországi nemesség számára az öltözködés mérvadó volt. Már ekkor felmerültek vele szimpatizáló vélemények, miszerint a főherceget szorosabb kapcsolatra kell ösztönözni a nemzettel.⁷ Okolicsányi József eperjesi kerületi táblabíró támogató röpiratában így jelenik meg a fiatal főherceg öltözködésének méltatása: „*Leopold Sándor Királyi Fő Herczeg, a Magyar Nemzethez különbözve hajlandó ezen Nemzetnek öltözetét, valamint még Florencziában, úgy most is folyvást viseli, és a Nemzetet*

⁵ MÁLYUSZ 1926, 24–25.

⁶ MÁLYUSZ 1926, 26.

⁷ MÁLYUSZ 1926, 38.

*különös hajlandósággal kedveli, ítélném, és óhajtanám, hogy a Palatinusi Méltóság, sértetlen maradván mindazonáltal jövendőre mindenkor a Magyar Nemzetnek a szabad Palatinus választása, viszontag való tökéletes szeretetből ezen Királyi Herczegnek adattassék”.*⁸

Természetesen a rendek számára az egyik legmotiválóbbról tényező a leendő nádor érettsége volt. Azt várták, hogy a fiatal főherceg magyar tanácsosokkal megkönyékezve majd kizárólagosan a magyar nemzet érdekeinek kiszolgálója lesz.⁹ Ez egyébként burkoltan már Okolicsányi támogató röpiratában is megjelenik: „[...] a’ kinek ifjú Esztendeire nézve az ódala mellé egynémelly Magyar egyenes szívű meg-hitt Okos Férfiakat, mint Tanácsosait rendelni lehetne”.¹⁰ Végül 1790. november 15-én megtörtént a fiatal főherceg egyhangú nádorrá választása. II. Lipót örömmel értesült a feltétel nélküli választásról. Azonnal elküldette Eszterházy Józsefet fiáért Schlosshofba, ahol éppen vadászott. A király aznap megerősítette a választást, és átvette a nádor esküjét. A beszéd rövid, formális jellegű volt, fiához intézte, melyben figyelmezteti őt a hivatás pontos gyakorlására, és arra is, hogy ebben ne akadályozza őt az apa-fia viszony, hanem egyaránt örködjék a király jogai és a nemzet alkotmánya felett. A beszéd őszinte lelkesedést váltott ki a rendi körökben. November 20-án, apja koronázását követően, annak távozásával magára maradt a fiatal nádor. Hivatalosan is övé lett a hatalmas felelősség: ütközőpontként működni az uralkodó és nemzete között, és beváltani a kölcsönösen hozzá fűzött reményeket.¹¹

Sándor Lipót nádor munkásságának főbb epizódjai a Martinovics-összeesküvésig

A nádor a társas élet szórakozásai helyett komoly munkával foglalatoskodott. Lépteit leginkább a magyarság vezetőinek tanácsa irányította. Elnöke a helytartótanácsnak és a hétszemélyes táblának. Előbbi a közigazgatási, utóbbi az igazságügyi jellegű fórum. Mindkét helyen elnökölnie kellett, ez pedig nem egyszerű. A helytartótanács különböző osztályok szerint tárgyalja az ügyeket, s mindennap más és más bizottság ügyei kerülnek a tanács elé. Itt azután a referens tanácsosok élő szóban ismertetik a tárgyat, megteszik javaslatukat az elintézésre vonatkozólag, amit a plénum aztán megvitát, és meghozza a határozatot. A viták más és más hévvel folynak, a szenvedélyek csillapítása a nádor feladata. Hogy érdemlegesen beleszólhasson a vitába, és hogy helyes módon dönthessen, óriási ügyismerettel, tapasztalattal kell rendelkeznie. Ez pedig egyelőre hiányzik nála, hiszen csak most kezd megismerkedni az ügyekkel. Kezdetben csak józan észére hallgatva igyekszik mérlegelni a problémákat. Később azonban, pár év gyakorlata után, már képes a kurrens ügyekben is önálló véleménnyel bírni. A

⁸ OKOLICSÁNYI 1790, 4–5.

⁹ MÁLYUSZ 1926, 41.

¹⁰ OKOLICSÁNYI 1790, 7.

¹¹ MÁLYUSZ 1926, 44–45.

hivatalos latin stílust használva is tud majd változtatásokat tenni. Addig azonban folyamatosan dolgozik, figyelembe véve azt, hogy a hétszemélyes tábla is az ő hatáskörébe tartozik. Szabadidejének hiánya néha őt magát is kifakadásra bírja, amikor úgy fogalmaz, hogy éjfélig kell dolgoznia és néha csak egy esti sétát tud megengedni magának.¹² II. Lipót mindent megtett annak érdekében, hogy fia bizalmatlan és gyanakvó maradjon a magyarokkal szemben, arra igyekezett nevelni, hogy mindenképpen csak saját érdekeinek megfelelően használja ki őket. Nádorsága elején egy hosszú lajstromot ajándékozott neki, melyben felsorolta a szerinte megbízható és a rosszérzésű embereket. A mély emberismerettel bíró munka néhány szavas jellemzésekben ír le egyes személyeket, ez pedig képes bizalmatlanságot szülni a nádorban. Ennek ellenére nincsen rá bizonyíték, hogy Lipót írása teljesen rögzült volna a főhercegben, azt a hatást keltve, amelyben a király bízott. Tulajdonképpen lepattannak róla apja mindenkori figyelmeztetései. Ellentét mutatkozik tehát közöttük, tagadhatatlanul. Ez a jelenség pedig nem társítható ahhoz, hogy a fiatal nádor szándékosan makacs lett volna, hiszen leveleiben mindig a legmélyebb tisztelet és szeretet sugárzik apja felé. Sokkal valószínűbb az, hogy a főherceg egyszerűen más meggyőződéssel volt az őt körülvevő körök felé, ennek megfelelően pedig nem is lesz számára elsőrangú szempont az apa véleménye. Sándor Lipót ugyanis nyílt, őszinte természetként bizalommal fordult az emberek felé, míg a király ennek a mentalitásnak az ellentéte maradt.¹³ Lipót király nem tudta megérteni a magyar jellemvonásokat, melyek idegenek voltak számára, így nem nézte objektíven és jóhiszeműen azokat a magyar törekvéseket sem, melyek sem rá, sem az udvarra nem jelentettek veszélyt. A nádor viszont a nemzet körében élt, természetesen ébredhetett benne szimpátia a nemzet ügyei iránt.¹⁴ Utolsó jelentős konfliktusuk során főbenjáró szerep jutott Sándor Lipótnak. II. Lipót nagy belső hivatali reformot kezdeményezett, mellyel az ügymenetet akarta gyorsítani, a díkasztériumok munkáját szigorúbban ellenőrizni, és őket saját javára rugalmasabbá, pontosabbá és hasznavehetőbbé tenni. A hivatalvesztés nagyon gyorsan bekövetkezett volna, még a megyék esetében is. A nádor ekkor nyíltan megmondta, hogy ezek után a megyékben, ahol becsületből dolgoznak tisztviselők, nem fog akadni nemes, aki hivatalt vállalna. Ugyanúgy érvel, mint a kancellária és a helytartótanács, de azoktól függetlenül, mert a helytartótanács később tette meg véleményét, a kancelláriáról pedig nem tudhatott. Sándor Lipót felfogása tehát a magyarság felfogása. A Bécsben sokat szidott díkasztériumot is védelmezi, mondván éjjel-nappal komoly munkákat folytatnak. Nem érti és fájjalja apja bizalmatlanságát, miszerint bizonyos tanácsosok véleménye jutna el Bécsbe ellenőrzés nélkül. A nádor teljesen azonosítja magát a helytartótanáccsal, egynek érzi magát vele, és olyan bizalmasan viselkedik iránta, hogy ahhoz semmilyen gyanú nem ér fel. E körülmények között nem

¹² MÁLYUSZ 1926, 68–69.

¹³ MÁLYUSZ 1926, 70–71.

¹⁴ MÁLYUSZ 1926, 72–73.

maradhatott el a komolyabb összetűzés sem, melynek okát a magyar nyelv érvényesülésének szempontjából fontos úgy adta meg. Ekkor a szembenálló erők élesen elhatárolódtak: egyik párton a kancellária, a helytartótanács és a nádor, a másikon pedig az államtanács, az uralkodó és a trónörökös. 1791 nyarán rendelet érkezett a helytartótanácshoz a kancellária útján. Eszerint a megyei közgyűlések jegyzőkönyvei az eddigi magyar nyelvvel ellentétben latinul legyenek felterjesztve. A nádorban aggályok merülnek fel, vélhetően Zichy és Ürményi figyelmeztették az eset fontosságára. Nem olvastatja fel a tanács ülésén a rendeletet, helyette visszatartja azt, és mint nádor, egy felterjesztésben kifejti érveit a parancs végrehajtása ellen. Az államtanács úgy vélte, hogy ezúttal is királyi jogok forognak veszélyben, és a vitás törvények értelmezésének jogát akarják a rendek az uralkodótól kicsikarni. Úgy vélték, hogy Sándor Lipótot eszközként használják fel a magyarok törekvésükben. Ferenc főherceg szintén ezen az állásponton volt, még azt is sürgette, hogy válasszanak megbízhatóbb mentort testvére mellé, aki tanácsaival támogathatja őt.¹⁵ Bécsben viszont tévesen ítélték meg a nádor szerepét. Az államtanács meggyőződéses volt abban a tekintetben, hogy a helytartótanács tagjai nem mertek nyíltan fellépni, ezért Sándor Lipótot vették rá, hogy érdekükben felterjesztést tegyen a királynak. Pedig a rendeletet a fiatal főherceg nem publikálta, nem is olvasták fel, tehát a helytartótanácsnak nem lehetett tudomása annak leérkezéséről, még kevésbé a nádor feliratáról. A király az államtanács felé hajlik inkább. Dorgálásban részesíti fiát, aki egy védekező iratban önérzetesen elutasítja az őt ért gyanúsítgatásokat. Óvatosan védelembe veszi a helytartótanácsot is, melynek tagjaiban nyomát sem találta az uralkodóval szembeni engedetlenségnek. Saját eljárását azzal indokolja, hogy ő nemcsak a tanács elnöke, hanem az ország nádora is, márpedig utóbbinak, mint a király és a nemzet közötti közbenjárónak, sokkal fontosabb a hatásköre, mint az előbbinek. Védekezését kénytelenek elfogadni a bécsi körök, Lipót király pedig visszavonva dorgáló kéziratát, tárgyalanná teszi fia válaszát is. A megyei jegyzőkönyvek és a magyar nyelv ügye nem vesztett, de nem is nyert ezzel az összeütközéssel, mégis megmutatta, hogy Sándor Lipót a nemzet ügyének pártfogója, és kész a végső, törvényes határokig is elmenni érte.¹⁶

A nádor ilyen módú mentalitása és állásfoglalása egyre fontosabbá vált. A király ugyanis tovább szándékozta vinni programját. A kormányszékeket a nemzeti érzelműek helyett aulikusokkal kívánta betölteni. Ez azért is fontos, mert egyes ügyekben a kancellária és a helytartótanács véleményére nagy hatással voltak a referens tanácsadók is. Az uralkodó közvetkezeten járt el, és 1791. december 4-én eltávolította Pászthory Sándort a kancelláriából, kinevezve őt fiumei kormányzóvá. Ez súlyos csapás volt, mert ő bizonyult az intézmény legtehetségesebb, erősen magyaros érzelű tagjának. Helyére azt a Lányi Józsefet nevezte ki, akinek túlzóan aulikus felfogásával már csak azért sem

¹⁵ MÁLYUSZ 1926, 74–75.

¹⁶ MÁLYUSZ 1926, 74–75.

voltak meglegedve a rendek, mert 1790-ben az ő memoranduma bízta a királyt a hitlevél-tervezet elfogadása ellen. Szintén iderendelte Mednyánszky Jánost is, aki megvásárolható jellemével Izdenczy József vagy Balassa Ferenc államtanács-tagok mentalitására emlékeztetett. A főispánok közül felmentette állásából Orczy József békési adminisztrátort, az 1790-es köznemesi mozgalom vezérét. Ezek a változások alig hagyhattak kétséget afelől, hogy a magyar nemzetet ismét komoly károk fogják érni. Az érdekeltek arra számítottak, hogy Pálffy bekerül az államtanácsba konferenciamenterként, helyét Zichy veszi át kancellárként, Ürményiből pedig országbíró lesz. A Pászthorytól és titkárától, Névery Elektől megfosztott kancellár nem számított volna, Zichy Bécsbe került volna, hogy jobban felügyelet alá vonják.¹⁷ Az uralkodó nagy változtatásokra készülődött, ahogy Izdenczy ezt később utódjának is magarázta. Ezt megerősíti az a tény is, hogy Pálffy Károly kancellárt egyre később miniszterré kinevezni, habár erre korábban ígéretet is tett. Az új rend kialakulását a nádor csak késleltetni tudta volna, de megakadályozni semmiképpen sem. II. Lipót azonban 1792 elején meghalt. Terveit ezzel magával vitte a sírba.¹⁸ Pezenhoffer Antal leírása alapján 1792. február 27-én még jó egészségnek örvendett az uralkodó, a török nagykövetet is tudta fogadni. A következő napon már haldoklott. Hosszas szenvedés után komornyikjának, Brunettinek a jelenlétében elhunyt. A megdöbbenés akkora volt, hogy az udvar példátlan sietséggel futott össze.¹⁹

Nehéz helyzetben hagyta a trónt az uralkodó az örökösre, Ferencre. Február 2-án, miután létrejött a formális szövetség a poroszok és az osztrákok között, számítani lehetett a forradalmi Franciaország ellen kirobbanó háborúra.²⁰ Sándor Lipót hatása erősen érződik a fiatal trónörökös döntéseiben. A koronázó országgyűlés idején is csupa pozitív benyomás érződik a rendek felől. Ferenc Pozsony helyett Budán tartatja meg a diétát, és bizalmasai javaslatának engedve beleegyezik koronázási hitlevelének a módosításába, mellyel szemben apja a saját koronázásának idején ellenségesnek bizonyult. Ez elképzelhetetlen lelkesedést váltott ki a nemzet képviselőiből. Ferenc az országgyűlésen is közvetlenül érintkezik a magyarokkal, az országos ügyekből kikapcsolva az államtanácsot és a német tanácsadókat. Míg apja korábban a feliratokra kizárólag államtanácsosaival egyeztetve felelt, általában elutasító, vagy a kérelmek mérséklését közlő hangnemben, addig fia megértőnek és engedékenynek bizonyult. A magyar nyelv ügyére vonatkozólag például éppen a Lipót által számúzott Pászthory készíthetett javaslatot. Izdenczyék, tehát az erős aulikusok jelentősen háttérbe szorulnak. A királyt német tanácsosai, Colloredo és Spielmann támogatják. Közülük az első nem avatkozik vitába, a másik pedig kellő gyakorlat hiányában csak saját eszével és tudásával veheti észre a királyi felségjogra veszélyes kifejezéseket. Ferenc alapvetően megadott mindent olyan mértékben, ahogy jónak látta, és olyan mértékben, hogy a rendek is elégedettek

¹⁷ MÁLYUSZ 1926, 76–77.

¹⁸ MÁLYUSZ 1926, 79.

¹⁹ PEZENHOFFER 1999, 375–376.

²⁰ BORECZKY 1977, 88.

lehetnek. Egyik jelentős intézkedése volt az illír kancellária megszüntetése, melynek 1791-es felállítása minden nemzeti képviselő szemében szállának mutatkozott. Az illír kancellária megléte csorbította a megyék, a helytartótanács és a kancellária hatásköreit. Lipót tudatosan igyekezett vele a nemzeti erőket gyengíteni, a helyi szerb lakosságot pedig kivonni a magyar körök intézkedései alól. Balassa Ferenc ki is mondja, hogy ennek az intézménynek a létezése szükséges a szerb törvényhozási és igazságszolgáltatási ügyek elkülönítése céljából. Félő volt, hogy miután 1791-ben a szerbeket egyenjogúsították, kulturális és etnikai értelemben is összeolvadnak a magyarokkal. Aggudalomra adott okot az is, hogy Balassát kinevezik az illír kancellária élére, és országos főméltósági jogokkal felruházva nagyobb beleszólást biztosítanak neki az ország ügyeibe. Ő maga egyébként várt is erre a pillanatra, tervei között pedig egy román-szerb szövetség képe lebegett, a magyar nemzet befolyását tovább csorbítandó. Gyakorlatban is erősen támogatta a vele szimpatizáló nemzetiségi egyháziakat. Érthető tehát, hogy a magyar rendek miért érezték nemzetellenesnek az illír kancelláriát és annak befolyását. Ha Lipót tovább uralkodik, valószínűleg még az oláh elképzeléseknek is támogatója lesz, de halálával Ferenc új úton kezdett mozogni. Inkább hajlott a magyar tanácsosok véleményére, melynek keretein belül megígérte a kancellária megszüntetését. Ezzel a vészhelyzet elhárult.²¹

A nádor a továbbiakban is keményen munkálkodott a kölcsönös viszony stabilizálásán. Működése nem is csak a nemzetnek tett szolgálatban nyilvánul meg, hanem a másik fél képviseletében is. Rábeszéléssel hárít lehetetlen kéréseket, és felszínre hoz személyesen olyan ügyeket, melyek az udvarnak kellemetlenek volnának. A nádor bizalma olyanokat is érint, akik apja feketelistáján szerepeltek. Szily Pest megyei ispánról például azt a leírást kapta, hogy az első megyei restauráció alkalmával buktassa ki, ellenben ő bizonyítványt állít ki arról, hogy tisztességes ember, munkatársi viszonyt folytat vele. Nem meglepő, hogy az 1792-es koronázó országgyűlés a rendek őszinte lelkesedésével, meglegedésével ért véget. Bécsben összességében véve negatívan értékelték a diétát, mivel az udvari körök a királyi hatalom megnyirbálását és az 1790-es mozgalom forradalmiságának erősödését látták bele.²² A francia forradalom rémképe Ferencet is megkörnyékezte, és gyanakvását mélyen meghagyta. 1793-tól egyre több levelet ír öccsének. Februárban történt, hogy az aulikusokon keresztül olyan felső-magyarországi illetőkről kapott leveleket, akik rokonszenveznek a francia forradalommal. Ekkor Ferenc ezt továbbította Sándor Lipótnak, akinek meghagyta, hogy tartsa titokban, hogy tőle kért segítséget, és hogy hitt a feljelentőnek. A nádor válaszában megnyugtatta testvérét és leírta, hogy a feljelentések csak általánosságban beszélnek ilyen elemekről, tehát nem lehet rendes eljárást indítani senki ellen. Viszont a feljelentőket arra kell ösztönözni, hogy egyes

²¹ MÁLYUSZ 1926, 88–89.

²² MÁLYUSZ 1926, 91–92.

speciális esetekről meséljenek, és akkor el lehet indítani egy vizsgálatot. Ferenc így is tett, de természetesen a kérdezett emberek nem tudtak pontosabb választ adni az eddigieknél. A király elégedetten ki is jelentette, hogy mennyire szereti, ha az ilyeneket hazugoknak lehet nyilvánítani.²³ Ferenc szívesen rendelte alá magát energikusabb öccsének. Végleges bizalmának megnyilvánulása, amikor Ferenc 1794 tavaszán a németalföldi sereghez utazik, és helyettesítését a nádorra bízta, mellyel a kormányzás teljesen Sándor Lipótot illette meg, dátum szerint április 1-től június 18-ig. Felhatalmazásának értelmében teljhatalmat gyakorolhat, konferenciákat tarthat az államtanácsok és miniszterek részvételével, elintézhethet minden ügyet, az olasz kancellária és az államtanács valamennyi előterjesztését. Mivel bátyja ügyelt arra, hogy a mérvadó kormányzati részek és az új változtatások megtétele továbbra is a jogos kézben maradjanak, így a nádor feladata inkább csak az volt, hogy a birodalmat stabilan tartsa, és továbbra is megőrizze az uralkodó tekintélyét. Lelkiismeretes munkája nyomán nemcsak Budán, hanem már Bécsben is elismerésnek örvendett. Bátyját mindenről értesítette, gyakran küldött neki hosszas, privát leveleket, valamint napi szinten írt jegyzeteket a kormányzás folyamatáról. Ez a megbízás erősítette a fivérek eleve meglévő testvéri viszonya mellett a baráti kapcsolatot is. Sándor Lipót mindemellett gyarápíthatta ismereteit, látóköre nagyban bővült az új tapasztalásoknak köszönhetően. Ez mindenképpen pozitívum Magyarországra nézve, a fiatal főherceg ugyanis átlátta és kedvezően ítélte meg az örökös tartományok helyzetét. Ez arra buzdította, hogy a magyar birodalomrészt is legalább olyan fejlettségi fokra juttassa, mint a többi területet. Hidegvérrel kezeli a másképp gondolkodók ügyeit is. Egy pécsi tanár, Deling például olyan váddal került a nádor figyelmébe, miszerint nyíltan ateista, és mindemellett Kant filozófiáját tanítja. Izdenczy József és az aulikus körök természetesen azonnali eltüntetését helyezték kilátásba. Arra hivatkoztak, hogy a francia forradalom eszméinek terjesztése Deling fő indítéka, mely ebből kifolyólag egyenlő az államellenességgel. A nádor azonban nem osztja ezt a véleményt, azzal érvel, hogy a kanti filozófia és a szabadgondolkodás még nem jelentheti a főúri körök rémképeinek valóra válását. Viszont ez a hozzáállás nem jelenti azt, hogy a főherceg nem volt keménykezü, ha úgy adódott. Amikor Zágrábban húsvétkor vörös frigsapkával, a jakobinusok jelképével szabadságfát találnak, akkor meghagyja a haditanácsnak, hogy a magyar kancelláriával egyeztetve igyekezzenek a bűnösök és izgatók nyomába eredni, hogy kellő szigorral fojthassák el az ilyen eseteket. Ferenc a hadszíntérről hazatérve igencsak elégedett a testvérével. Immáron az államtanács valamennyi előterjesztését is Sándor Lipótnak juttatja tovább, hogy kikérje a véleményét. A nádor pedig lojális az uralkodóhoz, és ugyanolyan kendőzetlenséggel ad választ, mint azelőtt. Javaslatait külön lapokra írja, hogy bátyja privát módon felhasználhassa őket. Ezzel az egyébként titkos feladatkörrel együtt, hozzávéve a kettejük végtelenül bizalmas viszonyát, Sándor Lipót hatásköre és befolyása

²³ MÁLYUSZ 1926, 99–100.

jóval túlnyúlt a nádorságon. Az ő akarata érvényesül leginkább, gyakran akkor is, ha a kormánygépezet más tagjai esetleg ellenvetnének. Természetesen eddigi jellemét ismerve működése egyre kedvezőbbnek tűnik Magyarország szempontjából is.²⁴

A Martinovics-összeesküvés és Sándor Lipót páfördulása

A hazai eseményekkel párhuzamosan továbbra is folytak a franciaországi történetek. Vágvölgyi Tibor történész úgy ítélte meg, hogy 1793-tól kezdve a hazai események is felgyorsultak. Bár nem egyszer túlozva fogalmaz, amikor az udvar reakcióját a „terror” és az „önkénturalom” kifejezésekkel illeti. Leírása alapján a megyei nemesség soraiból ismét kiemelkednek a mérsékelt polgári reformokra hajlamos személyek. Ellenzéki magatartásuk, aktív politikai működésük serkentője lesz a hozzájuk kapcsolódó, vagy éppen alkalmazásukban álló demokrata értelmiségieknek, illetve azok radikalizmusának is.²⁵ Ezek a Vágvölgyi által demokratikus értelmiséginek nevezett körök élénk érdeklődéssel fordulnak a forradalmi események felé. Megünneplik Ferenc császár csapatainak vereségeit, örömnappal számukra minden francia siker. Átveszik a forradalmi dalokat, a jakobinusokat éltetik, és még a köztársaság kikiáltásának évfordulójáról is megemlékeznek. Kézzől kézre adják a *Moniteur* című forradalmi folyóirat számait, mely a francia forradalom hivatalos lapja. Az országba érkező idegen hadifoglyokat *citoyennek*, azaz polgártársnak szólítják, melegen üdvözlik őket.²⁶ Katus László valamivel pontosabb és árnyaltabb képet közöl a helyzetről. Katus a külföldi eseményekre úgy hivatkozik, mint a birodalom politikai klímáját kedvezőtlené tevő jelenségekre. Helytálló megállapítás annak fényében, hogy a patrióta nemesi ellenzék, a reformer arisztokraták és a köznemesek, valamint a jozefinista értelmiség csoportjai között épp a francia események szültek szorosabb kötődést és egyetértést. Az eddig is működő szabadkőműves páholyok mellett immáron megszorodnak az olvasókörök, a klubok és a titkos társaságok. Ezekben a közegekben került sor a francia újságok, így a *Moniteur* terjesztésére is. A fiatal értelmiség és a diákság szimpatizál a külföld eseményeivel, lelkesedik a változásokért. Bár „jakobinusokként” hivatkoznak rájuk, valójában kevesen rajonganak a Hegypártért. A legtöbb a girondisták eszméiségeivel rokonszenveznek, vagy az alkotmányos királyság eszményének a hívei. Némelyek eljutnak ugyan a köztársasági gondolat igenléséig, de a forradalmi erőszakkal kapcsolatban elítélőek. A kormány forradalomellenes magatartása nem töri le a radikális értelmiségieket vagy a velük szövetkező patrióta nemeseket. 1794 tavaszától nemcsak Magyarországon, hanem a Birodalom egyéb tartományaiban is mozgalmak alakulnak. Érezhetően a magyarországi mozgalom vált ezek közül a

²⁴ MÁLYUSZ 1926, 111–116.

²⁵ VÁGVÖLGYI 1968, 102–103

²⁶ VÁGVÖLGYI 1968, 98–100.

legerősebbé.²⁷ Természetesen felmerül a kérdés, hogy kik is voltak ennek a változtatásokra kész értelmiségnek a tagjai. Vágvölgyi Tibor szavaival és felsorolásával élve a legismertebb és legtevékenyebb személyek közé tartozott Hajnóczy József, a Magyar Kamara titkára, és Szentmarjay Ferenc. Mindent készek voltak elkövetni a nemzeti összefogás és a mozgalom kiszélesítéséért. Vágvölgyi úgy véli, hogy radikalizmusukkal ők valóban eljutottak a jakobinizmusig.²⁸ A mozgalom névadó és főbenjáró tagja, egyben vezéralakja Martinovics Ignác, a magyar történelem egyik legvitatottabb alakja. 1945-ig egészen éles viták folytak szerepéről és személyéről. Az elvtelen módon hazug, önző, sőt már-már diabolikus rémalak képét bemutató történészekkel (Fraknói Vilmos, Mályusz Elemér) szemben, akik a magyar nemzet fejlődésének megakasztóját látták benne, voltak egészen más vélemények is. Szekfü Gyula kikövetkeztethetőnek, logikusnak tartotta Martinovics életpályáját, Csuday Jenő nemzeti hősként írta le (de nem forradalmárnak), aki szembe mert szállni a Habsburgokkal, Fejtő Ferenc pedig olyannyira árnyalta a Martinovics-képet, hogy végül arra a következtetésre jutott, hogy tulajdonképpen ő és a Habsburg-ház is a forradalom pártján álltak, csak az „összeesküvők” egy kicsivel hamarabb kívánták megvalósítani annak céljait. Csak 1945-től vált egyöntetűvé az a Martinovics-kép, mely a jakobinus vezért a polgári és köztársasági eszmények egyértelmű hőroszának kezdte tekinteni.²⁹ Az azonban történelmi tény, hogy a birodalom híveként sikertelenül próbált meg a hatalom közelébe férkőzni, és valószínűleg csalódottságában választotta a forradalminak nevezett szervezkedést. Az első társaság a *Reformátorok titkos társulata* néven szerveződött meg, és célja a magyar országrész Ausztriától való elszakadásának elősegítése, illetve a köznemesi demokrácia megalapítása volt.³⁰ Azonban létezett egy másik csoport is, mely a *Szabadság és Egyenlőség Társasága* nevet viselte. Tagjainak radikális demokratákat szántak, akik érzületükben a jakobinizmushoz állnak közel. Az ő céljuk a teljes polgári átalakulás megvalósítása a nemesség félreállításával.³¹ 1794 nyarán bukott ki az összeesküvés, amikor is Martinovicsot egy osztrák besúgó feljelentette.³² Martinovics augusztus 13-án részletesen bevallotta tetteit a vizsgálóbizottság előtt. Beszámolt a két társulat létezéséről, megnevezve a négy beszervezett igazgatót is. Személyiségéhez hűen ismét túlzott, vagyis a csoport létszámát többeszre tette. Ferenc császár a vallomást rögtön elküldte Sándor Lipót nádornak is. A fiatal főherceg pedig nem tévovázott sokat. Szinte azonnal letartóztatta a Martinovics által megnevezett igazgatókat, hogy el ne meneküljenek, és Bécsbe vitette őket. Újabb nyomozás indult meg, melynek keretein belül leleplezték Szolártsik Sándort, az Abaffy-gyermekek nevelőjét. A

²⁷ KATUS 2009, 189.

²⁸ VÁGVÖLGYI 1968, 102–103.

²⁹ POÓR 2011, 1079–1085.

³⁰ MÁLYUSZ 1926, 166.

³¹ KATUS 2009, 190.

³² FRAKNÓI 1921, 117.

nádor ugyanakkor nem osztotta bátyja aggodalmát. Alapvetően nem találta veszélyesnek a mozgalmat, tagjait jelentéktelen emberekként azonosította, akik sem a trónt, sem az országot nem tudták volna felforgatni. Megnyugtatta az uralkodót, hogy nem kell lázadástól tartania. Sándor Lipót bízott benne, hogy igaza van az ügyvel kapcsolatban, és ha rá is bukkannak további összeesküvőkre, az csak jó példát fog szolgáltatni a kormánynak. Végre eltűnnek a megbízhatatlan elemek, és megmaradhat az a garnitúra, amely csak jóérzésű emberekből áll.³³ Martinovics azonban folyamatosan és egyre bensőségesebben kezdte felnagyítani mozgalmának céljait és kapcsolatait. A fiatal nádor bizalmát leginkább az kezdte ki, amikor közeli munkatársai és barátai, Zichy és Ürményi grófok is forradalmi szimpatizánsként jelentek meg a fogoly vallomásaiban. Ennek ellenére a legtöbb állítását agyremnek könyvelte el. Azonban ellenérzéseit erősítette, hogy apja, II. Lipót korábban hasonló véleménnyel volt a Martinovics által konspirátorként megjelölt emberekről. A magyarországi állapotokkal kapcsolatban egyre pesszimistább lett, gyakran sóhajtozott arról, hogy bárcsak vége lenne a pernek. Martinovics utolsó vallomását már Laxenburgban olvassa el. Novemberig nem tartózkodik a régi környezetben, ez feltételezhetően nem volt rá jó hatással. Ha marad, elképzelhető, hogy Ürményiek megpróbálják helyreállítani a beléjük vetett bizalmat. Laxenburgban nem érintkezett magyarokkal, az osztrák udvar előljárói pedig semmilyen biztató véleménnyel nem tudtak a segítségére lenni. Az egyetlen magyar, Izdenczy József, akinek aulikus felfogása nem változott. A Martinovics-ügy kapóra is jött neki, hogy újra vádaskodjon Zichy és Ürményi körei ellen. Megpendíti annak a lehetőségét is a király előtt, hogy ezeket az embereket távolítsa el, és a királyi kúria ítélkezzen felettük, továbbra is sulykolva az 1790-es diétán betöltött szerepük egybefonódását a Martinovics-társasággal. Állításai nem voltak igazak, már csak azért sem, mert Zichyék az akkori országgyűlés során gerjesztett indulatoknak inkább voltak mérséklői, mintsem felszítói. Másrészt nem szimpatizáltak a Martinovics-tervvel sem, ahogy a köznemesség nagy hányada sem.³⁴ Budára visszaérve sem Ferenc, sem Sándor Lipót hozzáállása nem tükrözte a korábbiakat. Meggyőződtek róla, hogy további tetteseket kell elfogni, akiket a korábban humánus büntetőeljárás helyett valódi komolysággal kell megbüntetni. A nádor az utolsó vallomás hatására (mely során Martinovics a mozgalmat számát tizenhatezerre tette, és a legvagyonosabb befolyásos nemeseket jelölte meg a mozgalom szellemi atyjainak) véglegesen az uralkodóház és önmaga ellenségeinek tekintette a nemzet képviselőit. Személyeik kompromittálónak váltak, és idegenné tették Sándor Lipótot a saját környezetében. Megtörtént tehát a teljes szakítás a nádor és nemzete között.³⁵

³³ MÁLYUSZ 1926, 174.

³⁴ MÁLYUSZ 1926, 183–185.

³⁵ MÁLYUSZ 1926, 193–194.

Sándor Lipót nádor sorsa és öröksége

Martinovics ítéletét hivatalosan 1795. április 27-én hozták meg szavazattöbbséggel. Megállapították róla, hogy ő volt a király és a közjó elleni összeesküvés feje. Trónfosztás kísérletével és az alkotmány aláásásával, a király tekintélyét aláásó iratok terjesztésével is megvádolták. A halálos ítélet végrehajtását a nádor május 20-án, reggel 6 órára tűzte ki. Ezen a napon, sok más összeesküvőtársával együtt Martinovics feje is a porba hullott.³⁶ Ezt követően maga Sándor Lipót sem élt sokáig. 1795 júliusában Laxenburgban a szokásos nyári ünnepségek ünneplése idején érte el a végzet. Szenvedélyes pirotechnikusként mindig ő szervezte az ünnepélyek kivilágításait és tűzijátékait. Július 10-én reggel a rakéták előkészítése alatt hirtelen robbanás rázta meg a nádor laboratóriumát. A tűzvészben a nádor segítői azonnal meghaltak, de a főherceg csak 2 nap múlva, hosszú szenvedések után.³⁷ Öröksége április 16-án megfogalmazott memoranduma volt, melyet Ferenc császár ezt követően politikai programként használt fel. A memorandum tartalmában gyakorlatilag egy teljesen reakciós, ellenforradalmi tervezet volt Magyarország kontroll alatt tartására. Az iratban szereplő királyi hivatalnokok, titkos ágensek inkább, akik az országban szétszórva minden mozgalmat és összeesküvést kikutatnának, hogy aztán a leplet is lerántsák róluk. A német hadsereg országba vonultatásának gondolata mellett egy hű, ellenőrzött és kiképzett hivatali gárdáról beszél. Ezek alapján leginkább arra világít rá a szöveg, hogy mindent a centralizáció szellemében kéne irányítani. A cenzúra ügyében apja törekvései köszönnek vissza. Azzal, hogy a lapkiadások tekintetében a „helyes ízlést” propagálja, gyakorlatilag bértollnokok szervezéséhez ad útmutatót. Ide kapcsolódik a nádor egyik legparodisztikusabb gondolata is, amikor beszámol a cenzorok alkalmatlanságáról, majd ezért egy cenzúrahivatal működését felülvizsgáló felügyeleti szerv felállítását javasolja.³⁸ Mályusz Elemér szomorú és leverő látványként írja le a nádor által írt emlékirat sorait. Poór Jánossal szemben sokkal megértőbben vélekedik a főhercegről, akinek szerint az összeesküvés hatása alatt ugyanolyan szenvedéllyel kellett a nemzet ellen fordulnia, mint amikor még barátjává tette azt. A memorandum rendkívüli jelentősége Ferenc császárban csúcsonyosodik ki, aki annak minden egyes elvét elfogadta, s javaslatait kormányzásának alapjává tette. Az ő abszolutizmusának eredetét tehát ebben a memorandumban kell keresni. Ennyiben, kihatásaiban lett fontos az emlékirat. Ha a nádor tovább él, lehetséges, hogy ismét más meggyőződésre jut a körülmények hatása és vizsgálata alapján, és akkor feltétlenül eltért volna memorandumbéli javaslataitól – feltételezi Mályusz.³⁹ Sándor Lipót esetében a reakció valószínűleg soha nem vált volna olyan merevvé, mint Ferencnél. Természeténél fogva több innovatív erőt volt benne, mint idősebb testvérében.

³⁶ FRAKNÓI 1921, 197–200.

³⁷ MÁLYUSZ 1926, 214–215.

³⁸ POÓR 1988, 22–30.

³⁹ MÁLYUSZ 1926, 213.

A császár mentalitása – a nádoréval ellentétben – inkább a betanult formulák megvalósításában, és a nála lelkiileg elhivatottabbak követésében merült ki. Sándor Lipót halála sem befolyásolta abban, hogy a memorandumot vegye a kormányzás alapjául, sőt talán elhatározásában meg is erősítette. Rendszere azonban, Mályusz Elemér gondolatával élve, élettelen és száraz lett. A következő nádor, József főherceg instrukció gyanánt Sándor Lipót memorandumát kapta meg a császártól, bizonyos részek elhagyásával és az „*Euer Majestät*” megnevezések „*Ich*” szóra változtatásával. Ferenc ezzel már úgy kezelte a megboldogult fivér javaslatait, mint saját utasításait az új helytartóhoz.⁴⁰

A nádor sokat emlegetett „magyargyűlölete” sem állja meg a helyét. Az utókor, legalábbis a Habsburg Birodalom időszaka alatt például kifejezetten megsiratta a fiatal főherceget. Virág Benedek pálos szerzetes verssel adózott a nádor emlékének, melyben ilyen sorokat olvashatunk: „*Az, kit szerettél, az, ki reményedet/ Táplálta, Herceg Sándorod elhagyott/ Örökre: hajh! hozzá hasonlót/ Lehet-e bánatos árvaságod?*” A közvetlenül ezután írt versszakban ismét megjelenik az öltözködésének erénye, mely még jobban hangsúlyozza a nemzeti viseletek tiszteletének fontosságát: „*Amin Hazánknak sorsa forog: Magyar / Törvény, Szabadság, Öltözet, és való / Tanúja fennlétünknek, a Nyelv / Kellemetes vala s szent előtte.*”⁴¹ Ez egyben tanúsítja a nádor pozitív hozzáállását a magyar nyelv ügyéhez is. Szintén fennmaradt egy mű Darvas Ferentől, aki talán még keservesebb hangvételben siratja meg a fiatal főherceget: „*Jaj Egek! ha igaz ez a rémítő hír / Mellyet hozzánk, az a sok Leveledző Toll ír / Hogy oda Hazánknak a Vezér Csillaga / Melly Magyar Égünkön Fényünkre villaga.*” A költemény hangulata azt a hatást kelti, mintha nem egy Habsburg-főherceg, hanem egy, a magyarok közül való hős hunyt volna el. Más verzékben is ez a hangulat érződik: „*El-vévén mellőlünk biztos Támaszunkat/ Élesztő Reményünk Nádor Ispányunkat / Királyunk Testvérét, kedves Herczegünket / Egy szóval: ez egyben mindenünket. [...]* Te, Ki-kifejezé a minden Virtusnak / Áldásul adattál itt Palatinusnak / De most ostorunkra, az Egek el-vettek / Mert az élők téged nem érdemelhettek.” A vers vége egyenesen egy új Sándor Lipótért könyörög: „*Aki ránk mérte e szomorú zsoldot/ Adjon mentül előbb nekünk LEOPOLDOT.*”⁴²

Összegzés

Összességében Sándor Lipót nádor magyarságpolitikája a Martinovics-összeesküvés következményeként megszülető memorandumig sikeresnek tekinthető. Jól lavírozott a dinasztia és a magyar nemzet között, igyekezve mindenki érdekei szerint eljárni. A személye kapcsán felmerülő magyargyűlöletre semmilyen bizonyíték nincsen, ezzel szemben életének utolsó szakaszában igen erős ellenszenvet tanúsított a forradalmiság iránt. Fiatal korára való tekintettel egy naiv, de lelkiismeretes emberről beszélhetünk, akinek 1794-

⁴⁰ MÁLYUSZ 1926, 213–216.

⁴¹ VIRÁG 1980, 49–50.

⁴² DARVAS 1795, 2–6.

től kezdve legalább annyira kellett nemzete ellen fordulnia, mint amennyire előtte támogatta azt.

Irodalom

BORECZKY 1977 = Boreczky Beatrix: *A magyar jakobinusok*. Budapest : Gondolat, 1977.

DARVAS 1795 = Darvas Ferenc: *Felséges Királyi Hertzeg Leopold Sándor Hazánk Nádor Ispánja Halálát Kesergő Versek*. Buda 1795.

FRAKNÓI 1921 = Fraknói Vilmos: *Martinovics élete*. Budapest : Athenaeum, 1921.

KATUS 2009 = Katus László: *A modern Magyarország születése*. Pécs : Kronosz, 2012.

MÁLYUSZ 1926 = Mályusz Elemér: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. Budapest : Magyar Történelmi Társulat, 1926.

MARCZALI 1903 = Marczali Henrik: A forradalom és Napoleon kora. In: Marczali Henrik (szerk.): *Nagy Képes Világtörténet X*. Budapest : Franklin-társulat, 1903.

OKOLICSÁNYI 1790 = Okolicsányi József: *Egyenes szívű magyar azért igaz hazafiú*. Pozsony 1790

PEZENHOFFER 1999 = Pezenhoffer Antal: *A magyar nemzet történelme. A katolikus Egyház és a Habsburg-ház történelmi szerepe. 8. kötet*. Csolnok : Út, Igazság, Élet, 1999.

POÓR 1988 = Poór János: *Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*. Budapest : Gondolat, 1988.

POÓR 2011 = Poór János: Egy abbahagyott vita – A magyar jakobinusokról. *Századok* 145:5 (2011) 1057–1116.

VÁGVÖLGYI 1968 = Vágvölgyi Tibor: *A magyar jakobinusok köztársasági mozgalma*. Budapest : Kossuth, 1968.

VIRÁG 1980 = Virág Benedek: *Virág Benedek válogatott művei*. Budapest : Szépirodalmi könyvkiadó, 1980.

Internetes források

TARJÁN é.n. = Tarján M. Tamás: 1795. július 12. Sándor Lipót nádor halála. *Rubiconline*; http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1795_julius_12_sandor_lipot_nador_halala/ (Letöltés: 2020.02.05.)

The forbidden palatinus

Hungarian policy of Alexander Leopold of Habsburg-Lorraine

BALÁZS LAJOS PETŐ

Alexander Leopold of Habsburg-Lorraine was born at Florence as the fourth son of Leopold II. on the 14th of August 1774, later king of Hungary and emperor of Austria. His palatinate begun in the troublesome years of the 1790–1791 diet, officially dated on November 15th. Until 1795 the young palatine was handled the policy of the Kingdom of Hungary on a very prosperous way. I tried my best to follow the footsteps of Elemér Mályusz and János Poór, who was both are influential historians of the era. In the beginning the palatine was the main supporter of the issues of the kingdom. In local cases he supported the Hungarian language, he surrounded himself with Hungarian counsellors and his big dream was to elevate the Kingdom of Hungary to be on par with the Austrian provinces. His beliefs was interfered by the mistrusting imperial court and by the Martinovics-conspiracy. After Ignác Martinovics plans were unveiled, he tried to make his movement appear a lot more significant than in reality, often colored by lies. This made an about-turn in his approach to Hungarians and to politics in overall. Beside of the execution of the conspiracy leaders, he wrote a memorandum about his newly formed beliefs. This piece of act, fueled by passion now argued for the total control of the Kingdom of Hungary. After his tragic death on the 12th of July 1795, nobody could lead the unfolding absolutist monarchy of Francis I. to a convenient path. The about-turn of Alexander Leopold in the hungarian politics, and in his life is the topic of my presentation.

Új élet az Újvilágban? Német emigrációs társaságok a 19. század első felében

BERCZELI-NEMCSÉNYI ALEX

A 19. század első felében politikai, gazdasági és társadalmi okokból több millióan indultak útnak Európából az Egyesült Államokba. A bevándorlók között már a 18–19. század fordulóján is magas volt a német területekről érkezők aránya, de számuk az 1830-as években kezdett el látványosan emelkedni. Ebben az időszakban több olyan szervezet alakult, amelynek egyik célja az volt, hogy összefogja az emigránsokat, a másik pedig, hogy előkészítse és segítse a letelepedésüket. A német bevándorlás hátterének felvázolása mellett két szervezet történetét mutatom be és hasonlítom össze. Az egyik az 1833-ban alapított Giesseni Emigrációs Társaság, aminek a segítségével ötszázan telepedtek le Missouri területén. A másik pedig az 1842-ben létrejött Texasi Német Bevándorlók Védelmére Létrehozott Egyesület. Ennek szervezésében mintegy hétezer németajkú emigráns kezdetett új életet az észak-amerikai kontinensen. Jelen tanulmányban az összehasonlítás fő szempontjai, hogy kik és milyen szándékkal vettek részt ezen szervezetek megalapításában, s miért volt az egyik sikerebb mint a másik.

Miért éppen az Egyesült Államok?

Már a 18–19. század fordulóján mintegy 250 ezren érkeztek az Egyesült Államokba, majd ez a szám egyre nőtt.¹ Az európai bevándorlók száma az 1820-as évek elején évi 6000-ról 10 ezerre, 1826-ban 15 ezerre, 1828-ban 30 ezerre emelkedett, 1832-ben pedig már meghaladta az 50 ezret is.² Az 1840-es és 1850-es években 1,5 millióról 2,5 millióra ugrott azoknak a száma, akik az Újvilágban kezdtek új életet.³ Az 1820 és 1920 között eltelt száz év alatt összesen 38 millió európai lépett az Egyesült Államok földjére.⁴

Ennek a kivándorlási hullámnak az egyik oka az a demográfiai robbanás volt, amely az 1750-es években kezdődött Európában, és a 19–20. század fordulójáig tartott. Ekkor a kontinens népessége 150 millióról 400 millió före emelkedett.⁵ A kivándorlást azok a környezeti tényezők is előidéztek, amelyek miatt a század első felében élelmiszerhiány alakult ki a kontinensen.⁶ Többen döntöttek az Egyesült Államokban történő letelepedés mellett a napóleoni háborúk és az utánuk kivetett magas adók, valamint a korszakban lezajlott fegyveres

¹ HEIDEKING – MAUCH 2006, 95.

² SELLERS et al. 1995, 235; JOHNSON 2016, 291.

³ SELLERS et al. 1995, 165; FRANK 2018, 78.

⁴ DEGLER 1993, 282.

⁵ JOHNSON 2016, 286.

⁶ A fokozódó élelmiszerhiány az 1816-os év kedvezőtlen időjárása, az 1825–1826-os, 1826–1827-es és az 1829–1830-as kemény telek miatt alakult ki. Ehhez hozzájárult még az 1840-es években Írországot sújtó burgonyavész (SELLERS et al. 1995, 165; JOHNSON 2016, 290–291; FRANK 2018, 78).

konfliktusok miatt is. Sokan a társadalmi változások, feszültségek miatt, illetve az 1848-as forradalmakat követően politikai okokból kényszerültek emigrálni.

Dinamikus fejlődése, rangok nélküli társadalma, valamint az egyént és az egyén vállalkozásait támogató politikája miatt az Egyesült Államok a „lehetőségek földjeként” jelent meg a bevándorlók számára. Európától eltérően a tengerentúlon olcsón lehetett földhöz jutni. A szövetségi kormányzat támogatta azokat az egyéni vagy szervezett vállalkozásokat, amelyek a 19. század első felében, a nyugati terjeszkedés során megszerzett területek benépesítésére irányultak.⁷ A bevándorlók jelentős része vagy a keleti parti gyárakban helyezkedett el, vagy a vasút- és csatornaépítési munkálatokban vett részt.⁸ Sokan pedig az állam új nyugati és déli területein telepedtek le, ahol farmerként vagy ültetvényes gazdaként kezdtek új életet.⁹ Az Újvilágot vonzóvá tette még az is, hogy nem voltak törvénybe iktatott társadalmi egyenlőtlenségek, ismeretlen volt az egyházi tized, a kötelező katonai szolgálat és a cenzúra is.¹⁰

A német bevándorlás sajátosságai

A 19. század közepéig jellemzően Észak- és Nyugat-Európa társadalmilag és gazdaságilag fejlettebb régióiból indultak útnak a bevándorlók. Leginkább Nagy-Britanniából, Franciaországból, Skandináviából, Németalföldről, valamint a német területekről.¹¹ Az 1830-as évektől kezdődően emelkedett számottevően a németajkú emigránsok száma. Az 1840 és 1860 között eltelt húsz év alatt mintegy 1,5 millióan telepedtek le az Egyesült Államokban.¹² Az 1854-es év volt a csúcspont, amikor 215 ezren vándoroltak ki.¹³

A németek egyre nagyobb arányú kivándorlását a korszakban lezajlott változások okozták. A Bonaparte Napóleon által vezetett Francia Császárság 1806-ban létrehozta a Rajnai Szövetséget, ezzel megszüntetve a Német-Római Császárságot.¹⁴ A napóleoni háborúknak végül az 1815-ös waterlooi csata vetett véget, miközben Európa nagyhatalmai a vitás területi és politikai kérdéseket az 1814-ben megnyitott bécsi kongresszuson zárták le.¹⁵ Ezek a tárgyalások egyben a német alkotmányos rendezés fórumai is voltak. Ausztria és Poroszország vezetésével létrejött a Német Szövetség, amely az államok laza összefogása volt. Nem rendelkezett erősebb központi kormányzattal, legfőbb törvényhozó szerve, a frankfurti Szövetségi Gyűlés, a tartományi alkotmányokra semmilyen kötelező érvényű határozatot nem hozhatott.¹⁶ Ráadásul a szövetség határai nem voltak

⁷ SELLERS et al. 1995, 109; JOHNSON 2016, 292.

⁸ SELLERS et al. 1995, 165.

⁹ A déli területekre, azon belül is a Texasba történő bevándorlásról lásd bővebben: KÖKÉNY 2007.

¹⁰ JOHNSON 2016, 292.

¹¹ DEGLER 1993, 282; JOHNSON 2016, 386; FRANK 2018, 78.

¹² BRUCE 1992, 9.

¹³ HAWGOOD 1940, 57.

¹⁴ HAHNER 2006, 150.

¹⁵ FULBROOK 1993, 103; HAHNER 2006, 150, 421–422.

¹⁶ VITÁRI 2010, 175–176.

azonosak a közép-európai németiség etnikai-kulturális vonalaival, ami további ellentéteket okozott.¹⁷

A társadalmat 1815-től kezdődően az általános csalódottság jellemezte, ugyanis a bécsi eredmények csak részleges megoldást jelentettek, illetve megakadályozták a további reformokat. Több olyan mozgalom alakult, amely az addig rendezetlen kérdésekre kereste a választ. Ilyen volt például a tornamozgalom, a Német Társaságok, vagy az egyetemeken a diákegyesületek – *Burschenschaften*-ek.¹⁸ Bár mindegyiknek voltak radikális megmozdulásai, követeléseiik lényegében megegyeztek.¹⁹ Egy egységes német köztársaságot akartak, melyben érvényesül az alkotmányos szabadság, a nemzeti képviselőlet és demokrácia, valamint a régi rendi-feudális társadalom megszüntetése. Mindezek a francia forradalom eszméiben gyökereztek, így elsősorban a Német Szövetség politikáját meghatározó monarchiák, Ausztria és Poroszország számára voltak veszélyesek. A reformokat követelő szervezetekkel szemben Metternich az 1819-ben közzétett Karlsbadi Határozatokban lépett fel, amelyet egészen 1848-ig folyamatosan újabb kiegészítésekkel szigorítottak. Ennek hatására betiltották a diákegyesületeket, amelyek illegalitásban működtek tovább, elbocsátották a mozgalommal rokonszenvező egyetemi tanárokat és cenzúra alá vonták a sajtót.²⁰ Ezért politikai okokból nagyon sok fiatal és értelmiségi döntött az Egyesült Államokba történő emigráció mellett.

A kivándorolt értelmiség körében a korszakban egyre inkább elterjedté vált az az elképzelés, mely szerint az Egyesült Államok alkalmas egy Új-Németország megalapítására. 1830 és 1855 között pedig több kísérlet is történt az elmélet gyakorlati megvalósítására.²¹ Először az 1830-as években, Missouriban. Majd az 1840-es évek közepétől Texasban, az 1840-es évek végén és az 1850-es évek elején pedig még Wisconsiban történtek próbálkozások, más-más módon, de ugyanazzal a céllal.²² Szerették volna meghonosítani az általuk fontosnak tartott eszméket és a német kultúrát az Egyesült Államokban. Mindezt úgy, hogy egy földrajzilag különálló, minden külpolitikai befolyástól mentes államot hoznak létre. Ezt az Új-Németországot úgy szervezték és kormányozták volna, hogy ne alakuljanak ki az európaihoz hasonló politikai, társadalmi vagy gazdasági különbségek.²³ Ennek az elképzelésnek a megvalósítására a déli és nyugati területeken létrejött agrárközösségek voltak alkalmasak, ahol a letelepült németek egy ideig meg tudták őrizni etnikai különállásukat. Az Új-Németország megalapítására tett kísérletek azonban az 1850-es évek közepétől kezdődően lassan abbamaradtak. Ennek egyik legfőbb oka az volt, hogy a németek első nagy

¹⁷ FULBROOK 1993, 103–104; VITÁRI 2010, 177–178.

¹⁸ TOKODY – NIEDERHAUSER 1983, 154–155; FULBROOK 1993, 109; VITÁRI 2010, 178.

¹⁹ Radikális megmozdulás volt a diákegyesületek részéről az 1817-es Wartburg-Fest, ahol többek között porosz rendőri tankönyveket és a Code Napoleont égették el (VITÁRI 2010, 178).

²⁰ TOKODY – NIEDERHAUSER 1983, 154–155; FULBROOK 1993, 110–111; VITÁRI 2010, 179.

²¹ HAWGOOD 1940, 97.

²² HAWGOOD 1940, 104.

²³ HAWGOOD 1940, 96–97.

bevándorlási hulláma véget ért. A másik oka pedig, hogy a század második felében egyre többen költöztek városokba, ahol a többségi társadalomba gyorsabban asszimilálódtak, mint vidéki társaik.²⁴ Az 1850-es évtized végére az is világossá vált, hogy az Egyesült Államok közigazgatásilag és politikailag is egyre inkább egységes, így a területén nem lehet létrehozni egy, az angolszásztól eltérő nyelvű és kultúrájú államot.²⁵

A 19. század első felében az ipari forradalom hatására a gazdaságban a mezőgazdaságról fokozatosan az ipari szektorra helyeződött át a hangsúly. Azonban ez a változás nem volt elég gyors ahhoz, hogy a 18. század közepén kezdődött demográfiai robbanás hatására megnövekedett népesség élelmiszerszükségletét kielégítse.²⁶ Akik pedig vidéken munka nélkül maradtak, a városokba vándoroltak, ahol a gyárakban próbáltak munkát vállalni.²⁷ A változás hatására lassan megjelent egy új társadalmi réteg, a városi munkásság. Ugyanakkor a régi nemesség továbbra is védte előjogait a reformokra törekvőkkel szemben. Az így kialakult feszültségek hatására sokan az Újvilágban voltak kénytelenek új életet kezdeni.

A 19. század végére az észak-amerikai kontinensen kirajzolódott az úgynevezett német öv, az a terület, ahol a legtöbb németajkú emigráns letelepedett. Ez Ohiotól Nebraskáig és Missouritól Wisconsinig tartott. Azért örvendett nagy népszerűségnek ez a régió, mert az éghajlata nagyon hasonlított a németországi klímára.²⁸ Sokan közülük vidéken telepedtek le a középnyugati államokban, Indiana, Illinois vagy Missouri területén. Ezeken egységes telepeket hoztak létre, ahol főként mezőgazdasággal foglalkoztak.²⁹ Bár a német bevándorlók túlnyomó többsége vidékről származott, az Újvilágban erőteljesebben urbanizálódtak, mint Európában.³⁰ Többen a keleti parti vagy az ország középső részén található nagyvárosokban telepedtek le, például Cincinnati-ben, St. Louisban vagy Milwaukeeban.³¹ Elsősorban a fiatalabbak kezdtek új életet a városokban, ahol az ipari szektorban találtak munkát.

Ugyanakkor nemcsak a német öv által határolt területen élt nagyon sok német-amerikai. Az Egyesült Államok déli és délnyugati területein is nagy számban telepedtek le. Igaz, a bevándorlók teljes számához képest kevesen voltak, az egyes területek lakosságához mérten magas volt az arányuk. Az egyik ilyen terület Texas volt. Az itt élők elsősorban a mezőgazdasági szektorban

²⁴ HAWGOOD 1940, 97, 107.

²⁵ HAWGOOD 1940, 102.

²⁶ Az 1817-es éhínség a kivándorlás új hullámát indította el, amelyet tovább fokozott a kedvezőtlen időjárás (KAMPHOEFFNER – HELBICH – SOMMER 1991, 2–3).

²⁷ FULBROOK 1993, 110–116.

²⁸ KAMPHOEFFNER – HELBICH – SOMMER 1991, 12.

²⁹ HAWGOOD 1940, 77–78

³⁰ KAMPHOEFFNER – HELBICH – SOMMER 1991, 12.

³¹ Ez által a három város által határolt területet a szakirodalom német háromszögnek is nevezi (TOLZMANN 2011, 14).

dolgoztak, de a jellemző ültetvényes rabszolgatartó gazdaságok helyett otthoni mintára kis és közepes birtokokat hoztak létre.³²

A kivándorlás serkentésében és az Egyesült Államok népszerűsítésében a gazdasági és politikai tényezőkön túl fontos szerepet játszottak a már kiutazottak beszámolóí és a kivándorlást, letelepedést segítő társaságok. Azoknak az írásai, levelei, akik már új életet kezdtek a tengerentúlon, gyakran a sajtóban vagy könyv formájában is megjelentek. Az is előfordult, hogy hazalátogattak és személyesen számoltak be tapasztalataikról. Ezek az írások sokszor túlzóan pozitív képet festettek az Egyesült Államokban lévő anyagi jólétről és gazdagságról.³³ Ennek oka egyrészt az volt, hogy igazolni szerették volna döntésüket, másrészt, hogy minél többeket motiváljanak arra, kövessék a példájukat. Ezeknek az eredménye kimutatható, ugyanis megfigyelhető a láncmigráció folyamata azoknak a körében, akik a beszámolók hatására keltek útra, s az Egyesült Államok azon régióiban telepedtek le, amelyekről éppen leírást olvastak.³⁴ Mindezek mellett a 19. század közepére egyre több olyan társaság jött létre, amelynek az volt a célja, hogy szervezett keretek között segítsék az Újvilágba történő kivándorlást.³⁵ Ezek a legkülönbözőbb formákban működtek, és több közülük nemcsak az útnak indulást, hanem a letelepedést is előkészítette.

A Giesseni Emigrációs Társaság

A Giesseni Emigrációs Társaságot két egyetemi hallgató, Friedrich Muench és Paul Follenius hozta létre 1833-ban. A két alapító még a giesseni egyetemen találkozott, Muench teológiát, Follenius pedig jogot hallgatott. Már fiatalon rokonszenvezni kezdtek a liberális reformmozgalom eszméivel. Follenius idősebb testvérei is aktív résztvevői voltak az eseményeknek. August, a legidősebb, a napóleoni háborúk után újságot szerkesztett, de két évre börtönbe került árulás vádjával, ezután pedig Svájcban kellett letelepednie. Karl Follenius a háború után magántanár lett, de szembekerült a hatóságokkal, ami miatt az Egyesült Államokba emigrált 1824-ben.³⁶ Muench és Paul Follenius pedig tanulmányaik során beléptek az egyetemen illegálisan működő diákszövetségbe, amely elkötelezte magát a német egység ügye mellett, és részt vett az 1830-as diákmegmozdulásokban.³⁷ Az egységet hirdető nézeteik és tevékenységük nem volt elfogadható az olyan, regionálisan erős jogokkal rendelkező államokban, mint a Hesseni Nagyhercegség, amely területén Giessen is található. Folyamatosan figyelte őket a rendőrség, éppen ezért döntött úgy Follenius és Muench, hogy el kell hagyniuk hazájukat.³⁸

³² HAWGOOD 1940, 105–106.

³³ KAMPHOEFNER – HELBICH – SOMMER 1991, 10; DEGLER 1993, 283–284.

³⁴ KAMPHOEFNER – HELBICH – SOMMER 1991, 9; KEEVEN-FRANKE 2011, 23.

³⁵ KAMPHOEFNER – HELBICH – SOMMER 1991, 8.

³⁶ TOLZMAN 2010–2011, 3–5.

³⁷ TOLZMAN 2010–2011, 4. KEEVEN-FRANKE 2011, 19.

³⁸ TOLZMAN 2010–2011, 4.

Nagy hatást gyakorolt rájuk Gottfried Duden 1829-ben megjelent *Beszámoló egy Észak-Amerika nyugati államaiban tett utazásról* című munkája.³⁹ A szerző ügyvédként dolgozott Kölnben, és már 1819-ben lépéseket tett azért, hogy Észak-Amerikába utazhasson, de csak 1824-ben sikerült elindulnia.⁴⁰ Arra a megállapításra jutott, hogy a változásokra vágyó németek előtt álló problémák megoldása az Újvilágba történő kivándorlás. St. Louistól nem messze telepedett le egy barátjával, ahol egy farmer-gazdaságot hoztak létre. Három évig élt az Egyesült Államokban, s ez idő alatt fiktív levelekbe jegyezte le tapasztalatait. A sorozatot mint egységes útikönyvet jelentette meg hazatérése után. Ebben beszámolt a Missouri-folyó mentén fekvő területeken látott bőségről, s az ottani lehetőségekről. Ezzel együtt figyelmeztetett ugyan az otthonitól eltérő éghajlat sajátosságaira, valamint a mindennapi élet nehézségeire, azonban főként a pozitívumok kerültek előtérbe, a gyönyörű vidék és a szabad vagy olcsó földek.⁴¹

1815 és 1848 között mintegy ötven olyan útleírás, útikönyv, beszámoló vagy levélgyűjtemény jelent meg, amely az Egyesült Államokat és a kontinens földrajzi viszonyait mutatta be.⁴² Ezek jelentős része első kézből származott, ahogyan Duden munkája is, ami ezeröttszáz példányban jelent meg.⁴³ Az Észak-Amerikáról szóló művek nemcsak a terület előnyeinek általános leírását tartalmazzák. Gyakran állították szembe a tengerentúlon tapasztaltakat az európai politikai rendszerrel, társadalmi és gazdasági helyzettel. A beszámolókból kirajzolódó pozitív kép alapján sokak számára az Egyesült Államok és azon belül Missouri, a „paradicsomot” jelentette hazájukkal ellentétben, ahol korrupt uralkodónak adóztak és üldözték is őket.⁴⁴

Friedrich Muench és Paul Follenius, miután az emigráció mellett döntöttek, 1833-ban megjelentették *Felhívás és magyarázat a Németországból Észak-Amerika szabad államaiba történő nagymértékű bevándorlást illetően* című rövid munkájukat.⁴⁵ Olyan nagy népszerűségnek örvendett ez a könyv, hogy rövid idő alatt két kiadást is megért. Az első a kivándorlás terveit, a kolóniák alapításának elvi megalapozását tartalmazta. A másodikban már kiegészítésként megjelent a Giesseni Emigrációs Társaság részletes alapszabálya is.⁴⁶ A Társaság létrehozásának két fő célja volt: egyrészt azon német kivándorlók egyesítése, akiknek az otthoni állapotok nem feleltek meg, illetve a hasonló gondolkodású

³⁹ Duden írásának teljes címe eredeti nyelven: *Bericht über eine Reise nach den westlichen Staaten Nordamerika's und einen mehrjährigen Aufenthalt am Missouri (in den Jahren 1824, 25, 26 und 1827), in Bezug auf Auswanderung und Übervölkerung* (DUDEN 1829).

⁴⁰ KEEVEN-FRANKE 2010.

⁴¹ BURNETT – LUEBBERING 1996, 6–7.

⁴² BURNETT – LUEBBERING 1996, 7.

⁴³ KEEVEN-FRANKE 2011, 17.

⁴⁴ BURNETT – LUEBBERING 1996, 7; TOLZMANN 2011, 17.

⁴⁵ Muench és Follenius munkájának címe eredeti nyelven: *Aufforderung und Erklärung in Betreff einer Auswanderung im Grossen aus Teutschland in den Nordamerikanischen Freistaaten* (TOLZMANN 2010–2011, 1).

⁴⁶ KEEVEN-FRANKE 2010.

emberekkel egy új haza létrehozása Észak-Amerikában.⁴⁷ Így nemcsak Gottfried Duden gondolatmenetét folytatták, hanem csatlakoztak a német értelmiségiek kedvelt elképzeléséhez, mely szerint az Egyesült Államok alkalmas egy Új-Németország létrehozására. Egy olyan mintaköztársaságot akartak létrehozni, amely megtisztított az európai politikai formáktól és az „államok nagy föderációjába befogadva” állhat fenn úgy, hogy közben a német szokások, a nyelv és a kultúra fennmaradását is biztosítják.⁴⁸

A *Felhívás*ban rögzítették, hogy jól szervezett csoportként fognak átkelni az Atlanti-óceánon, egyesítve erőforrásaikat, és minden társadalmi réteget bevonnak, vallási felekezetre való tekintet nélkül. Azonban a Giesseni Emigrációs Társaság tagságához szigorú feltételrendszert alakítottak ki. Kifogástalan háttérű, szorgalmas és előítélettől mentes családok csatlakozását várták, amelyek családfői csak személyesen jelentkezhetek a Társaság vezetésénél.⁴⁹ Ezzel az alapítónak egyrészt az lehetett a célja, hogy a találkozó alkalmával ellenőrizték a jelentkező elhivatottságát az ügy és az általuk képviselt eszmék iránt, másrészt, hogy biztosak legyenek benne, nem a rendőrség küldte őket, hogy ellenőrizze tevékenységüket. Ezen kívül pedig a csatlakozó családoknak stabil anyagi háttérrel kellett rendelkezniük, ugyanis fizetni kellett a nyilvántartásba vételkor és az elfogadáskor is úgy, hogy visszafizetési garancia nem volt. A befizetett összegek a Társaság közös kasszájába kerültek, és ha maradt a költségek fedezése után, akkor azt sem fizették vissza. Fontos, hogy ezen kívül a csatlakozó családnak elegendő készpénzzel kellett rendelkeznie ahhoz, hogy a kiutazás után földet és szerszámokat tudjon vásárolni magának.⁵⁰

De nemcsak a kiutazást tervezték meg lépésről lépésre, hanem felkészültek a letelepedés utáni teendőkre is. A Muench és Follenius által szövegezett alapszabályban leírták, hogy Új-Németország megalapítása érdekében a kolóniáknak közel kell lenniük egymáshoz. Részletezték, hogy a kolóniákat létrehozó csoportok már előre meghozhatták szabályzatukat, de ezek csak általános rendelkezéseket tartalmazhattak, s csak a letelepedés után véglegesíthették az Egyesült Államok törvényeihez igazítva.⁵¹ Ez azt jelzi, hogy a *Felhívás* megírásakor a szerzők nem ismerték pontosan az Újvilágban uralkodó jogi viszonyokat. Azonban azt aényt, hogy vannak olyan államok, ahol rabszolgákat tartanak, minden bizonnyal ismerték. Az alapszabályban ugyanis rendelkeztek arról, hogy akik a Giesseni Emigrációs Társaság tagjaiként telepednek le, lemondanak a rabszolgaság bevezetéséről.⁵²

Bár az eredeti úti cél Arkansas volt, az előre odaküldött felderítők jelentései alapján nem volt alkalmas a Társaság elképzeléseinek megvalósítására,

⁴⁷ KEEVEN-FRANKE 2010.

⁴⁸ KEEVEN-FRANKE 2010.

⁴⁹ KEEVEN-FRANKE 2010.

⁵⁰ KEEVEN-FRANKE 2010.

⁵¹ KEEVEN-FRANKE 2010.

⁵² KEEVEN-FRANKE 2010.

így esett a választás Duden munkájának köszönhetően Missourira.⁵³ Ez a terület azonban már az 1830-as években megszervezett állama volt az Egyesült Államoknak, ahol elfogadott volt a rabszolgaság. A 19. század első felében az intézmény létezésével kapcsolatos viták folyamatosan belpolitikai válságokat okoztak az Egyesült Államokban. Ezeknek a feszültségeknek a hatására az első konfliktus 1819–1820-ban bontakozott ki, amikor a Kongresszusnak Missouri csatlakozásáról kellett döntenie. A dilemmát az okozta, hogy a terület rabszolgatartó államként kérte a felvételét az Unióba, de így a szabad államok kisebbségbe kerültek volna a Szenátusban.⁵⁴ Végül a vitát az 1820-ban a Missuouri állam megalakításáról szóló törvény zárta le. Ez kimondta, hogy a 36°30' szélességi körtől északra eső területen Missourin kívül más rabszolgatartó államot nem hoznak létre.⁵⁵ Muench és Follenius ismereteinek hiányosságait mutatja, hogy a *Felhívásban* rögzített elképzelésüket egy arra nem alkalmas államban kívánták megvalósítani.

1833 őszén és telén több ezren jelentkeztek a Társasághoz, azonban csak kevesen feleltek meg a szigorú elvárásoknak. 1834 márciusában végül ötszáz fő indult útnak két csoportban, Muench az elsővel március 2-án, míg a második a hónap végén Follenius vezetésével.⁵⁶ Küldtek ugyan felderítőket az Egyesült Államokba, de konkrét előkészítő lépésekre, mint például földvásárlás, nem volt már idő. Emellett pedig az út hosszúnak és viszontagságosnak bizonyult. Az első csoport betegség és a hajótársaságok spekulánsai miatt negyed évig vesztegelt Brémában, miközben a Társaság közös vagyonát majdnem felélték. A pontos tervezés ellenére az ütemtervet módosítani kellett. Mire sikeresen átkeltek az Egyesült Államokba, s odaértek Missouriba, Muenchnek szembesülnie kellett azzal, hogy Follenius csoportját kolerajárvány tizedelte meg. És amíg Follenius lábadozott, az első csoport feloszlott. Ezért, a Giesseni Emigrációs Társaság közös vagyonát szétosztva, Muenchnek is el kellett engednie a tagokat.⁵⁷ Maga a vállalkozás végül kudarcba fulladt, hiszen az egzisztencia megteremtése fontosabb volt, mint egy utópikus eszme megvalósítása egy zárt közösségben.

Az Adelsverein

A német területekről érkező bevándorlók körében az észak-amerikai kontinens déli része is hamar népszerűvé vált. Ezek közül is kiemelkedett Texas, ahová már 1836 és 1845 között nagy számban telepedtek le.⁵⁸ Az 1850-es évekre számuk

⁵³ KEEVEN-FRANKE 2010.

⁵⁴ SELLERS et al. 1995, 122; JOHNSON 2016, 317.

⁵⁵ A Szenátusban uralkodó egyensúly megóvása érdekében a kompromisszum részeként a Massachusettsből külviválni kívánó Maine-t szabad államként vették fel az Egyesült Államok uniójába (SELLERS et al. 1995, 122; JOHNSON 2016, 318). A Missouri kompromisszum szövege magyar nyelven elérhető: URBÁN 1992, 89–90.

⁵⁶ KAMPHOFNER – HELBICH – SOMMER 1991, 7; KEEVEN-FRANKE 2010; KEEVEN-FRANKE 2011, 23; TOLZMANN 2011, 19–20.

⁵⁷ KAMPHOFNER – HELBICH – SOMMER 1991, 7; KEEVEN-FRANKE 2010.

⁵⁸ HAWGOOD 1940, 104.

elérte a 35 ezret, így az államban élő legnagyobb számú Óvilágból érkezett kisebbség voltak.⁵⁹

A terület népszerúségének növekedésében is megfigyelhető a láncmigráció folyamata. Azoknak a levelei, beszámolóí, akik már letelepedtek vagy jártak Texasban, hatást gyakoroltak az otthon maradottakra. Az erre a területre történő kivándorlás elindításában fontos szerepe volt Johann Friedrich Ernstnek. 1829-ben kelt át az óceánon és az 1832 februárjában barátainak írt, úgynevezett „amerikai levelében” szinte csak pozitívumokról számolt be. Sokakat motivált az 1834-ben megjelent, Detlef Dunt által írt *Utazás Texasba, valamint az országból származó hírek: a németeknek, akik Amerikába szándékoznak utazni* című könyv.⁶⁰ Ebben kapott helyet Ernst levele is, de a Texasban tett 1833-as útján tapasztaltokról is beszámolt. Dunt munkájában összehasonlításokat tett az ott lévő társadalmi és gazdasági viszonyok, valamint az otthoni állapotok között. Más volt a műfaja Charles Seasfield *Kabinkönyv, avagy nemzeti jellemzők* című 1841-ben megjelent könyvének, ugyanis ez történelmi regény volt. A szerző kiemelte a Texasi Köztársaságban tapasztalható lehetőségek előnyeit, valamint a szabadságjogok gyakorlásának nagyszerűségét, így ez is több vállalkozó szellemű németet vonzott az észak-amerikai kontinens déli részébe.⁶¹

A beszámolók hatására a Texasba történő kivándorlás olyannyira jelentős volt, hogy 1842-től kezdődően már szervezett formában is segítették az oda történő kiutazást és letelepedést. 1842. április 20-án huszonegy német nemes a Mainz közelében lévő Biebrich városában megalapította a Texasi Német Bevándorlók Védelmére Létrehozott Egyesületet – *Verein zum Schutz deutscher Einwanderer in Texas*-t –, rövidebb nevén az *Adelsvereint*. Az alapítók szerettek volna új piacokat nyitni a német ipar számára azzal a céllal, hogy megszervezik a német földművesek kivándorlását. Emellett pedig az Egyesület tagjai azt remélték, hogy a német telepesek nagy számuk, valamint sikeres gazdasági tevékenységük révén befolyásra is szert tehetnek a fiatal Texasi Köztársaságban.⁶² Az *Adelsverein* alapvetően üzleti vállalkozás volt, mégis a vezető politikai szerep megszerzésének vágya az Új-Németország eszméjének hatását mutatja. Bár nem mondták ki, hogy Texasban egy új, területileg elkülönült hazát szeretnének létrehozni.

Már az Egyesület megalakulásától kezdődően megbízottakat küldtek Texasba azzal a céllal, hogy készítsék elő minél több emigráns kivándorlását. Ezt elsősorban információgyűjtéssel és földvásárlásokkal tették meg. Már 1842 májusában két megbízottjukat küldték a területre, akik 1843 elején már földeket is vásároltak. Azonban földspekulánsok áldozataivá váltak, ugyanis olyan birtokokra tettek szert, amelyekre a letelepedési engedély már korábban lejárt.

⁵⁹ CONNOR 1972, 174; HALEY 1985, 120.

⁶⁰ Eredeti német cím: *Reise nach Texas nebst Nachrichten von diesem Lande: fuer Deutsche, welche nach Amerika zu gehen beabsichtigen* (DUNT 1834).

⁶¹ Eredeti német cím: *Das Kajütenbuch, oder Schilderungen aus dem Leben in Texas* (SEALSFIELD 1841).

⁶² FEHRENBACH 1968, 283–284.

Így bár 1844-ben a Texasi Német Bevándorlók Védelmére Létrehozott Egyesületet hivatalosan is bejegyezték mint részvénytársaságot, gyakorlatilag nem rendelkezett birtokokkal.⁶³ Erre a tényre csak akkor derült fény, amikor az új megbízott, Friedrich Wilhelm Karl, Solms-Braunfels bárója Amerikába érkezett, miközben az Óvilágban már több ezer telepes szállt hajóra az Újvilág felé. A báró két alkalommal kötött megállapodást, de ezek sem voltak szerencsésebbek a korábbi földvásárlásnál. Először Nyugat-Texasban vásárolt földet, amelyről akkor derült ki, hogy a komancs indiánok vadászterületén feküdt, amikor aláírták a vételi szerződést. Második alkalommal pedig olyan személyekkel kötött megállapodást, akik végül szintén spekulánsnak bizonyultak. Mindennek ellenére a Solms-Braunfels báró nevéhez köthető az Egyesület első kolóniájának, New Braunfelsnek az 1845-ben történt megalapítása.⁶⁴

Bár nem voltak ideológiai feltételei az Egyesületbe történő belépésnek, azért szigorú kritériumrendszernek kellett megfelelni, és stabil anyagi háttérrel kellett rendelkezni. Minden család kétszáznegyven dollárt fizetett be, s az összegért cserébe egy 128 hektáros birtokra voltak jogosultak. Ezen felül ez az összeg fedezte még az átkelés költségét, egy gerendaházat és a földműveléshez szükséges szerszámokat is. Sőt az Egyesület még azt is vállalta, hogy mindaddig ellátja élelemmel telepeseit, amíg az első termést be nem takarítják. A szerződés még azt is tartalmazta, hogy az egyesület templomot, kórházat és malmot épít, valamint kiépíti a közműveket is.⁶⁵ Mindezen vállalások bizonyítják, hogy az alapítók komoly szándékot mutattak arra, hogy telepeseik számára megfelelő háttérrel biztosítsanak az Újvilágban. Azonban az 1843–1844-es balsikerű földvásárlási ügyletek jelentősen megrendítették az Egyesület anyagi helyzetét.

Éppen ezért, a vállalkozás megmentése érdekében egy új megbízott kinevezésére volt szükség Ottofried Hans, Meusebach bárója személyében. Az Amerikába történő kiutazást követően elhagyta nemesi címét és Texasban csak John O. Meusebachnak nevezte magát. Legfontosabb feladata az volt, hogy a Mexikói-öböl egyik kis kikötőjében, Indianolában rekedt négyezer földművest eljuttassa a szárazföld belsejében lévő földekre. Meusebach és az *Adelsverein* helyzetét nehezítette, hogy Texas 1845-ös annexiója miatt kitört a háború az Egyesült Államok és Mexikó között.⁶⁶ A konfliktus miatt akadózó ellátmányok hiánya, a szokatlanul hideg tél, és a telepesek körében kitört járványok sok áldozatot követeltek. Végül az új megbízott sikeresen vette az akadályokat és a veszteségek ellenére eljuttatta a telepeseket az Egyesület birtokaira.⁶⁷ Sőt, 1845. május 9-én sikeresen szerződést kötött a Friedrich Wilhelm Karl von Solms-Braunfels által vásárolt földeken élő komancs indiánokkal. A megállapodás lehetővé tette, hogy az Egyesület által megvásárolt földekre most már németek

⁶³ MARSALL KING 1967, 33–35.

⁶⁴ FEHRENBACH 1968, 294.

⁶⁵ FEHRENBACH 1968, 290; HALEY 1985, 119–120.

⁶⁶ Texas annexiójához kapcsolódóan az amerikai-mexikói háborúról bővebben lásd: KÖKÉNY 2018.

⁶⁷ KAMPHOFNER – HELBICH – SOMMER 1991, 8.

is letelepedjenek, s megegyeztek abban is, hogy átengedik egymást a területeiken. Rögzítették, hogy ha valaki megszegi ezt, akkor értesítik a másik felet, s felelősségre vonják az elkövetőt. Meusebach nagyértékű ajándékkal érte el, hogy az indiánok beengedjék a földmérőket a területeikre.⁶⁸ A korábbi sikertelen földügyletek elsimítása mellett az új megbízott további földek, négy és fél ezer hektár megvásárlásával bővítette az *Adelsverein* már meglévő birtokait. Továbbá az ő nevéhez fűződik az Egyesület további két kolóniájának megalapítása. 1846 elején New Braunfelstől körülbelül 130 kilométerre Fredericksburg néven létrehozta a másodikat, majd 1847-ben további 80 kilométerrel északra Castellt.⁶⁹

A Texasi Német Bevándorlók Védelmére Létrehozott Egyesület azonban a korábbi sikertelen földügyletek és a telepesek anyagi biztonságát szolgáló kötelezettségvállalások okozta anyagi terheket nem heverte ki. Emiatt a részvénytársaság 1847-ben csődöt jelentett. Azonban eredményességét nem lehet elvitatni, ugyanis 1844 és 1847 között több mint hétezer ember kiutazását és letelepedését tették lehetővé.⁷⁰ Az Egyesület által alapított kolóniakon élő németek többsége mezőgazdasággal foglalkozott, birtokaikon eleinte búzát, rizst, majd később kukoricát is termesztettek, de néhányan gyapotültetvényeket is létrehoztak. Gyorsan alkalmazkodtak a helyi gazdasági viszonyokhoz és bekapcsolódtak a politikába is. John Meusebach maga is Texasban maradt, gazdálkodásba kezdett és bevásárolták az állam szenátusába.⁷¹

Az *Adelsverein* működésének hatásánál is megfigyelhető a láncmigráció folyamata, hiszen megszűnését követően is igen nagy népszerűségnek örvendett Texas a németajkú bevándorlók körében. Az 1844 és 1847 között érkező telepesek között nemcsak földművelők, de nagyon sok értelmiségi is volt, akik nem csupán a korabeli európai nézeteket vitték magukkal, hanem a klasszikus görög-latin műveltséget is. Ők az Egyesülettel párhuzamosan, majd annak csődje után is hoztak létre kisebb telepeket. Az általuk alapított kolóniákat Latin-kolóniának nevezték.⁷² Ezekhez az 1848-as németországi forradalmakat követően további értelmiségiek is csatlakoztak, akik ezekben a kis közösségekben igyekeztek megvalósítani utópisztikus elképzeléseiket. Ilyen volt például az, hogy az olyan déli államokban, mint Texas, a jellemző ültetvényes rabszolgatartó gazdálkodási formát nem tudták támogatni. Nem is alkalmaztak rabszolgákat, hanem az afroamerikaiakat szerződéses viszonyban, szabad munkaerőként foglalkoztatták.⁷³

⁶⁸ MARSALL KING 1967, 40–45; FEHRENBACH 1968, 294; HALEY 1985, 123.

⁶⁹ MARSALL KING 1967, 105–110.

⁷⁰ KAMPHOFNER – HELBICH – SOMMER 1991, 8.

⁷¹ HALEY 1985, 119–120.

⁷² FEHRENBACH 1968, 295.

⁷³ HAWGOOD 1940, 105–106.

Konklúzió

A 19. század első felében a német területeken uralkodó bizonytalan politikai, gazdasági és társadalmi körülmények miatt nagyon sokan vándoroltak az Egyesült Államokba. Beszámolóik eljutottak az Óvilágba, s ennek hatására az Újvilág már ekkor a „lehetőségek földjeként” jelent meg a németek számára, így még többen indultak útnak. A Giesseni Emigrációs Társaság és a Texasi Német Bevándorlók Védelmére Létrehozott Egyesület jó példái annak, hogy a korszakban milyen módokon próbálták megszervezni az Atlanti-óceánon történő átkelést és az észak-amerikai kontinensen történő letelepedést.

A jelen írásban bemutatott két szervezet közül a Társaság, mely 1833–1834 között működött, egy idealizált és utópisztikus elképzelés megvalósítására tett kísérlet volt. Egy olyan elmélet hatására, amely úgy tűnik, áthatotta a kivándorlással foglalkozó értelmiségiek gondolkodását. Nem hozott létre kolóniákat, működtetésében nem vettek részt nemesek, de önmagában segítette ötszáz ember letelepedését Missouriban, s még többekét, akik az onnan érkező beszámolók hatására telepedtek le az államban. Ezzel szemben az 1842–1847 között működő *Adelsverein* inkább egy racionális alapokon nyugvó, és elsősorban gazdasági célokat kitűző szervezet volt. Létre tudott hozni kolóniákat Texasban és a veszteségek, illetve viszontagságok ellenére mintegy hétezer ember telepedhetett le a területen az Egyesület tagjaként. Bár maga az Egyesület is rövid életű volt, működése sikeresebbnek tekinthető, mint a Giessen Emigrációs Társaságé.

A kivándorolt németek és az Egyesült Államokban történő letelepedést segítő szervezetek hatása a mai napig megfigyelhető. Missouriban és Texasban is szerepet kap a bevándorlás-történet kutatása, illetve a közösség emlékezetében is élénken jelen vannak.

A hazai kutatásban az Újvilág és Európa közötti diplomáciai kapcsolatokról számos munka jelent meg, de a bevándorlás-történet, valamint a társadalmi mozgalmak története kisebb hangsúlyt kapott. Éppen ezért a kutatás további irányokkal egészíthető ki. Az úti beszámolók, újságcikkek részletes elemzésével árnyaltabb képet kaphatunk arról, milyen Amerika-kép jelent meg a 19. században az európai emberek és a németek számára. További vizsgálatot igényel ezek hatása és a láncmigráció folyamata, hogy mely területek voltak népszerűek és miért, valamint, hogy jöttek-e létre még kivándorlást segítő szervezetek. A Társaság és az Egyesület alapítóinak történetén keresztül pedig feltárhatóvá válik az a kapcsolati háló, amely az észak-amerikai kontinensen a 19. század végére kialakult német-övben élő bevándorlókat, telepéseket összekötötte.

Irodalom

- BRUCE 1992 = Bruce, Levine: *The Migration of Ideology and the Contested Meaning of Freedom: German American sin the Mid-Nineteenth Century*. Washington DC : German Historical Institute, 1992.
- BURNETT – LUEBBERING 1996 = Burnett, Robin – Luebbering, Ken: *German Settlement in Missouri, New Land Old Ways*. Columbia-London : University of Missouri Press, 1996.
- CONNOR 1972 = Connor, Seymour V.: *Texas, A History*. Arlington-Heights, Il.: AHM Publishing Company, 1972.
- DEGLER 1993 = Degler, Carl N.: *Az élő múlt. Milyen erőket formáltak Amerika mai képét?* Budapest Európa : Könyvkiadó, 1993.
- DUDEN 1829 = Duden, Gottfried: *Bericht über eine Reise nach den westlichen Staaten Nordamerika's und einen mehrjährigen Aufenthalt am Missouri (in den Jahren 1824, 25, 26 und 1827), in Bezug auf Auswanderung und Übervölkerung*. Elberfeld 1829.
- DUNT 1834 = Detlef, Dunt: *Reise nach Texas nebst Nachrichten von diesem Lande: fuer Deutsche, welche nach Amerika zu gehenbe absichtigen*. Bremen. 1834.
- FEHRENBACH 1968 = Fehrenbach, Theodore R.: *Lone Star, A History of Texas and the Texans*. New York : Collier Books, A Division of Macmillan Publishing Company, Inc., 1968.
- FRANK 2018 = Frank Tibor: *Amerika világai*. Angol-amerikai történelmi tanulmányok. Budapest : Gondolat Kiadó, 2018.
- FULBROOK 1993 = Fulbrook, Mary: *Németország története*. Budapest : Maccenas Könyvkiadó, 1993.
- HAHNER 2006 = Hahner Péter: *A régi rend alkonya, Egyetemes történet 1648–1815*. Budapest : Panem Könyvkiadó, 2006.
- HALEY 1985 = Haley, James L.: *Texas, An Album of History*. Garden City-New York : Doubleday&Comp. Inc., 1985.
- HAWGOOD 1940 = Hawgood, John A.: *The Tragedy of German-America, The Germans in the United States of America during the Nineteenth Century – and After*. New York–London : G. P. Putman's Sons, 1940.
- HEIDEKING – MAUCH 2006 = Heideking, Jürgen – Mauch, Christof: *Geschichte der USA*. Tübingen : Narr Attempo Verlag GmbH, 2006.
- JOHNSON 2016 = Johnson, Paul: *Az amerikai nép története*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 2016.

- KAMPHOEFNER – HELBICH – SOMMER 1991 = Kamphoefner, Walter D. – Helbich, Wolfgang – Sommer, Ulrike: *News from the Land of Freedom. German Immigrants Write Home*. Ithaca–London : Cornell University Press, 1991.
- KEEVEN-FRANKE 2010 = Keevan-Franke, Dorris: *A Call for Emigration: The Giessen Emigration Society* (2010); <http://mo-germans.com/exhibits/a-call-for-emigration-the-giessen-emigration-society/> (Letöltés: 2020.02.04.)
- KEEVEN-FRANKE 2011 = Keevan-Franke, Dorris: *Imagies of America, Warren County*. Charleston : Arcadia Publishing, 2011.
- KÖKÉNY 2007 = Kökény Andrea: *Angol-amerikaiak Texasban 1821–1845*. Szeged : SZTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, 2007.
- KÖKÉNY 2018 = Kökény Andrea: Az 1846–1848-as amerikai-mexikói háború és megítélése. *Világtörténet* 8 40:1 (2018) 23–43.
- MARSALL KING 1967 = Marsall King, Irene: *John O. Meusbach, German Colonizer in Texas*. Austin–London : University of Texas Press, 1967.
- SEALSFIELD 1841 = Sealsfield, Charles: *Das Kajütenbuch, oder Nationale Charakteristiken*. Zürich 1841.
- SELLERS ET AL 1995 = Sellers, Charles – May, Henry – McMillen, Neil R.: *Az Egyesült Államok története*. Budapest : Maecenas Könyvek, 1995.
- TOKODY – NIEDERHAUSER 1983 = Tokody Gyula – Niederhauser Emil: *Németország története*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1983.
- TOLZMANN 2010–2011 = Tolzmann, Heinrich D.: A New Germany in America: The Invitation and Explanation (1833) of Paul Follenius and Friedrich Muench. *Der Mainbaum* 18:1 (2010) 4–5. 18:2 (2010) 14–15. 19:1 (2011) 4–5.
- TOLZMANN 2011 = Tolzmann, Heinrich D.: The German Heritage of Southern Illinois and Missouri. *The Palatine Imigrant* 36:2 (2011) 14–23.
- Urbán 1992 = Urbán Aladár (szerk.): *Dokumentumok az Egyesült Államok történetéhez 1774-1918*. Tankönyvkiadó, Budapest 1992.
- Urbán 1992 = Urbán Aladár (szerk.): *Dokumentumok az Egyesült Államok történetéhez 1774-1918*. Tankönyvkiadó, Budapest 1992.
- VITÁRI 2010 = Vitári Zsolt: Birodalomból birodalom. „Németország” 1815–1871. In: Bebesi György (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Pécs : Bocz Kiadó, 2010, 175–190.

New Life in the New World?

German emigration societies in the first half of 19th Century

ALEX BERCZELI-NEMCSÉNYI

After its foundation in 1873 the United States became politically and economically unified during the 19th century. As a result of this dynamic development, it has always been a land of opportunity for the immigrants. During this period, millions of immigrant came from the politically and economically divided Germany to the New World. Their numbers increased from the 1830s. The reason for the popularity of the United States was those who began a new life on the other side of the Atlantic-ocean, wrote letters to their family or friends back home. These reports often painted an overly positive picture of what was experienced in the New World. And by the end of the 19th century the so-called German belt was formed.

During the decades in the first half of the 19th century many organizations were created to help the German immigration to the United States. Two of them was for example in 1833 organized Giessen Emigration Society and the Society for the Protection of German Immigrants in Texas – so-called *Adelsverein* – which was founded in 1842. The Giessen Emigration Society was an attempt to realize an idealized and utopian idea. They tried to founding a New Germany on the soil of the United States. This undertaking was a failure, but the Society helped settle five hundred people in Missouri. In contrast the *Adelsverein* was an organization based on rational principles, primarily economic. These Society represented an effort to establish colonies on Texas soil. In these colonies, which were founded in the Western and Southern part of the United States, the German-Americans were engaged in agriculture. In 1847 it was declared bankrupt, the *Adelsverein* helped the immigration of seven thousand German people.

Csanád vármegye képviselete az 1843/44. évi országgyűlésen

DEÁK ÁDÁM

Bevezetés

Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy bemutassuk Csanád vármegye részvételét és szerepét az 1843/44. évi országgyűlésen, a követutasítások és a követek felszólalásai alapján öt témakörön keresztül. Mindezek előtt röviden szeretnénk ismertetni Bánhidyt Albert (1807–1890) és Kállay Ödön (1815–1879) politikai pályafutását, akik Csanád vármegye követei voltak ezen a diétán.

Bánhidyt Albert

Jogi tanulmányait a bécsi Theresianumban folytatta, ezután Arad és Tolna vármegyékben végezte joggyakorlatát. Az 1830. évi országgyűlésen özvegy báró Rudnyánszky Pálné Fáy Erzsébet és gróf Wartensleben Sándor távollévő főrendek követte volt. 1831. április 27-től jurátusként működött a pesti Királyi Táblán a személynök mellett, az ügyvédi esküt 1832. április 4-én tette le. A bécsi magyar királyi udvari Kancellária fogalmazója lett. 1834-ben került Csanád vármegyébe, egy évig táblabírói főjegyző, majd 1835–1840 között a makói járás főszolgabírája volt. 1840. október 15-én Csanád vármegye másodalispánja, majd 1842. október 26-án első alispánja lett, mely hivatalát 1849-ig viselte. Valószínűsíthető, hogy édesapja, Bánhidyt Antal közbenjárásával jutott el ilyen magas pozíciókba, aki 1829-ben Arad vármegyében főszolgabíró, majd alispán, 1840-ben pedig királyi tanácsos volt.¹

Az 1843. április 27-én tartott közgyűlésen Csanád vármegye követének választották az 1843/44. évi pozsonyi országgyűlésre. Návay László, a korábbi csanádi főszolgabíró írásban tett panaszt Bánhidyt megválasztása ellen, szerinte 1840-ben Bánhidyt még főszolgabíróként okirat-hamisítást követett el. Emellett azt is felrótta neki, hogy alispánként nem megfelelően járt el az újoncpénzekkel, a választást pedig lefizetéssel és leitatással nyerte meg. Később Blaskovich Bertalan táblabíró is felszólalt, aki értelmi és erkölcsi tekintetben is alkalmatlannak minősítette Bánhidyt a követség elvállalására. Ennek ellenére a közgyűlés döntő többsége támogatta őt, mivel nem voltak bizonyíthatók a vádak. Bánhidyt így reagált a vádakra: *„ha állításának csak fele is igaz lett volna, én egy szörnyeteg lennék, melyet nem csak a tisztviselők sorából, hanem a köztársaságból is ki kellene irtani.”*²

1848/49-ben Makó város országgyűlési képviselőjének választották meg, a forradalomhoz nagy reményeket fűzött. Miután a kormány Debrecenbe költözött, Bánhidyt is velük tartott. A szabadságharc bukása után őt is elítélték, de kegyelmet kapott 1851. augusztus 25-én. 1854-ben Arad vármegye

¹ NAGY 1857, I. 171; RÉVAY 1911, II. 545–546; PÁLMÁNY 2011, I. 807–808.

² GILICZE 2006, 93–96.

törvényszékének ülnöke lett. 1859. szeptember 14-én édesapja osztrák bárói rangot kapott, amit rá is kiterjesztettek, majd 1875. október 5-én a magyar bárói címet is elnyerte, simándi birtokadománnyal. 1865. augusztus 26. és 1867. március 31. között Csanád vármegye főispánja volt.³

Kállay Ödön

Iskoláit Lőcsén és Egerben végezte, a felsőbb iskoláiról nincsenek pontos feljegyzések. Életrajzírója, Tidrenczel Sándor két lehetőséget is megemlített: az egyik szerint a debreceni jogi akadémián, a másik szerint Pesten tanult. Pálmány Béla úgy tudja, hogy Lőcsén, majd a debreceni református kollégiumban folytatta tanulmányait, ezután 1832–1834 között az egri líceumban hallgatott jogot.⁴

1836-tól Kállay a politikai életben is feltűnt, 1836. június 14-én az édesapját leváltották a Szabolcs vármegyei alispáni székről, ezért úgy döntött, hogy nem marad otthon, hanem máshol próbál szerencsét, így esett a választása Csanád vármegyére. 1837. október 25-én az akkori csanádi főispán, Kállay István is a pártfogásába vette, először csak esküdt volt a battonyai járásban, majd alszolgabíró lett 1836–1840 között, ezt követően a főszolgabírói hivatalt viselte. 1840. október 15-én a tisztújításon ismét alszolgabíró, majd 1843. október 26-án főszolgabíró lett a battonyai járásban. Az 1843. április 27-én tartott közgyűlésen őt is megválasztották Csanád vármegye követének. Az 1843/44. évi országgyűlés után visszatért Szabolcs vármegyébe. 1844. november 28-tól a nagykállói járás, majd 1848. június 19-ig a nádudvari járás főszolgabírója.⁵

Kállay Ödön örömmel fogadta 1848-ban a forradalmat és a reformok megvalósulását. Széchenyi a „magyar Danton”-nak nevezte, mert félt a forradalom további radikalizálódásától, Kossuth Lajos és Jókai Mór azonban végig elismerte. Mészáros Lázár úgy nyilatkozott róla, mint a forradalom erőinek egyik irányítójáról, gróf Desseffy Emil viszont társadalmi uszítónak tartotta. A nemzetőrség megszervezésében jelentős szerepet játszott Kállay, még be is állt közéjük.⁶ Az 1848. július 2-án összeült első népképviselői országgyűlésen Kállay is részt vett a nádudvari kerület képviselőjeként, a radikálisok táborát erősítette. A zsidó emancipáció egyik fő szószólója volt. 1848. október 3-án ő is a feloszlott országgyűléssel maradt, sőt követte a kormányt Debrecenbe, Szegedre és Aradra is. 1848 őszen és telén először Székesfehérváron, majd Komáromban volt az élelmezésért és a harci morálért felelős kormánybiztos. 1849. április 5-én a Radical Párt egyik alapítója. Az 1849. április 14-én kimondott és 19-én ünnepélyesen kihirdetett függetlenséget és a trónfosztást örömmel fogadta.⁷ Az 1849. augusztus 13-ai világoosi fegyverletétel után bujkálni

³ KEMPELEN 1911, 348; RUSZOLY 1978, 174; PÁLMÁNY 2011, 807–808.

⁴ TIDRENCZEL 1992, 9–11; PÁLMÁNY 2011, 974–975.

⁵ TIDRENCZEL 1992, 12–20.

⁶ TIDRENCZEL 1992, 21–24.

⁷ TIDRENCZEL 1992, 25–29; PÁLMÁNY 2011, I. 974–975.

kényszerült, azonban 1849 őszén a császári csapatok elfogták. A forradalom és szabadságharcban végzett tevékenységéért, a függetlenségi nyilatkozat és a Habsburg-ház trónfosztásának a kimondásában való részvételéért felségárulás vádjával 1850. június 26-án kötél általi halálra és vagyonelkobzásra ítélték, azonban Haynau főhadparancsnok megkegyelmezett neki 1850. július 5-én.⁸

Az 1861. évi országgyűlésen ismét jelen volt Kállay, mint a nádudvari kerület képviselője. Az 1848-as áprilisi törvényeket védelmébe vette, és a gróf Teleki László vezette határozati párthoz csatlakozott, jelen volt az 1865/1868. évi országgyűlésen is. Az ország függetlenségének a biztosítékát a dunai konföderációban látta, a perszónáluniót is csak kényszerűen ismerte el. Ezen okok miatt az 1867. június 8-ai koronázási ünnepségen nem is vett részt (ezért a „hét kuruc” egyikének is nevezték), s még ebben az évben, október 10-én lemondott a képviselői tisztségéről is. 1867 nyarán viszont részt vett a Szabolcs vármegyei honvédegylet megalakításában.⁹ Kossuth Lajos győzte meg, hogy vállaljon ismét politikai szerepet, ennek hatására 1869. június 6-án Szeged alsóvárosi választókerület képviselőjének választották, majd 1872-ben, 1875-ben és 1878-ban is ugyanúgy. Az 1879. március 12-ei szegedi tiszai árvíz által okozott károk eltakarításában még segédkezett, ám 1879. augusztus 5-én meghalt.¹⁰

Csanád vármegye részvétele az 1843/44. évi országgyűlésen

Az országgyűlést 1843. május 14-re hívta össze V. Ferdinánd (1830/1835–1848) Pozsonyba. Csanád vármegye a Makón tartott 1843. április 28-ai közgyűlésen fogadta el az anyautasításokat, amit Bánhidya Albert vezetésével dolgoztak ki. Emellett a vármegye hét alkalommal adott pótutasítást a követeknek, akiknek minél gyakrabban (valószínűleg heti-kétheti rendszerességgel) jelentést kellett küldeni az országgyűlés eseményeiről. Az 1843/44-es követutasításokból kitűnik, hogy Csanád vármegye az egyik leghaladóbb szellemű volt ekkor, hiszen az összes fontos reformjavaslatot támogatta, amit később az 1848. évi áprilisi törvényekben megvalósítottak. Pártolták az ösiség eltörlését, a kötelező örökváltság törvénybe iktatását, a nem nemesek birtokbírhatási és közhivatalviselési jogát. Kiálltak a teljes közteherviselés, a népképviselői országgyűlés, Erdély visszacsatolása, a magyar nyelv ügye, a szólás- és sajtószabadság, a vallásügyi kérdések liberális szellemű rendezése, valamint a szabad királyi városok reformja mellett is.¹¹

A követutasítások alapjaiban határozták meg az országgyűlések működését. A vármegyék minden általuk fontosnak vélt kérdésben állást foglaltak, a követek nem dönthettek önállóan. Ha felmerült az országgyűlési tárgyalások alatt egy-egy újabb ügy, akkor meg kellett várniuk megújult pótutasítását. A

⁸ TIDRENCZEL 1992, 29–30.

⁹ TIDRENCZEL 1992, 31–37; PÁLMÁNY 2011, I. 974–975.

¹⁰ TIDRENCZEL 1992, 37–41.

¹¹ MNL CSML MAKÓ, IV. A. 3. a. 59. k. 1008. sz.

követutasításokkal kapcsolatban jelenleg kevés forráskiadással rendelkezünk, mindössze Borsod,¹² Zala¹³ és részben Zemplén¹⁴ vármegye utasításairól készült feldolgozás. Ha feltárnánk szélesebb körben a követutasításokat, jobban megismerhetnénk a vármegyék álláspontját, a diéták működését, és új történelmi munkák is születhetnének a reformkori országgyűlésekről. Az utóbbi években két fontosabb mű látott napvilágot a témában: Erdmann Gyula az 1839/40. évi országgyűlés történetét dolgozta fel,¹⁵ míg Dobszay Tamás a reformkori diéták szerkezetéről és működéséről írt átfogó monográfiát.¹⁶ A továbbiakban szeretnék néhány olyan ügyet ismertetni az 1843/44. évi országgyűlésről, amelyekben a csanádi követek aktív szerepet vállaltak.

A szabad királyi városok ügye

Csanád vármegye rendei az anyautasítások 10., 33., 54. és 62. pontjaiba foglalták bele a szabad királyi városok rendezését. A 10. pontban azt a követelményt fogalmazták meg, hogy minden városi polgár beleszólhasson a követválasztásba. A 33. és 54. pontok lényegében megegyeznek, mindkettőben Szabadka szabad királyi város kívánalmait pártolták, amelyek az alábbiak voltak: A királyi kincstártól, a kamarától függetleníteni kell a szabad királyi városokat, azok csak a Helytartótanács irányítása alatt álljanak, ahogy a vármegyék, ugyanis a kettős függés révén a bécsi udvarnak nagy volt a befolyása a városok felett. A tisztviselők és a követek választásába minden polgár beleszólhasson. A városoknak meg kell adni a korábbi szavazati jog számot az alsótáblán, a megyékhez viszonyítva aránylagosan kell a szavazatszámot meghatározni. A városok belső szerkezetét rendezni kell a kor alkotmányos követelményeinek megfelelően. A 62. pontban Késmárk és Szatmárnémeti városok kérelmét támogatták Csanád megye rendei, melyben azok a királyi városok rendezését kérték, követeléseik lényegében megegyeztek Szabadkáéval. A Csanád megyei pótutasítások több pontja is foglalkozott a városi kérdéssel, most csak a legfontosabbakat emeljük ki. Lőcse szabad királyi város városonkénti egy szavazatot követelt az alsótáblán, amit azonban Csanád vármegye nem támogatott, ezzel szemben a városoknak adandó 16 szavazatot pártolta. Torontál vármegye azt követelte, hogy a megyegyűléseken a szabad királyi városok képviselői is részt vehessenek, ezt viszont pártolandónak ítélték. Szatmárnémeti a kormányzat által javasolt főfelügyelői intézmény¹⁷ ellen szólalt fel, amit

¹² SERESNÉ 1987.

¹³ MOLNÁR 2003.

¹⁴ BODNÁR 1940.

¹⁵ ERDMANN 2014.

¹⁶ DOBSZAY 2019.

¹⁷ Az uralkodó által kinevezett főfelügyelők intézményének létrehozását a szabad királyi városokban gróf Keglevich Gábor tárnokmester javasolta 1844. március 22-én a főrendi tábla ülésén, mondván, nem létezik olyan köztes tisztség, amelyen keresztül a kormányzat ellenőrizni és végrehajtani tudná intézkedéseit a városokban (FÖRENDI NAPLÓ, IV. 73–74., 128. ülés, 1844. március 22.). Varga Norbert jogtörténész a dualizmus kori városi főispánokhoz hasonlította a tervezett főfelügyelőket.

támogatott Csanád is, később Besztercebánya is hasonló tartalmú körlevelet küldött a megyékhez.¹⁸

A szabad király városok ügyével kapcsolatban a polgárjog megszerzésének kérdése váltotta ki az egyik legnagyobb vitát. A liberálisok szélesebb körnek tették volna azt elérhetővé, míg a konzervatívok szűkre szabták volna ezen jog élvezőinek körét. A csanádi követeknek nem volt pontos utasításuk ez ügyben, csak azt fektették le számukra alapelvként, hogy minél szélesebb réteg számára tegyék elérhetővé annak megszerzését. Kállay Ödön kijelentette, hogy a jelenlegi szerkezet igazságtalan, politikátlan és ellenkezik a közjóval. A közember katonáskodik, adót fizet, mégsem szólhat bele a közügyekbe, és ezen változtatni kell. A konzervatívok – folytatta – arra hivatkozva nem akarnak befolyást adni a közembereknek, hogy szegények és nem elég műveltek (így nem bírják helyesen megítélni a dolgokat), nincs meg bennük a kellő nyugaltság, mint a polgároknál. Kállay azonban megismételte, hogy véleménye szerint ezt a jogot minden városi lakosra ki kell terjeszteni, az értelmiségi réteget külön kiemelte: nem lehet valakit kirekeszteni a polgárjogból csak azért, mert nem tud kimutatni megfelelő tiszta jövedelmet.¹⁹ A másik csanádi követ, Bánhidó Albert ugyanekkoriban felvetette, hogy a zsidóknak is meg kell engedni, hogy polgárjogot szerezzenek, illetve őket sem szabad kizárni a városi testületekből.²⁰

Az ülést vezető személynök, Szerencsy István kérdőre vonta Kállayt, hogy mi történne akkor, ha sok személy jutna polgárjoghoz. Kállay erre úgy felelt, hogy jelenleg is sok olyan kisnemes van, aki csak három szilvafával rendelkezik, mégis szavazati jogot gyakorol. Ha polgárjogot kapnak a városlakók, fejtegette, abból nem származik hátrány. Kijelentette azt is, hogy a választásoknál a polgárok kevesebb kicsapongást követnének el, mint a nemesek eddig elkövettek. Az elnök szerint azért kell a polgárjog megszerzéséhez vagyoni cenzust kötni, mert a gazdagabbakat nehezebb megvesztegetni, Kállay azonban úgy vélekedett, hogy a gazdagokat is könnyű lefizetni.²¹

A másik nagy vitát a városok alsótáblai szavazatszámja váltotta ki. Az eredeti javaslat szerint 32 szavazatot kapott volna a 47 szabad királyi város, ebben az esetben az 52 megyei szavazatot megduplázták volna. Később a 32 szavazatot 16-ra módosították, a megyei szavazatok duplázása nélkül. A városok a lakosság számuk arányában kaptak volna szavazati jogot.²² Pest város követe, Járó György ezzel szemben a városokéi szavazatot pártolta. Kállay kijelentette, hogy a városi követek a fennálló viszonyok szerint nem képviselik az egész polgárságot, ezért nem lehet megadni a városokéi egy-egy

A városi főispán volt a közgyűlés elnöke, a tisztújításokat vezette, és felelősségre vonhatta a tisztviselőket (VARGA 2008, 7).

¹⁸ MNL CSMML MAKÓ, IV. A. 3. a. 59. k. 1008. sz.; 63. k. 379. sz.; 65. k. 2032. sz.

¹⁹ KERÜLETI NAPLÓ, II. 541–542, 73. ülés, 1843. október 9.

²⁰ RENDI NAPLÓ, II. 317–318, 98. ülés, 1844. február 10.; RENDI NAPLÓ, II. 377, 100. ülés, 1844. február 13.

²¹ RENDI NAPLÓ, II. 350–351, 99. ülés, 1844. február 12.

²² CZOCH 2005, 296.

szavazatot, ugyanakkor hozzátette, hogy persze a vármegyék is csak a nemességet képviselik, mivel csak ők vehetnek részt a követválasztásban a nép megkérdézése nélkül. Kállay végül a városoknak adandó 16 szavazatot pártolta.²³

Az igazságszolgáltatás kérdéseivel kapcsolatban 1844 februárjában Kállay kijelentette, hogy a szabad királyi városok területén fekvő nemesi kúria épületek is a városi bíróságok alá tartozzanak rendőri és bünbeli esetekben. Emellett az itt található megyei épületek feletti rendőri felügyeletnek is a városi törvényhatóságok jogkörébe kell kerülnie. A vármegyházakat is a városi törvényhatóságok alá kívánta rendelni. A nagyváradi káptalan, Fogarassy Mihály kijelentette, hogy a város területén található paplakokat, kolostorokat vegyék ki a városi törvényhatóságok joghatósága alól. Kállay Ödön ezzel nem értett egyet, szerinte pap és polgár között ne legyen különbség polgári ügyekben, a papoknak és a paplakoknak is a városi törvényhatóságok alá kelljen tartozni rendőri tekintetben.²⁴

A szabad királyi városok ügye végül hét üzenetváltás után elbukott az országgyűlésen, mivel az alsó- és felsőtábla nem bírt megegyezni a vitatott kérdésekben.

A magyar nyelv ügye és a nemzetiségi kérdés

Csanád vármegye az anyautasítás 28. pontjában fogalmazta meg a követeléseit a magyar nyelv ügyével kapcsolatban, amelyek a következők voltak: Az egyházi miséket, szertartásokat és egyéb szolgálatokat is magyar nyelven kell ezután végezni. Az iskolákban minden tantárgyat magyar nyelven oktassanak. A királyi és kancelláriai iratokat is magyar nyelven adják ki, a pecséteken és a pénzekben is magyar felirat szerepeljen. A bírói, kamarai és minden egyéb hivatalban is a magyar nyelvet kell használni a jövőben. Az alaputasítás 49. pontja szerint Győr vármegye is a magyar nyelv és a tanodák fejlesztése mellett foglalt állást, amit Csanád támogatott.²⁵

A magyar nyelv ügyéről az 1840. évi 6. törvénycikk is rendelkezett, amely szerint az országgyűlés és a törvényhatóságok magyar nyelven küldhetik fel irataikat az uralkodónak és a kormányzéseknek. Kállay a Hajdú Kerület követével, Pély-Nagy Gáborral értett egyet a magyar nyelv ügyében. Pély-Nagy indítványozta 1843 nyarán, hogy a királyi hitleveleket, országgyűlési meghívókat, királyi előadásokat, válaszokat, leiratokat ezentúl szintén magyar nyelven adják ki. A törvényeket magyar nyelven szerkesszék, a tanítás magyar nyelven történjen. A polgári, egyházi, katonai és közigazgatási ügyekben is csak a magyart használják.²⁶

²³ RENDI NAPLÓ, III. 96–98, 112–113, 104. ülés, 1844. február 17.

²⁴ RENDI NAPLÓ, II. 229, 93. ülés, 1844. február 5.

²⁵ MNL CSML MAKÓ, IV. A. 3. a. 59. k. 1008. sz.

²⁶ RENDI NAPLÓ, I. 165, 18. ülés, 1843. július 8.

Kállay szerint Horvátországra nézve csak azt kell kötelezővé tenni, hogy a magyar nyelvet használják az országgyűlésen, a magyarországi törvényhatóságokkal magyarul levelezzenek, és hozzanak létre magyar nyelvtanodákat. Úgy vélekedett azonban, hogy kevés esély van a gyors megvalósításra, ezért a törvénytervezetben meghatározott tíz évnyi türelmi időt pártolta. Fiume követének, Horhy Mihálynak és Buccari követének, Smaich Bertalannak a kérését is támogatta. A tengeremléki követek azt kérték, hogy a törvényjavaslatot egyelőre ne terjesszék ki rájuk, mert néhány magyar tisztviselőn és magyar tanítón kívül nincs magyar lakos a kerületükben. Ezzel egyetértett Kállay, de kifejtette, később olyan törvényt kell készíteni, ami rájuk is kiterjeszti a magyar nyelv használatát.²⁷

Egy későbbi ülésen a magyar nyelv ügyével kapcsolatban Kállay kijelentette, hogy az osztrák kormányzat iránt egyáltalán nincs bizalma – valóságos vádbeszédet tartott a bécsi kormány ellen: A mohácsi csatavesztés óta nincs önállóságunk, folyamatosan megfosztottak bennünket jogainktól. Mária Terézia uralkodása alatt bevezették a kettős vámhatárt, ami az országot koldusbotra juttatta. Az így szerzett pénzekből fizették a tisztviselőket, akik valótlan híreket vittek az uralkodóknak, és a külföldi sajtóban is rémhíreket terjesztettek a magyarokról, egy példát is említett, az augsburgi *Allgemeine Zeitung* példáját. Egymásnak ugrasztották a nemzet tagjait, például a vallásügyekben. A csanádi követ megemlítette azt is, hogy jelenleg magasak az adók, a só ára is, ellehetlenítik a reformokat, a törvényeket nem tartják be, gátolják a sajtószabadságot, a vármegyék által hozott határozatokat nem engedik végrehajtani, perbe fogják a politikai ellenfeleket. Kállay szerint jó törvényeket nem is igen lehet említeni. A kormányzat fő célja, jelentette ki, jelenleg az, hogy összeugrassza a magyarokat a többi nemzetiséggel, emellett az orosz veszélyre is hivatkozott. Úgy vélekedett, a legnagyobb gondot az illírizmus jelenti, azonban hozzátette, annak kifejlődése jóval korábbra nyúlik vissza, és nem a magyarok hibájából. Kállay Ödön szerint az osztrák kormány azért folytat ilyen politikát, mert irigy és retteg. Megemlítette, hogy a Habsburgok célja Magyarország beolvasztása a birodalomba örökös tartományként. Az örökös tartományok nem bírnak alkotmánnyal, és ezt irigylik tőlünk, a kormányzat viszont attól fél, hogy előbb-utóbb ezek a tartományok is alkotmányt követelnek a maguk számára. A csehek ellen vívott 1620-as fehérhegyi csata tönkretette az érintett tartományok önállóságát, ezért félti tőlük a kormányzat a hatalmát. A vámokkal bennünket is meggyengítettek, és próbálják a liberalizmus eszméinek terjedését gátolni, azonban már az arisztokrácia is kezd ráébredni arra, hogy a nemzettel együtt kell működnie.²⁸

1843 decemberében Kállay felrótta sérelemként, hogy Szerencsy István törvénytelennek minősítette azt az 1843. június 26-án hozott alsótáblai határozatot, miszerint csak magyar nyelven lehet felszólalni az diétán. Idézte a

²⁷ KERÜLETI NAPLÓ, I. 557–558, 16. ülés, 1843. július 6.

²⁸ KERÜLETI NAPLÓ, III. 130–133, 103. ülés, 1843. november 18.

személynököt, miszerint a nemzetiségek elleni uszítás nálunk túlfeszített, ám ezt szerinte nem bizonyította példákkal. A csanádi követ ezzel szemben úgy vélekedett, hogy épp a kormányzat kelti a gyűlöletet a magyarok ellen, ezért szerinte a kormányzat iránti bizalom napról napra csökken a nemzetben. A latin nyelvről azt is kijelentette Szerencsy, hogy nehéz a tanácskozástermekből száműzni. Kállay vélekedése szerint ennek oka valójában az, hogy a kormányzat erős kézzel tartja még mindig mesterségesen életben a deák nyelvet, akik annak további használata mellett állnak ki, a haza fejlődése ellen foglalnak állást, és a tenni nem akarást pártolják. Amíg a latin nyelvet használták a gyűléseken, nem értették a beszédeket, most, hogy a magyart használják, elkezdtek gondolkodni és vitázni a haza sebeiről és kívánalmairól.²⁹

Vallásügyi kérdések

Csanád vármegye a vallásügyi kérdésekben is pártolta a reformjavaslatokat, amelyek a következők voltak: Az egyházak bizonyos javait állami igazgatás alá kell vonni, ennek ellentételezéseként a lelkészeknek pénzbeli fizetést kell biztosítani. Az alaputasítás 29. pontja rendelkezett arról, hogy a vegyes házasságok ügyét rendezzék és iktassák törvénybe. Az unitárius vallás a Magyar Királyságban is legyen bevett vallás. A felesleges egyházi javakat a népnevelés céljaira kell fordítani, emellett a széküresség alatti jövedelmeket az országos pénztárba kell befizetni. Szerzetesrend működésének engedélyezéséhez legyen szükséges az országgyűlés hozzájárulása. Az ortodoxok ügyét is rendezzék, és szintén iktassák törvénybe. Gömör vármegye köriratban követelte, hogy a világi hivatalokat vegyék el az egyházi személyektől. Nógrád vármegye indítványát is támogatta Csanád megye, amely szerint a katolikus fiatalokat ne gátolják abban, hogy protestáns iskolába jár hassanak. Az 52. pontban Bereg vármegye azon utasítását pártolták a megye rendei, miszerint a római pápától függetlenedni kell, és a placetum regium jogát (királyi tetsvényjog) az uralkodó helyett az országgyűlésre kell ruházni.³⁰

Kállay a vallási sérelmekkel kapcsolatban kijelentette, hogy a katolikus egyháznak a fennálló helyzet kedvező, mert nem sérti az érdekeit. A legnagyobb problémákat a reverzálisok követelése, a kizárólag katolikus papok előtt kötendő vegyes házasságok, illetve az ehhez kapcsoló egyházi áldás megtagadása jelentette. Sérelmezte azt is, hogy az áttérőket erőszakkal akarják megtartani a katolikus egyházban, a hatheti oktatást külön kiemelte, amely nehézkesen, körülményesen folyt, és sokszor nem ért véget.³¹ Kállay maga is római katolikus vallású volt, de sok katolikus liberális reformerrel együtt támogatta a protestánsok jogainak érvényesítését.³²

²⁹ RENDI NAPLÓ, II. 104–105, 79. ülés, 1843. december 5.

³⁰ MNL CSML MAKÓ, IV. A. 3. a. 59. k. 1008. sz.

³¹ RENDI NAPLÓ, I. 229–230, 25. ülés, 1843. augusztus 11.

³² TIDRENCZEL 1992, 9–10.

Bánhidy Albert a borsodi követ, Palóczy László indítványát pártolva szólalt fel több követársával együtt ebben a kérdésben. Kijelentették, nem igaz az, hogy a kormányzat csak a katolikusokat tartja egyedüli fő támogatójuknak, az uralkodó nem egy felekezetben keres támaszt, hanem az egész nemzetben, legyen az katolikus vagy protestáns. Palóczy feltette a kérdést, hogy a vallás miért okoz bajokat, majd így felelt: „[...] az emberek összehavarták a vallást a theológiává; a vallás helyett theológiát tanulnak és tanítanak.” Jézus halála után a vallás teológiává alakult. „A fejedelmek theologusok, a theologusok pedig fejedelmekké lettek.” Sokféle felekezet alakult – folytatta –, és mindenki csak a saját felekezetét ismerte el igaznak, a többi eretneknek nyilvánította. Ezek után történelmi példákat is említett a borsodi követ. Végezetül további követeléseket fogalmazott meg: szabályozni kell a vegyes házasságok kötésének módját (protestáns pap előtt is lehessen kötni), a házasságon kívül született és talált gyermekek nevelését, biztosítani a más felekezetű iskolákba és más országok főiskoláira való szabad járhatást, a stóla és egyéb papi fizetések megszüntetését, a temetők szabályozását (más felekezetű is temetkezhessen oda), a magyar ezredekhez református lelkészeket is nevezzen ki az uralkodó, az áttérést ne akadályozzák.³³

Bánhidy Albert később, 1844 nyarán kifejtette, hogy javaslataival az egyházi tulajdont nem támadta, csak azt akarta elérni, hogy az egyházak bizonyos javairól az állam rendelkezzen, és az egyházi alkalmazottak készpénz fizetést kapjanak. Megemlítette, hogy a majorátus, seniorátus és az ösiség eltörlésére már felállítottak egy bizottságot, s az sem jelentett támadást a magántulajdon ellen. A csanádi követ példákat is említett: Spanyolországban, Portugáliában és Oroszországban az egyházi javak állami célokat is szolgálnak. Csanád vármegye is arra az álláspontra helyezkedett, hogy az egyházi jövedelmekről az államnak kell rendelkeznie, hiszen az állam révén jutott birtokokhoz a katolikus egyház. Ezeket a birtokokat viszont csak addig bírhatják, amíg teljesítik a kötelességeiket. Igaz, a magyar klérus a jövedelmei egy részét a népnevelésre, iskolák és templomok építésére fordította, emellett bandériumokat is kiállított. Bánhidy azonban felhívta a figyelmet arra, hogy a bandériumállítási kötelezettség megszűnt, és a honvédelmi rendszer az állandó hadsereg felállításával megváltozott. Később még a népnevelésre szánt pénzeket sem az adott célra használták fel. Az így felszabadult jövedelmet nem a nemzet javára költötték, amit sérelmezni lehet. A papi jószágokat az egyháztól el kell venni, mert nem helyes az, hogy nagy birtokok kevés kézben összpontosulnak. Bánhidy kijelentette: „[...] már pedig a papok az egyházi javaknak csakis, és csupán ideiglenes haszonvevői, haszonélvezői.” Emellett kifejtette azon véleményét, hogy a papok nem tudják egyszerre betölteni hivatalaikat és a birtokok igazgatásáról gondoskodni, előbb-utóbb valamelyiket elhanyagolják. Végül a csanádi követ megemlítette, hogy a borsodi indítványt pártolja azzal a kiegészítéssel, amit Pest megye követe, gróf Ráday Gedeon tett: az egyházi rend

³³ KERÜLETI NAPLÓ, IV. 510–518, 543, 194–195. ülés, 1844. május 14–15.

tagjai készpénz fizetést kapjanak, és a fennmaradó jövedelmeket közcélokra fordítsák.³⁴

A közteherviselés ügye

A nemesség megadóztatásának terve nem volt sikeres, mivel 52 megye közül, csak 19 vette be az utasításai közé a háziadó nemesség általi fizetését. Csanád volt az egyik olyan vármegye, amely kezdettől kiállt a közteherviselés elve mellett, a követutasításokba is belefoglalták azt, hogy a nemeseknek arányosan részt kell venniük a házi, a községi és a hadiadó fizetésében egyaránt.³⁵ A megyékben hatalmas vitákat váltott ki ez a kérdés. Az egyik legismertebb eset Deák Ferencé, aki Zala megye követe lett volna, de visszalépett, mivel nem került bele az utasítások közé az adóztatás.³⁶

A nemesség megadóztatásának kérdésében a csanádi követek utasításuk alapján támogatták Békés vármegye követének, Szombathelyi Antalnak az indítványát, aki kiállt a közteherviselés mellett. Kifejtette: három tényező járul hozzá az ellentétekhez és az elmaradottsághoz: a vallás, a nyelv megosztottsága, valamint a „nép” és az „arisztokrácia” közötti viszony. Megemlítette, hogy nagy a széthúzás, sokan nem szavazzák meg a javaslatokat, így gátolják a reformokat. Szombathelyi megróttá a nemességet, amiért nem akarnak részt venni a közteherviselésben: „[...] a jogot nemzetinek lenni követeljük, a terhet pedig nemzetinek lenni el nem vállaljuk” – mutatott rá az ellentmondásra, majd kijelentette: „ki terhet nem visel, mi joga lehet annak követelni?”³⁷

A csanádi követek a telekdíj tervét is támogatták, amit gróf Széchenyi István az *Adó és a Két garas* című munkákban indítványozott. Eszerint az ország minden megművelt hold földje után két garast kellett volna fizetnie az azt megművelőnek egy, az országgyűlés által felügyelt országos pénztárba. Ám ez a kezdeményezés is megbukott, mivel az alsó- és felsőtábla nem bírt megegyezni a beszédni kívánt díj mértékében.³⁸

Tisztviselő- és követválasztási kérdések

Csanád vármegye talán egyik legfontosabb követutasítási pontja a nem nemesek közhivatal-viselési jogának törvénybe iktatására vonatkozó javaslat volt. Emellett támogatták Liptó vármegyének azon követelését, hogy a tisztviselő- és követválasztások ügyét minél hamarabb rendezni kell, és a megvesztegetések ellen törvényt kell alkotni. Veszprém vármegye arra szólította fel a rendeket, hogy az országgyűlésen előforduló, főleg a karzaton helyet foglaló ifjúság által

³⁴ KERÜLETI NAPLÓ, V. 222–224, 249. ülés, 1844. július 31.

³⁵ MNL CSML MAKÓ, IV. A. 3. a. 59. k. 1008. sz.

³⁶ KÖNYI 1903, 1–54; Vörös 1980, 895.

³⁷ KERÜLETI NAPLÓ, IV. 326–336, 355, 163. ülés, 1844. március 4.

³⁸ KERÜLETI NAPLÓ, VI. 324, 331. ülés, 1844. november 5.; VÖRÖS 1980, 908–910.

elkövetett kicsapongásokat gátolják meg. Ezt Csanád is pártolta, de azzal a feltétellel, hogy a diéta nyilvánossága ez által ne sérüljön.³⁹

A megyei választásokkal és kihágásokkal Dombovári Ádám részletesen foglalkozott tanulmányában több vármegye 1843-as anyautasításait felhasználva.⁴⁰ Kitért Fejér és Szatmár vármegyéek ügyére is, melyekben a csanádi követek is megnyilatkoztak az országgyűlésen. Fejér megyéből több nemes nyújtott be panaszt az országgyűléshez amiatt, hogy az 1843. május 3-án tartott tisztviselő- és követválasztás során a helyszínrre kivezényelt katonaság meggátolta őket a szavazásban.⁴¹ Az országgyűlésen Sárközy Kázmér és Fiáth Ferenc képviselték Fejér vármegyét, akik igyekeztek cáfolni a vádakát. Sárközy szerint orvosi vizsgálatot végeztek az incidens után, de szuronyok által okozott sebeket nem találtak. A követ szerint a folyamodáson olyanok neve is szerepel, akik betegek, fogságban ülnek, vagy távol voltak a megyétől, sőt olyan neve is szerepelt a listán, aki hivatalt visel. Ezek a személyek szerinte azt nyilatkozták, hogy a kérvényt nem is látták, nem írták alá, illetve annak lényegét nem magyarázták meg nekik. A másik Fejér megyei követ, Fiáth Ferenc is hamisítványnak bélyegezte a folyamodást. Bánhidyal Albert ezzel szemben védelmébe vette a panasz felírást, mert a petíciójogot nem lehet megsérteni. Kijelentette, hogy a követek a megyei utasításokon keresztül kapták az instrukciókat, így könnyebben tudják bizonyítani az általuk vélt igazságot, ám a kisebbség csak ilyen beadványon keresztül tud kommunikálni az országgyűléssel.⁴²

A másik eset Szatmár vármegyében történt: Uray Bálint, konzervatív, udvarhú vármegyei alispán vezetésével a vármegyei közgyűlésen 1841 decemberében megbuktatták a korábban elfogadott, ún. „szatmári 12 pontot”, köztük a háziadó nemesség általi vállalását.⁴³ Az országgyűlésen Uray ellen

³⁹ MNL CSML MAKÓ, IV. A. 3. a. 59. k. 1008. sz., 60. k. 1733. sz.

⁴⁰ DOMBOVÁRI 2010.

⁴¹ Két párt létezett ekkor Fejérben, a konzervatívokhoz tartozott például gróf Zichy Domonkos, gróf Zichy Ödön, gróf Zichy Edmund, gróf Károlyi György, gróf Cziráky János és még jó néhány világi, valamint egyházi személy, akik szerették volna Fiáth Ferenc másodalispánt megtartani hivatalában. A reformpártot független birtokosok alkották (az irat fogalmazói), akik Salamon Lajost szerették volna alispánná választani (KÖZGYŰLÉSI IRATOK, II. 37–40., 44. sz. alatti iratok, 33. ülés, 1843. augusztus 23.). Fiáth Ferenc a visszaemlékezésében arról írt, hogy miután gróf Cziráky Antal szavazást rendelt el, az ellenzéki tábor a Kandó és Salamon neveket kiabálta, ezután a tömeg benyomult az épületbe, és a főispán a lakosztályába zárkózott. A hajdúk és a pandúrok egy ideig próbálták megfékezni az embereket, de miután tarthatatlan lett a helyzet, Cziráky Antal a megyeház ablakából intett a szemben lévő katonaságnak, akit Péchy őrnagy (a pontos neve nem szerepel) vezetett be az épületbe, hogy rendet tegyenek. Közben az udvaron verekedés tört ki a két tábor között, akiket a katonák választottak szét. A szavazás ezután rendben lezajlott. Fiáth megemlítette, hogy voltak ugyan sérültek, de nem volt köztük súlyos eset (FIÁTH 1878, II. 3–10).

⁴² RENDI NAPLÓ, I. 291–293, 314, 318–320, 33. ülés, 1843. augusztus 23.

⁴³ A szatmári 12 pont a legfontosabb reformokat pártolta: ősiség eltörlése, nemzeti bank felállítása, kötelező örökváltás, monopóliumok eltörlése, nem nemesek birtok birtokbirtokosai és hivatal viselési joga, közteherviselés, sajtószabadság, új büntetőtörvénykönyv készítése, a szabad királyi városok rendezése, népképviselői országgyűlés. 1841 decemberében a Szatmár megyei közgyűlésen Uray Bálint összefogta a tyukodi, csengeri és mátészalkai kisnemeseket, majd felhívta őket azzal az

többen felszólaltak, s a karzaton ülők is nemtetszésüket fejezték ki.⁴⁴ 1844. március 20-án királyi leirat érkezett az Uray Bálint ellen az alsótáblán elkövetett kicsapongások ügyében. Kállay Ödön kijelentette, ez a leirat a legalkotmányosabb szellemben készült, mivel a kormányzat próbálja meggátolni a rendbontásokat és biztosítani az országgyűlés zavartalan működését. Kállay nem nyilatkozott Uray személyéről, szerinte majd Isten megítéli őt, aki a gonoszok felett is ítéletet mond. A hallgatóságnak csak az a joga, hogy hallgasson, nem követelhetnek egyéb jogokat, és ezt törvénybe kell foglalni, így a jövőben meg lehet gátolni a kicsapongásokat.⁴⁵

A korábbi országgyűléseken sok gondot okozott, hogy olyan személyeket is meghívott az uralkodó, akiknek a Rendek szerint nem volt joga ott lenni, ellenben voltak olyanok, akik részt vehettek volna a diétán, mégsem kaptak meghívót. Ezért Kállay Ödön előterjesztette Csanád vármegye azon követelését, amit az alaputasítás 26. pontjába is belefoglaltak: az alsótáblán vegyék el a királyi személyenktől a követek megbízólevele hitelességének igazolási jogát, és az országos rendekre bízzák az ellenőrzést, ezzel egy időben a felsőtáblán is hasonló módon járjanak el.⁴⁶

Szepes vármegye követe, a konzervatív Zsedényi Ede felvetette azon indítványát, miszerint a jelenlegi képviseleti rendszert át kell alakítani, mert ez segíthet fellépni a megyei kihágásokkal szemben. A szepesi követ szerint két módon lehetne orvosolni a problémákat: Az első javaslat szerint képviseleti rendszert kell bevezetni a választásoknál úgy, mint a tanácskozásoknál, vagyis a választók képviselőket választanak maguknak, akik majd a tanácskozási és választási jogot gyakorolják a nevükben. A másik javaslat szerint cenzust kell bevezetni a nemességen belül is, a választók legalább írni-olvasni tudjanak. Kállay egyetértett Zsedényi azon javaslatával, hogy csak a képviseleti rendszer gyökeres átalakítása segíthet meggátolni a megyei kihágásokat, aminek egyik fő oka az, hogy nagy tömegek gyűlnek egybe a szavazások alkalmával. Azonban úgy vélekedett, hogy amíg a követutasítási rendszer fent fog állni, addig nem lehet orvosolni a problémát, mert azoktól nem térhetnek el. Abban is hibát látott, hogy többen vesztegetéssel, lefizetéssel próbálnak több szavazatot gyűjteni, kijelentette: „[...] Péterre vagy Pálra szavazni magában nem vétek, de abban mégis vétket lát, ha valaki más által arra hagyja magát csábíttatni, vagy mást arra csábít, hogy meggyőződése ellen adja szavát Péterre vagy Pálra.” A titkos szavazással az a probléma – fejtette –, hogy valaki megígéri, hogy szavaz az adott jelöltre, de később mégis másképp dönthet, ami viszont erkölcsstelen. Ezért

indokkal, hogy az adómentességük sérülni fog, ha érvényben marad a szatmári 12 pont. A tömeg botokkal jelent meg a gyűlésen, és hangosan kiabálta, hogy „nem adózunk”, az ellenzékiek ettől megrettenve visszavonták a pontokat (VARGA 1980, 206–211).

⁴⁴ HORVÁTH 1868, II. 347–350.

⁴⁵ RENDI NAPLÓ, III. 314–315, 126. ülés, 1844. március 20.

⁴⁶ RENDI NAPLÓ, I. 16, 4. ülés, 1843. május 23.

kell – jelentette ki – törvényt alkotni a vesztegetéssel szemben is, mert ha szankciók nélkül hagyják, pusztán a gazdagok érdekei érvényesülnek.⁴⁷

Kállay később is védelmébe vette egy vesztegetés elleni törvény alkotásának javaslatát, több követ is felrótta a védelmezőknek, hogy ezzel a törvénnyel a kormányzatot támogathatják, mivel a kormányzat visszaélne ezzel a törvénnyel, és még inkább beleavatkozna a választásokba. A csanádi követ viszont azzal érvelt, hogy a kormányzatnak a törvény elfogadása után sem lenne nyíltabb tere, mert jelenleg is oda küld biztosokat, ahová akar, így akármelyik választásba beleszólhat és manipulálhatja azt. Ha attól félnek, hogy a kormányzat a törvénnyel visszaélhet, akkor ez akármely más törvény esetén is felvethető.⁴⁸

A követválasztási bíraskodás kérdésében Bánhidya Albert szólalt fel, ezt a jogot szintén az alsó táblára bízta volna. Klauzál Gábor indítványát pártolta, aki kifejtette, hogy a követválasztás szabadsága megítélésének függetlennek kell lenni a kormányzattól, ezért az alsó táblának kell bíraskodni a követek és követválasztási kihágások ügyeiben. Klauzál megemlítette az 1839/40. évi országgyűlésen történt esetet, amikor a törvényesen megválasztott pesti követet, gróf Ráday Gedeont erővel tartotta vissza a kormányzat az országgyűlésen való megjelenéstől.⁴⁹

Összefoglalás

Bánhidya Albert és Kállay Ödön Csanád vármegye 1844. december 2-ai közgyűlésére nyújtották be végjelentésüket a diéta eseményeiről, amit a megye rendei elfogadtak. Minden fontosabb ügyről beszámoltak, ami az országgyűlés másfél éve alatt történt.⁵⁰ Összességében megállapítható, hogy a követek aktívan kivették a részüket az 1843/44. évi országgyűlés munkájából, szinte minden jelentős kérdésben felszóltak. Csanád az egyik legliberalisabb vármegyék közé tartozott, hiszen minden jelentős reformot támogattak. A követek közül Kállay jóval aktívabb volt, és néha utat engedett indulatainak beszédei közben, Bánhidya kevesebbszer szólalt fel és jóval kimértabb volt. Nem állapítható meg feladatmegosztás közöttük, egy-egy kérdésben akár mindketten is felszóltak, ha azt szükségesnek látták. A követutasításokat pontosan betartották, és akkor szólaltak fel, ha ismerték Csanád vármegye rendjeinek akaratát. Egy-két kivétel azért mégis akadt, amelyben nem volt pontos utasításuk, de támogattak egy-egy fontosabb ügyet, említhetjük például az országgyűlés évente tartásának kérdését. De ez esetben is csak arra hivatkozva szólalt fel Kállay, hogy biztosan ismeri küldői akaratát és nézetét.⁵¹ A követek a diétán végig jelen voltak, és rendszeresen leveleztek Csanáddal. Bánhidya és Kállay az itt ismertetett ügyek mellett az ösiség eltörlése, az évenkénti országgyűlés, a szabad községek

⁴⁷ KERÜLETI NAPLÓ, III. 377–378, 380–381, 130. ülés, 1844. január 5.

⁴⁸ KERÜLETI NAPLÓ, III. 470–471, 139. ülés, 1844. január 17.

⁴⁹ RENDI NAPLÓ, IV. 118–119, 121, 158. ülés, 1844. június 12.

⁵⁰ MNL CSML MAKÓ, IV. A. 3. a. 66/a. k. 2633. sz.

⁵¹ KERÜLETI NAPLÓ, III. 5–6, 10, 100. ülés 1843. november 11.

rendezése, a Partium ügye, a bányatörvény, úrbérrendezés, honfiúsítás, sajtószabadság, büntető-törvénykönyvi javaslat és a túrmezei kerület ügyében is felszólalt röviden, ám többnyire csak annyival, hogy támogatják valamelyik követérsük javaslatát.

A liberális reformmozgalom csalódásként élte meg a diéta bezárását, hiszen csak 13 törvénycikk született. A legjelentősebb a 2. törvénycikk, amely államnnyelvűvé tette a magyar nyelvet. A 4. és 5. törvénycikkek kimondták a nem nemesek birtokbírhatási és közhivatalviselési jogát. A 6. törvénycikk rendezte a vegyes házasságok kérdését és az áttérést más hitre.

Kecskeméti Károly készített egy táblázatot a megyék országgyűlésen elfoglalt véleményéről a legfontosabb reformkérdésekben. Kimutatása szerint a vármegyék közül Arad, Bihar és Csongrád támogattott minden reformjavaslatot, Csanád három ügyet nem pártolt. A zsidóknak nem kívánták megadni, hogy a megyei választásokon szavazatjoguk legyen.⁵² Nem támogatták az országos közpénztár felállítását. Emellett a szabad királyi városok reformja kapcsán először nem pártolták a főfelügyelői intézményt, ám később mégis megszavazták.⁵³ Mindez azonban pontosításra szorul. A főfelügyelői intézmény létrehozása a kormányerők programja volt, a liberális ellenzék félve attól, hogy az a kormányzati felügyeletet tovább erősítené a szabad királyi városok felett, azt nem támogatta. Ennek megfelelően az elutasítás már szerepelt Csanád megye utasításai között is. A kerületi napló tanúbizonysága szerint az erről folyó második szavazás alkalmával 24-en ellenezték a főfelügyelői intézmény bevezetését (de csak 23 vármegyét sorol fel a napló).⁵⁴ Később Bánhidya az alsótáblán is felszólalt, leszögezve, hogy nem támogatják Csanád rendi annak létrehozását.⁵⁵ Másrészt valójában a csanádi követek pártolták a közteherviseléssel összekapcsolt országos pénztár felállítását, bár az első szavazás alkalmával valóban nem támogatták, vélhetően azért, mert nem volt eléggé kidolgozva a javaslat, később azonban egyértelművé tették igenlő álláspontjukat.⁵⁶ Végeredményben tehát egyedül a zsidók vármegyei szavazatát nem pártolták, ennek motívumairól nincs információnk, erre vonatkozó pont nem található sem az anya-, sem a pótutasításokban.⁵⁷

Az országgyűlés után 1844 novemberében a kormányzat az adminisztrátori rendszer kiterjesztésébe fogott, ezzel akarta erősíteni a befolyását a megyékben. A megyék nagy része ekkor reformpárti volt, a bécsi udvar ezért hozzálátott a főispánok leváltásához, illetve helyettesítéséhez. Az adminisztrátorok legfontosabb feladata az volt, hogy a megyéjükben tartózkodjanak, felügyelniük

⁵² A vármegyei szavazók körét az értelmiségi (*honorácior*) réteggel kívánták bővíteni.

⁵³ KECSKEMÉTI 2008, 361–363.

⁵⁴ A szavazók között olvashatjuk Brassót is, ám ez valószínűleg toll- és nyomdahiba (KERÜLETI NAPLÓ, VI. 103, 292. ülés, 1844. szeptember 25.).

⁵⁵ KERÜLETI NAPLÓ, VI. 103, 292. ülés, 1844. szeptember 25., RENDI NAPLÓ: V. 220, 234. ülés 1844. október 1.

⁵⁶ KERÜLETI NAPLÓ: VI. 206, 308. ülés, 1844. október 14.; KERÜLETI NAPLÓ, VI. 323–324, 331. ülés, 1844. november 5.

⁵⁷ KERÜLETI NAPLÓ, III. 361, 126. ülés, 1843. december 20.

kellett az adóbehajtást és a megyei pénztárat, illetve a megyei közgyűlési üléseket is vezetniük kellett. A tervezet kidolgozásával gróf Apponyi György alkancellárt, majd kancellárt bízták meg, néhány hónap alatt 21 új adminisztrátort és jó néhány új főispánt nevezett ki az uralkodó. A kormányzat ezen tervezete sikerrel járt, mivel sok helyen többségbe kerültek az ellenzéki politikusokkal szemben. Törvénytelen eszközöktől sem riadtak vissza a közigazgatásban és a tisztújítások alkalmával. Olyan eset is előfordult, amikor a szavazók névjegyzékét manipulálták. Csanád vármegye rendei is csalódásként élték meg az 1843/44. évi országgyűlést, hiszen megannyi jelentős reformtervezet elbukott, ám az 1848. áprilisi törvényekben mindaz megvalósult, amit követeltek és el szerettek volna érni.⁵⁸

Források

BODNÁR 1940 = Bodnár Imre: *Zemplén vármegye követi utasításai a reformkorban (1825–1848)*. Debrecen : Debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem, 1940.

FIÁTH 1878 = Fiáth Ferenc: *Életem és élményeim I–II*. Budapest : Tettey Nándor és Társa, 1878.

FÖRENDI NAPLÓ = *Felséges Első Ferdinánd Austriai Császár, Magyar- és Csehország e néven ötödik koronás királya által szabad királyi Pozsony városába 1843-dik évi május 14-kére rendelt magyar-országgyűlésen a méltóságos főrendeknél tartatott országos ülések naplója*. I–VII. kötet. Pozsony–Pest : Landerer és Heckenast, 1843–1844.

KERÜLETI NAPLÓ = Kovács, Ferenc: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*. I–VI. kötet. Budapest : Franklin-Társulat, 1894.

KÖZGYŰLÉSI IRATOK = *Felséges Első Ferdinánd Ausztriai Császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843-ik esztendei pünkösdi hava 14-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek írásai*. I–V. Pozsony–Pest : Landerer és Heckenast, 1843–1844.

MNL CSML MAKÓ = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára. Csanád vármegye: IV. A. 3. – Csanád vármegye nemesi közgyűlésének iratai: – a., Közgyűlési jegyzőkönyvek.

MOLNÁR 2003 = Molnár András: *„Tekintetes karok és rendek!” Zala megye országgyűlési követutatisításai és követjelentései 1825–1848*. Zalaegerszeg : Zala Megyei Levéltár, 2003.

⁵⁸ CSORBA – VELKEY 1998, 166.

RENDI NAPLÓ = *Felséges Első Ferdinánd Ausztriai Császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösöd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek naplója a' tekintetes karoknál és rendeknél.* I–V. kötet. Pozsony–Pest : Landerer és Heckenast, 1843–1844.

SERESNÉ 1987 = Seresné Szegőfi Anna: *Borsod vármegye képviselte a reformországgyűléseken. Követutasítások és követi végjelentések.* [Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetetek 21.] Miskolc : Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1987.

Irodalom

CZUCH 2005 = Czuch Gábor: Pozsony és a „városi kérdés” a reformkorban. In: Czuch Gábor (főszerk.) – Kocsis Aranka – Tóth Árpád (szerk.): *Fejezetek Pozsony múltjából magyar és szlovák szemmel.* Pozsony : Kalligram, 2005, 291–310.

CSORBA – VELKEY 1998 = Csorba László – Velkey Ferenc: *Reform és forradalom (1790–1849).* Debrecen : Csokonai Kiadó, 1998.

DOBSZAY 2019 = Dobszay Tamás: *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848).* Budapest : Országgház Könyvkiadó, 2019.

DOMBOVÁRI 2010 = Dombovári Ádám: A megyei választások kérdése és az 1843. évi országgyűlés. In: Háda Béla – Ligeti Dávid – Majoros István – Maruzsa Zoltán – Merényi Krisztina (szerk.): *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves.* Budapest : ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2010, 127–142.

ERDMANN 2014 = Erdmann Gyula: *Szabadság és tulajdon. Az 1839–40. évi országgyűlés története.* Budapest : Országgyűlés Hivatala, 2014.

GILICZE 2006 = Gilicze János: *A földéaki Náray család története.* [Régi magyar családok 5.] Debrecen : Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága–Tiszántúli Történeti Társaság, 2006.

HORVÁTH 1868 = Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig.* Második kötet. Genf : Puky Ny., 1868.

KECSKEMÉTI 2008 = Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848.* Budapest : Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, 2008.

KEMPELEN 1911 = Kempelen Béla: *Magyar nemes családok 1. kötet, Ágh-Bazzendorf.* Budapest : Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, 1911.

KÓNYI 1903 = Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei 1842–1861.* 2. kiadás, Budapest : Franklin Társulat, 1903.

- NAGY 1857 = Nagy Iván: *Magyarország családai. Czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. 1. kötet. Pest : Beimel J. és Kozma Vazul, 1857.
- PÁLMÁNY 2011 = Pálmány Béla: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848*. I–II. kötet. Budapest : Argumentum Kiadó–Országgyűlés Hivatala, 2011.
- RÉVAI 1911 = *Révai Nagy Lexikona*. 2. kötet: Arány–Beke. Budapest : Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1911.
- RUSZOLY 1978 = Ruszoly József: Az országgyűlési népképviselő kezdetei Csanád vármegyében (1848–1875). In: Farkas József (szerk.): *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. XIX. század. Szeged : Csongrád megyei Levéltár, 1978, 163–264.
- TIDRENCZEL 1992 = Tidrenczel Sándor: *Kállay Ödön „Az igazi Danton”*. [Nagykállói Helytörténeti Füzetek 2.] Nagykálló : Vár. Kvt., 1992.
- VARGA 1980 = Varga János: Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843). *Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv* 11 (1980) 177–243.
- VARGA 2008 = Varga Norbert: Gróf Batthyány Lajos és a szabad királyi városok ügye az 1843/44. évi országgyűlésen. *Jogtörténeti Szemle* 3 (2008) 7–15.
- VÖRÖS 1980 = Vörös Károly: Az 1843–1844. évi országgyűlés. In: Mérei Gyula (főszerk.) – Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története: 1790–1848*. V. kötet. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1980, 894–922.

Teilnahme der Csanád Komitat in der 1843/44 Diät

ÁDÁM DEÁK

In meinem Essay erforsche ich Teilnahme der Csanád Komitat in der 1843/44 Diät. Ich nutze zwei große Quelle: Anweisungen und Tagebuch der Diät. In der Anweisungen zusammenfassen die Komitaten, dass die Gesandten wie Dinge fördern müssen. Wir haben wenige Quelle diese Anweisungen, so das ist wichtig, dass wir dieses Thema in der Zukunft erforschen. Ansprache der Gesandten haben die Schreiber in der Tagebuch geschrieben, so wir erkennen, dass die Gesandten die Anweisungen einhalten oder nie. Ich präsentiere einige Sache auf diese Diät. Weiterhin, präsentiere ich Leben der Albert Bánhidý und Ödön Kállay.

Szovjet hadifogság a kunszentmártoni honvédek szemével

SZABÓ SÁNDOR

*Tanulmányomat ajánlom azok emlékének, akik a szovjet hadifogság
gyötrelmes évei alatt veszítették életüket.*

Magyarország a második világháborúban

Magyarország a második világháború vérzivataros éveibe 1941 nyarán sodródott bele, miután Rahó és Körösmező környékét, majd Kassát is felségjelzés nélküli gépek bombázták. A magyar kormány a Szovjetuniónak tudta be a támadást,¹ így június 27-én Bárdossy László miniszterelnök bejelentette a hadiállapotot.² Július 1-jén a Kárpát-csoportnak nevezett seregetest átlépte a határt Szombathelyi Ferenc altábornagy parancsnoksága alatt.³ Az 1942. januárban folytatott magyar-német tárgyalások során a felek megállapodtak abban, hogy a magyar vezetés kilenc gyalogdandárt, egy páncélosadosztályt és egy repülőköteléket küld a keleti hadszíntérre. A tárgyalások alkalmával azonban nem tisztázták a hadsereg várható alkalmazási módját, területi és időhatárait, a veszteségek pótlását, a német fegyverzet és felszerelés kiegészítésére csupán szóbeli ígéret hangzott el.⁴ A 2. magyar hadsereg fegyverzetének felszerelése mennyiségben és minőségben is messze alulmaradt a német és szovjet csapatokétól.⁵ Magyarország fegyverkezését erősen hátráltatták a trianoni békeszerződés által előírt katonai korlátozások, melyhez hozzájárult a gazdasági és személyi háttér elégtelensége. 1938-ban indult be a fegyverkezési program, ennek keretében került sor a gyorsfegyvernem megszervezésére.⁶

A második magyar hadsereg Jány Gusztáv vezérezredes parancsnoksága alá került.⁷ Az alakulatokat 1942. február 24-étől kezdték mozgósítani.⁸ A 2. magyar hadsereg kiszállítása a hadművelleti területre három lépcsőben valósult meg, 1942. április 11. és július 27. között. Július 10-től a Don folyó partjára vonult fel a magyar hadrend. A magyar hadsereg a Don nyugati partján helyezkedett el, ami előnyösebb rálátást biztosított a területre, ugyanis ez a partrészt magasabb, mint a keleti, így jobban be tudták látni az ellenséges állásokat.⁹ Három állást kell megemlíteni: az egyik északról délre haladva a Sztorozsevoje és Uriv közötti hídfőállás; a második a korotojaki hídfő, ami a hadsereg utánpótlása

¹ UNGVÁRY 2010, 9.

² PIHURIK 2015, 339.

³ ROMSICS 1999, 251.

⁴ SZABÓ 2013, 15–16.

⁵ SZABÓ 2013, 18.

⁶ KISS 2014, 190.

⁷ ROMSICS 1999, 255.

⁸ SZABÓ 2013, 39.

⁹ UNGVÁRY 2010, 30.

szempontjából kulcsfontosságú Osztrogozsszk közelében található; a harmadik fontos hídfő a Don-könyökben, Sucsje és Perejeskaja közelében feküdt.¹⁰ 1942. július 18. és szeptember 16. között zajlottak a doni hídfőcsaták.¹¹ November 18–19-én kezdődött meg az átfogó szovjet ellentámadás. Fontosabb harci cselekmény 1943. január 12-ig nem történt. Január 17-én Osztrogozsszknál indult meg a szovjet támadás.¹² Január 20-ra a járművek 90%-a elveszett, a sebesültek szállítása így nem volt megoldható.¹³ A hadsereg nehézfegyverzetének vesztesége elérte a 100%-ot, míg anyagi vesztesége a 70%-ot.¹⁴ 125 ezer főre tehető az elesettek, sebesültek és fogságba esettek száma.¹⁵ 1942. március 7-én Horthy Miklós kormányzó leváltotta Bárdossyt a miniszterelnöki székből, és helyére Kállay Miklóst nevezte ki, aki így egy nehéz feladatot is kapott: kivezetni Magyarországot a háborúból.¹⁶

A magyar szerepvállalással a német fél egyre inkább elégedetlenebb volt.¹⁷ Miután Olaszország 1943 őszén kiugrott a háborúból, a németek Magyarország megszállását kezdték el kidolgozni. A terv a Margarethe I. nevet kapta. Az 1944. március 19-i megszállást követően Horthy Miklós menesztette a Kállay-kormányt, és a németbarát Sztójay Dömét nevezte ki miniszterelnöknek.¹⁸ Miután 1944. augusztus 23-án Románia átállt a Szovjetunió oldalára, a kormányzó új miniszterelnököt nevezett ki Lakatos Géza személyében. Október 15-én a németek elrabolták ifj. Horthy Miklóst, így a kormányzó már hajlandó volt aláírni a korábban már többször elutasított kinevezést Szálasi miniszterelnökségéről.¹⁹ A Szálasi-kormány az ország egészét hadműveleti területté nyilvánította, majd a nyilasok igyekeztek a polgári hatóságokat a katonai szervek alá rendelni.²⁰ A nyilas terror hatására egyre több ellenállási szervezet is akcióba lépett. December 22-én megalakult az Ideiglenes Nemzeti Kormány Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökségével, december 28-án hadat üzentek a tengelyhatalmaknak, és 1945. január 20-án fegyverszünetet kötöttek a szövetségesekkel.²¹ Szálasi Ferenc március 29-én hagyta el az országot, de a harcok április közepéig tartottak.²² Magyarország számára azonban ezzel nem értek véget a megpróbáltatások.

¹⁰ SZABÓ 2013, 68.

¹¹ PIHURIK 2015, 325.

¹² PIHURIK 2015, 337.

¹³ PIHURIK 2015, 338.

¹⁴ UNGVÁRY 2010, 39.

¹⁵ SZABÓ 2013, 227.

¹⁶ UNGVÁRY 2010, 44.

¹⁷ UNGVÁRY 2010, 49.

¹⁸ VARGYAI 2001, 313.

¹⁹ VARGYAI 2001, 369.

²⁰ VARGYAI 2001, 371.

²¹ UNGVÁRY 2005, 95.

²² ROMSICS 2010, 843.

A felhasznált forrásokról

Tanulmányom az úgynevezett oral history-ra, vagyis az elbeszélt történelemre épül. Mint minden történeti forrás esetében, itt is fontos kérdés a forrásérték minősége. A kérdést joggal tehetjük fel: mennyire hihetünk neki, és mire használhatjuk? Ilyen, és ehhez hasonló gondolatok és kérdések mindig felmerülnek, ha olyan dokumentumokat, mint naplót, memoárt vagy – esetemben – interjúkat vizsgálunk.

Mennyire valószínű az ezekből nyert információ, és a valóságnak milyen minősége ismerhető meg ezekből, ha az elbeszélt történetre alapozunk.²³ Alaposan meg kell vizsgálnunk, hogy amit az emlékező a múltból előad, mennyire hihető, mennyire felel meg a valóságnak.²⁴ Fontos szerepe van tehát a személyes érintettségnek. Az emlékezés mindig a jelenből íródik, és ezen az sem változtat, ha gazdag az előadó által adott emlék.²⁵ A traumatikus élmény, a trauma teljesen új perspektívát nyit az egyéni emlékezés és a kollektív emlékezet értelmezésének szempontjából.²⁶ Az olyan katasztrófaélmények, mint a holokauszt, és a második világháború magyar történeti részei lelkileg nincsenek egészen feldolgozva. Erősen hozzájárult ehhez, hogy ezeknek a katasztrófáknak a tényei, és az ezekből áradó traumatikus élmények nem mindig, és nem a megfelelő mértékben váltak tudatossá és érzékelhetővé.²⁷ Fontos megjegyezni azonban, hogy a drámai és traumatikus emlékek kapcsán a feltűnően élénk emlékezés a későbbiekben minden mást elhomályosító jelentőségre emelkedhet. Azon túl tartalmi téren is gazdagabbá, élénkebbé válnak annak megfelelően, hogy ezek az emlékek az egyén életében csak később kerülnek előtérbe.²⁸

*„A narratív történetforma tehát az, amely valakinek vagy valakiknek az élményeit, tapasztalatait, vágyait, érzelmeit, stb. fedi fel, szubjektív nézőpontból úgy, ahogy a saját megélt és elbeszélt életét, a körülötte zajló eseményeket látta, illetve látja.”*²⁹ Tehát ezek a narratív elbeszélések minden alkalommal más formát öltenek. Változik az előadások körülménye, a közönség, és különböző mértékben kapcsolódnak az igazi eseményekhez, emberekhez és előadókhoz. Azt azonban kétség nélkül megállapíthatjuk az oral history vizsgálásakor, hogy az előadó(k)ban a múlt, a jelen és jövőbeli események közötti kapcsolataik és megállapításaik találhatók. Az összefüggések jelentősége a későbbiekben látható át az események és kontextusaik kibontakozásakor.³⁰ Az oral history tehát nem pusztán az előadó, a narrátor elbeszélése, de megválaszolja egy külső szemlélőnek a kutatás révén felmerült kérdéseket is.³¹ Tehát az oral history olyan

²³ GYÁNI 2000, 128.

²⁴ GYÁNI 2000, 129.

²⁵ GYÁNI 2000, 131.

²⁶ GYÁNI 2010, 268.

²⁷ GYÁNI 2010, 275.

²⁸ GYÁNI 2000, 142.

²⁹ PÁSZKA 2007, 165.

³⁰ PÁSZKA 2007, 165–166.

³¹ GYARMATI 2005, 197.

történelem, amit nem levéltári kutatók vagy történészek írnak, hanem aki a történetet vagy a történelmet megéli, megtapasztalja és elszenvedi.

Tanulmányomban 1988, 1989 és 1991-ben készült interjúkat vizsgálom, melyekben a kunszentmártoni veteránok beszámolnak a második világháborús élményeikről és emlékeikről. Az interjúk során Nagy Magdolna³² arra kérte a háborús veteránokat, hogy néhány mondatban beszéljenek fiatalukról, majd a bevonulásról, a fronton eltöltött időről és a hadifogság éveiről. Az interjúkat az előadó nevével, a készítés évével és perचितkozással jelöltem a lábjegyzetekben.

Vizsgálatom tárgya továbbá egy 2001-ben íródott visszaemlékezés is, melyet Bozsik Béla írt a hadifogságról. Ennek egy rövidebb, ismertető jellegű változata jelent meg 2005-ben, melynek címe *Emlékek, sorsok a II. világháború harcaiból és a hadifogságból*. Az Antalfy István által szerkesztett antológiának nem kevesebb a célja, minthogy bemutassa a világháború és a hadifogság hétköznapijait és annak minden szenvedését a veteránok szemével. A tulajdonomban van még Bozsik Béla memorárjának kézirata, mely igen részletgazdag, és a maga nemében igazi ritkaságnak számít a több mint 400 oldalával. Ebből, a 2001-ben lezárt kéziratból is ragadtam ki részleteket annak érdekében, hogy a hadifogságot minél részletesebben bemutassam. Ezt a visszaemlékezést primer forrásnak tekinthetjük. Bozsik Béla úgy írja le a háborút, és annak átélt eseményeit, ahogyan azt ő látta. Nem titkolt célja Béla bácsinak – akit volt szerencsém ismerni és megismételni vele az 1991-ben készült interjút – *A II. világháború közéről* című visszaemlékezésében, hogy emléket állítson bajtársainak, akik a második világégés alatt vagy azt követően a hadifogságban haltak meg. Az ő szavaival élve, „*mint életben maradt, kötelességemnek tartottam az emléküket megőrizni.*”³³ Bozsik Béla sorait igyekeztem összehasonlítani más honvédek tollából származó memoárokkal, ezáltal még jobban kirajzolódnak és megismerhetők azok a megpróbáltatások, melyeket átéltek a szovjet lágerekben.

³² Nagy Magdolna (1955–2010) kunszentmártoni lakos volt, aki szabadidejében interjúkat készített második világháborús veteránokkal.

³³ BOZSIK BÉLA EMLÉKIRAT 2001.

Kunszentmártoni honvédek emlékei a szovjet hadifogságból

Nyíri György

Családomból, Nyíri György dédapám (1918. december 29. Jászfelsőszentgyörgy – 1993. február 11. Kunszentmárton) derekasan harcolt a világháborúban (*1. kép*). 1940. december 2-án vonult be Fenyvesvölgyre, a 11. zászlóaljhoz, mint határvadász.³⁴ Dédapám is megjárta a szovjet fogságot, a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum tájékoztatása alapján 1944. október 10-től 1945. március 24-ig.³⁵ Dédapám a szerencsésebbek egyike, akit nem hurcoltak el több évre, messze távol a hazától.

1. kép: Nyíri György katonai igazolványa
(Saját tulajdon)

³⁴ Nyíri György katonai igazolványa, 1940.

³⁵ HM HIM HLI KI, Budapest, 2014. január 14.

Sipos István

Sipos István dédapám (1919. szeptember 6. Kunszentmárton – 1984. április 25. Kunszentmárton) a Don-kanyarban harcolt mint légvédelmi tüzér (2. kép).³⁶ Szovjet fogságba nem esett, azonban a Donnál szerzett fagyási sérülései az évek múltán súlyosbodtak, melyek hozzájárultak 1984-es halálához.

2. kép: Sipos István katonaképe – Budapest, 1941. március
(Saját tulajdon)

³⁶ Sipos István fényképe, 1941.

Balogh István Kunszentmártonban született 1920. július 16-án. 1942. október 3-án vonult be Kecskemétre, a 7/2 gyalogsági zászlóaljhoz.³⁷ 1944 októberében Sümegen töltötte katonai szolgálatát, ahol később megsebesült. Felépülését követően esett szovjet hadifogságba, és így került a székesfehérvári gyűjtőbe 1945 márciusában. A körülményekről így számolt be: „Székesfehérváron volt egy óriási gyűjtő. 80 ezren voltunk. [...] Naponta kaptunk kétszer enni, kukoricakását.”³⁸ Hamarosan egy másik Székesfehérvár melletti gyűjtőbe irányították a foglyokat, ahol napi két marék lisztet kaptak élelemként. Ebben a gyűjtőben egy hónapi tartózkodást követően bevagonírozták őket. „A vagon oldalán volt egy lyuk. Használni, akinek dolga van valamire.”³⁹ Meghatározó emlék számára, mikor a kecskeméti állomáson síró asszonyokat láttak. Kecskemét után Arad volt a következő állomás, ahol megtudták, hogy nem ez az első ilyen szerelvény, amely ott elhalad hasonló „rakománnyal”.

Aradon ismét egy gyűjtőlágerbe kerültek, ahol elmondása szerint 100 ezren lehettek. A karóráját itt tudta eladni egy cipőért, egy szelet szalonnáért és egy kis vízért. Három héttel később ismét bevagonírozták őket. Balogh István az aradi vasútállomáson dobott ki a vagon réseit között egy édesanyjának megcímzett levelet a következő sorral: „Megyünk, de nem tudom hova. De élek.”⁴⁰ Ahogy mondja, ezt az üzenetet egy román civil találta meg, és adta postára. Édesanyja karácsony szentestéjén kapta kézhez fia levelét. Ezt követően egy teherhajóra tették a foglyokat. A Fekete-tengeren hajóztak 2–3 napot, majd megérkeztek Szevasztopolba, ahol ismét egy gyűjtőlágerbe szállították őket. A hajóút alatt hatalmas viharba kerültek, ekkor több fogoly a tengerbe veszett.

A szevasztopoli gyűjtő célja az volt, hogy a foglyokat munkaképessé tegye. Itt, – mivel Balogh István mestersége szabó volt – kabátot igazított, illetve sapkát és köpenyt varrt. Mint mondja, a szakácsokkal igyekezett jó viszonyt kialakítani, így esetenként egy kanállal több ennivalót kapott. A lágeri körülmények önmagukért beszélnek: fél évig nem kaptak még szalmazsákot és pokrócot sem. A következő állomását csak „4-es láger”-ként emlegeti. Itt egy ruszin őrfelhasználása után jelezték a foglyok, ki milyen mesterséggel bír. Egy szabóműhelybe került, ahol egy hónapig fogolyruhákat varrt. A következő műhelyt, ahol két évig dolgoztatták, így mutatja be: „Szevasztopol, városi műhely, Lenin utca 25.”⁴¹ Az interjú során felidézi, az étlap mindössze káposztalevest és korpalevest tartalmazott. Jól bánt a hegedűvel, így a harmadik próbálkozásra sikerült a „kultur brigádba” bekerülnie. Az orosz tiszték szerették a műsoros délutánokat és esteket, melyek alatt jobb ellátást kaptak a fogolyzenészek. Nagyon kedvelték a Kálmán Imre operetteket, melyeket

³⁷ BALOGH ISTVÁN 1991, 02:09.

³⁸ BALOGH ISTVÁN 1991, 07:54.

³⁹ BALOGH ISTVÁN 1991, 09:38.

⁴⁰ BALOGH ISTVÁN 1991, 11:40.

⁴¹ BALOGH ISTVÁN 1991, 15:01.

többször énekeltek. A zenekarból nem sokkal később kivált, és kőmunkára osztották be, ahol 50 és 100 rubel között kaptak fizetséget. A kiadott napi normát teljesíteni kellett, különben élelemmegvonásban részesítették a szovjet felügyelők a foglyokat. Mint mondja „*ekkor már két év felettünk elment*”.⁴² Balogh beszámol a higiéniáról is, minden héten fertőtlenítés és borotválkozás volt. 1948 júliusában a tengerparton dolgoztak, mikor megjelent a szovjet őrség és bejelentették, a magyar hadifoglyok hazamennek. Baloghék csoportja ezt kétségbe vonta, ugyanis ezzel a reménnyel már többször kecsegtették őket. Parancsot kaptak személyi poggyászuk összeszedésére, majd a délutáni órákban 15 „*kissipkás sztalinkatona*” jelent meg, azzal a felszólítással, hogy aki a nevét hallja, álljon külön sorba. 50 ember nevét olvasták fel, akiket elvittek. Egy másik szovjet tisztől újfent érdeklődtek a korábban említett hazajutás és a kiválasztott 50 ember felől, ekkor ezt a választ kapták: „*Ti már hazamentek. Ők már nem mennek haza.*”⁴³

Egész éjjel gyalogoltak, mire másnap hajnalra megérkeztek a következő lágerbe, ahol 2 hetet tartózkodtak. Itt ugyancsak felsorakoztatták őket, és ismét megjelentek a névolvasók. Hét Balogh Istvánt vittek el, mire őt is besorozták. Az interjú során elmondja, ez hatalmas stresszként nehezedett rá. Ezt követően készítették fel a magyarokat az útra. Három helyiséget említ, amin át kellett menniük. Az első helyiségben levetköztették, a másodikban megfürdették őket, majd a harmadik szobában tiszta ruházatot kaptak. Az állomáson ismét egy hetet várakoztak, mire említésre méltó esemény történt. A július 15-i bevagonírozást követően meghatározó emléke elevenedett fel. A vagonokban tiszta lepedő és tiszta abrosz várta a foglyokat. Megemlíti, hogy velük utazott kb. 300 német nő, akiket sóbányában dolgoztattak.

A következő állomásra érkezve újból sorakozót rendeltek el. A parancs értelmében derékig le kellett vetőzni, majd feltett kezekkel kellett állni. 5 embert ismét kiválasztottak, és elvittek. Később lett világos számukra, hogy SS tagokat kerestek. Balogh István felidézi, hogy velük utazott egy debreceni származású őrnagy, aki búcsúszavakat intézett a meggyötört magyar foglyokhoz. „*Most már bajtársak hazamehettek, jó magyar köszönéssel: a jó Isten áldjon meg benneteket! Ezt kívánom mindenkinek a boldogulásához.*”⁴⁴ Így érkeztek meg Máramaroszigetre, ahol egy gyűjtőláger fogadta őket. Ekkor hallotta, hogy akik szabó mesterséggel bírnak, azokat egy hónapig visszatartják. Az ellátásuk itt már jobb volt. Kaptak konzervet, cukrot és napi 5 db cigarettát. Azonban a konzervet nem merték megenni, ugyanis a fogságban eltöltött idő alatt a gyomruk elszokott a zsírosabb ételektől. „*Zsirt csak akkor láttunk, ha vele álmodtunk.*”⁴⁵ A lágerekben kapott étel mindössze a káposztalevesig és a korpalevesig terjedt, amit néha „megbolondítottak” egy kis madárhússal. Esetenként kaptak sózott

⁴² BALOGH ISTVÁN 1991, 19:44.

⁴³ BALOGH ISTVÁN 1991, 25:50.

⁴⁴ BALOGH ISTVÁN 1991, 32:08.

⁴⁵ BALOGH ISTVÁN 1991, 33:45.

halat, de ezt nem volt érdemes enni, ugyanis vízhez már nem jutottak, hogy szomjukat csillapíthassák.

Nagy örömmel telt meg a szívük, mikor Csapnál meghallották a következő párbeszédet: „*Adjon Isten bajtárs! Meddig voltak oda?*” – érkezett a kérdés, majd valaki válaszolt – „*Sokáig. 40 hónapig.*” „*Nem baj, most már itthon vannak.*” – szólt a kérdező.⁴⁶

A következő állomás Debrecen volt, ahol magyar és szovjet fogadóbizottság várta őket. 18féle orvosi vizsgálaton estek át, majd megkapták a Magyar Népjóléti Minisztérium Hadifogolygondozó Kirendeltségétől az igazolványukat, kétezer forintos indulási segéllyel. Balogh István 1948 júliusában ért haza Kunszentmártonba. A Honvédelmi Minisztérium tájékoztatása alapján 1945. április 25-től 1948. július 21-ig volt szovjet hadifogságban.⁴⁷

Bozsik Béla

Bozsik Béla 1922. július 25-én született Kunszentmártonban. 1943. október 3-án vonult be Szolnokra, a 6. légvédelmi kiképző alosztályhoz.⁴⁸ Hatheti gyalogsági kiképzést követően elvégezte a rádió-távíráshoz tanfolyamot.⁴⁹ 1945 májusában Sopronban esett fogságba, nem mindennapi módon. Tudomást szereztek arról, hogy amennyiben hivatalos okmánnal tudják igazolni katonai szolgálatukat, vonatra szállhatnak és hazamehetnek. A papírok kiállítását követően egy szovjet tiszt az okmányokat összetépte, és hadifogolynak nyilvánította Bozsik Bélát. A bevagonírozást követően Foksányon keresztül szállították a foglyokat a Szovjetunióba. Hamarosan Szaratovon túl kötöttek ki, Nyugat-Szibériában.⁵⁰ Az időjárási viszonyokat jól mutatja, hogy télen mínusz 40 fokot mutatott a hőmérő higanyszála, a nyári napokban pedig elérte a 45 fokos meleget. A kemény fagyokat egy másik sorstárs, Metzger János is megemlítette memoárjában. „*Napról napra hidegebb lett. Ez a téli munka a slippen szinte teljesen értelmetlen volt – csak kínlódtunk, gyengültünk és fogytunk. Testileg engem is nagyon megviselt ez az állandó erőlködés és didergés. Jöttek a mínusz 10–20 fokok. A Volga is befagyott. Azt mondták nekünk, hogy mínusz 29 fokig dolgozni kell, ha ez alá süllyed a hőmérséklet, akkor már nem. Úgy emlékszem, ez két esetben is előfordult.*”⁵¹

Az erős hőingadozás, és ahogy Bozsik Béla mondta, „*az egészségtelen vidék*” megviselte a foglyokat. Feladatuk a szibériai gázvezeték kiépítése volt, melyet 280 cm mélyre kellett leásni az erős fagyok miatt. A norma 9 köbméter volt.⁵² A gázvezeték ásásának emléke egy azokból az emlékekből, melyek felszínre törnek a két interjú során és a memoár hasábjain.

⁴⁶ BALOGH ISTVÁN 1991, 36:17.

⁴⁷ HM HIM HLI KI, Budapest, 2015. december 15.

⁴⁸ BOZSIK BÉLA 1991, 03:10.

⁴⁹ BOZSIK EMLÉKIRAT 2001, 1.

⁵⁰ BOZSIK BÉLA 1991, 09:01.

⁵¹ METZGER 2008, 128.

⁵² BOZSIK BÉLA 1991, 10:37.

Bozsik Béla ebben az időben Kolobienka lágerében volt, deszka barakkokban elszállásolva, és mint mondja, a telek bizonyultak a legszörnyűbbnek, akkor az éhezést is nehezebben viselték.⁵³ Nyáron az ételmezésük valamivel jobb lett, ugyanis ekkor sűrűbbre főzték a korpalevest. Ilyenkor jutott bele némi paraj, csalán, esetenként uborka. Sokkal ugyan nem emelte meg a tápértéket, de legalább a jóllakottság érzését keltette.⁵⁴ Bozsik Béla egy korábbi visszaemlékezésében olvashatunk arról, hogy mit és mennyiért lehetett venni az atkarszki lágerben, ahol 1946 augusztusában volt. Egy arany pecsétgyűrű 20 dekás kenyeret ért. Egy 3 kilogrammos kenyér pedig egy darab dupla fedeles aranyórába fájt.⁵⁵ A lágerekben mondhatni élénk cserekereskedelem folyt, ahogyan ez megállapítható Szalai Lajos soraiból is. *„Egy sült cékla ára egy napi dohányadag, súlyban ez három gramm dohányt jelentett. [...] Olyan is akadt, aki a napi kenyéradagját adta valamilyen répaféléséért, persze nem a nagy adagot, hanem a trisztó grammot cserélte. A csere-bere nagyban ment a foglyok között. Cserélni lehetett kenyeret dohányért, vagy fordítva, de a kenyérnek volt a legnagyobb értéke. Negyvenhat őszén, aztán hetenként kaptunk egy evőkanál cukrot, ami fokozta a csere lehetőséget. A cukrot főleg a németek vették, vagy cserélték kenyérre, dohányra, céklára, vagy fordítva.”*⁵⁶

Bozsik Béla emlékeiből kiderül az is, mit jelentett a „komissziózás”. *„A komissziózás azt jelentette, hogy le kellett vetkőzni mezítelenre, és sorra el kellett vonulni a bizottság előtt, a bizottságban volt orvos is. Az orvos – kivétel nélkül – mindenkinek belecsípett a fenekébe, és ha az a kevés hús, ami még rajta volt, elveszítette minden rugalmasságát, azt disztrofiknak (általános legyengültnek) nyilvánította, külön barakkba vitette, munkavégzés alól felmentette.”*⁵⁷ Az ilyen különös orvosi vizsgálatok emlékei a korábban már említett Metzger Jánosnál is előbukkannak. *„Furcsa volt számunkra egy-egy ilyen vizsgálat. Egy asztal mögött három orosz hölgy ült: a jobb oldalon egy orvosnő, mellette két nővér, akik adminisztráltak. Eléjük sorakoztak fel a férfiak, természetesen anyaszült meztelenül. A doktornő tetőtől talpig végignézett bennünket először szemből, aztán hátat kellett fordítanunk, végül két ujjal belecsípett a fenekünkbe, és máris diktálta az »eredményt« a nővéreknek. Ez lehetett az első, második vagy harmadik csoport, illetve az OKÁ. Ez utóbbiba a legyengült emberek tartoztak, akik csak valami könnyű munkára voltak alkalmasak. Végül jött a disztrófia egy, kettő, három kategória, vagyis a már munkaképtelen emberroncsok, akik a kórházban kötöttek ki. Ez a formális osztályozás a különböző nehézségű munkákra való beosztást szolgálta.”*⁵⁸ Ez a harmadik csoport, az OKÁ, a gyomaendrődi Bacsa István visszaemlékezésében is megjelent, aki a Fehér-tenger partján lévő Arhangelszkben töltötte a fogság éveit. *„Az egészségesek a*

⁵³ BOZSIK BÉLA 1991, 12:10.

⁵⁴ BOZSIK 2005, 27.

⁵⁵ BOZSIK 2005, 29.

⁵⁶ SZALAI 2004, 97.

⁵⁷ BOZSIK 2005, 30.

⁵⁸ METZGER 2008, 123–124.

fűrésztelepre kerültek, az OK-sokat egyelőre »kimélték«. Utóbbiak havat lapátoltak, vécét pucoltak, vagon taktak ki, rendezték a tábor, nyáron csalánt gyűjtöttek, tarlórépát és gombát szedtek.”⁵⁹ Az Ok-s minősítés a szintén gyomaendrődi Hunya Alajos és Hunya Tibor emlékeiben is megjelent. „Oks minősítést kaptam, hónapokig csak láger körüli munkát végezhettem. Sokan vérhasban és hasmenéstől szenvedtek, nem bírtak elmenni a latrináig, a barakkok közé üritettek. Az ürülék vastagon megfagyott, amit nap nap után bontóvassal fessegettünk fel és csomókba hordtuk.”⁶⁰ Példának hozhatjuk még Pelyva Sándor sorait is, aki ugyancsak a komissziózásról ír memoárjában. „A komisszió alatt gyors orvosi vizsgálatot kellett érteni, amelyen osztályozták a foglyokat. Az első osztályba tartozók egész nap dolgozhattak, az OK-sok csupán négy órán át. A disztrófiasok az elégtelen táplálkozástól teljesen legyengültek. A súlyos eseteket a kazányi kórházba vitték.”⁶¹

1946 tavaszán Bozsik Béla még az Atkarszk lágertől északra fekvő Kologrivovka lágerben élte meg szenvedéseit. Ezen a tavaszon a komisszió kedvezőtlen eredményt mutatott, ugyanis a foglyok 70%-át munkaképtelennek nyilvánították. Várható volt valamilyen következménye a dolognak, és ez alól nem bújhatott ki Petrov letyenant, kologrivovkai lágerparancsnok sem. „Három nap múlva egy nagy katonai helikopter szállt le a láger mellé, élükön Petrov letyenanttal, az egész tisztikart megbilincselve elvitték. Ugyanazon a helikopteren megérkezett az új lágerparancsnok és vezérkara. Az új parancsnok olyan tanárkinézésű százados lett. Még a megérkezése napján sorakoztatta a foglyokat, és nem kis meglepetésünkre bemutatkozott, ami a következőképpen történt: »Albanov kapitány vagyok, a felsőbb vezetés a ti táborotok parancsnokának nevezett ki. Megkívánom a rendet és fegyelmet, én viszont emberséges bánásmódban foglak benneteket részesíteni. Hozzám bármikor jöhetnek panasszal, ha jogos, akkor én azt a lehetőségek határain belül elintézem.« Első intézkedése az volt, hogy a főszakácsot, a pékség vezetőjét és a raktárost leváltotta. A kenyeret 20 dkg-os adagokban, a napi háromszori étkezés előtt, a konyhában megkaptuk, és azt meg is kellett ennünk, nem volt szabad a konyhából kivinni. Ez azért volt, mert sokan a fejadagjukat dohányért elcserélték.”⁶² Az idő igazolta Albanov kapitányt, a foglyok kosztja valamelyest jobb lett, ugyanis legalább kézhez kapták azt a keveset, ami járt.⁶³

Emlékiratában példamutató részletességgel foglalta össze Kolobriovka táborát. „338-as fogolytábor, pontos címe UTRSSR, Mockva. A fogolytáborba 1945. április havában 2000 magyar hadifogoly érkezett. 1948. május 7-én 320 hadifoglyot vagoníroztak be. Tehát 2000-ből 320-at, igaz, hogy kb. 100–150-et mint disztrófikot időközben hazaszállítottak. A tábor mellett hadifogoly temető nem volt. Jelöletlen tömegsírokba temettük el a halottjainkat. [...] 1948. május

⁵⁹ VASZKÓ – FEHÉR 2000, 7.

⁶⁰ VASZKÓ – FEHÉR 2000, 66.

⁶¹ VASZKÓ – FEHÉR 2000, 88.

⁶² BOZSIK 2005, 31.

⁶³ BOZSIK 2005, 31.

elején a tábornak az orosz parancsnoka Albanov kapitány volt, a magyar lágerparancsnok Fekete Dániel, a tolmács Mihály nevezetű délvidéki, magyar ember volt. A kolobriovkai körzet katonai parancsnoka egy Mastjukov nevezetű félkarú kapitány volt. Kolobriovka a Moszkva Vlagyivosztojk közötti tranzszibériai vasút mellett van, Szaratovtól Moszkva felé haladva kb. 200 km lehet. [...] Egy igaz történet a sok közül.”⁶⁴ Visszaemlékezésében Korchmáros István is az utókornak hagyja örökül annak a lágernek a számát, ahol ő is szenvedett: „7241/2. és 7241/1. számú láger.”⁶⁵ Markó Elek fogolytársa osztotta meg Korchmárossal azt a hírt, mely összefüggésben áll a kunszentmártoni Gyöngyösi Gyula visszaemlékezésével. „Két hetes várakozás után a TRANSYLVÁNIA román személyhajó vitte őket Szevasztopolba.”⁶⁶ Gyöngyösi Gyula visszaemlékezésében így beszélt erről a hajóról: „Hatalmas hajó, Transylvániának hívták. Mikor elindult velünk a hajó, a legnagyobb bosszúságunkra a román tengerészek azt a lemezt tették fel, hogy »Meglásd Rozi, vasárnap kirándulunk...«.”⁶⁷ Gyöngyösi Gyula a későbbiekben Jaltán is volt hadifogságban. Máramarossziget érintésével 1948 nyarán tért haza.

Bozsik Béla visszaemlékezéséből kirajzolódik az is, milyen a „kivégzés orosz módra”. „1945. július 25-én Kologrivovkában voltam hadifogoly. Azért olyan emlékezetes nekem, mert ezen a napon van a születésnapom. Ekkor éltem át életem talán legborzasztalmasabb élményét, látványát, két német hadifogoly kivégzését.”⁶⁸ Két német fogolyról van szó, akik a lehetetlennel, a szökéssel próbálkoztak, természetesen sikertelenül. Petrov letyenant szólt a foglyokhoz, majd elmondta, hogy ez a két német fogoly országukkal együtt „megtámadták a szovjet hazát, öltek, raboltak, gyilkoltak, romboltak és most ők nem akartak dolgozni, nem akartak részt venni a nagy újjáépítésben, ezért nekik bűnhődni kell.”⁶⁹ Az ítélet kihirdetése után a szovjet tisztek puskatussal verték a foglyokat. Később a magyar lágerparancsnok jelölt ki hat embert a magyar foglyok közül, hogy a végtisztességet megadják a két németnek. Miután felpakolták őket egy tréglire – a tréglit két ember vitte, egy négyzetméternyi rakfelülete volt –, amiről lelógott a fejük és a lábuk. „Lehetett rajtuk látni, hogy mindkettő él, hörögtek.”⁷⁰ Bozsik Bélát és társait a barakkokba küldték, oda lépett be később a sírásó, aki elmesélte hogyan is zajlik egy temetés.

„Egy sírba tették, ami nem volt nagyobb 70–80 cm-nél, de azt mondja nem is ez a legborzasztóbb. Amikor ásták a sírt egyre hangosabban hörögtek, mozogni nem tudtak, mert valószínűleg a gerincüket törték el. Ezt látva, mondták a tolmácsnak, hogy szóljon az oroszoknak, ezek az emberek még nem haltak meg, még jobban kezdenek pilledezni. [...] Odamentek a tolmácshoz, hogy szóljon az

⁶⁴ BOZSIK EMLÉKIRAT 2001, 392.

⁶⁵ KORCHMÁROS 2005, 227.

⁶⁶ KORCHMÁROS 2005, 227.

⁶⁷ GYÖNGYÖSI 1988, 13:28.

⁶⁸ BOZSIK EMLÉKIRAT 2001, 228.

⁶⁹ BOZSIK EMLÉKIRAT 2001, 231.

⁷⁰ BOZSIK EMLÉKIRAT 2001, 232.

orosznak, hogy lőjjék agyon őket, ne élve keljen eltemetni. [...] Erre a két orosz egyszerre mondta, hogy ők nem lőhetik agyon, nekik erre nincs parancsuk, ők már elvégezték a munkát, ha elkezdenek éledezni az az ő bajuk, ha nem akarják élve eltemetni, akkor ott van az ásó és verjék agyon őket. [...] Visszament a többiekhez, és megmondta nekik, hogy itt mese nincs. Először le kellett őket vetkőztetni ingre, gatyára és úgy kellett beledobálni őket a sírba. Egymásra lettek dobva, mivel keskeny is volt a sírgödör meg nem is volt mély. Beledobták őket, rájuk földet, amikor félig rárakták megtaposták, aztán még egyszer, úgy hogy abban reménykedtek, hogy nem sokáig éltek abban a gödörben.”⁷¹ Egy másik visszaemlékezésben, a székelyföldi születési Szabó Sándor így idézi fel a fogolytábori temetés emlékét: „Kettesével kiemeltünk egy-egy hullát a ládából és beletettük őket a kiásott »sírokba«. Mikor már minden hulla be lett téve a maga sírjába, elkezdtek földelésüket. Kisült az is, hogy a legtöbb sír csak annyira volt kiásva, hogy a hullák lábfeje kiállott a földből. Szörnyű volt a látvány.”⁷²

Tanulmányom első részében említettem a traumatikus élményeket, melyek meghatározóak az egyén későbbi életében. Bozsik Béla 2001-ben íródott emlékiratában így írt erről a nyomasztó emlékről. „Ez egy olyan élmény volt számomra, hogy még máig, ha rosszat álmodok – sajnos egyre többször –, vagy ezzel álmodok másféle kivitelben, de van rá eset, amikor én is – álomban – megszöktem, velem is ásatták a sírt, szóval kísért a múlt.”⁷³

**3. kép: Bozsik Bélával az interjú közben
Kunszentmárton, 2015. október 9.**

⁷¹ BOZSIK EMLÉKIRAT 2001, 233–235.

⁷² SZABÓ 1997, 83.

⁷³ BOZSIK EMLÉKIRAT 2001, 236.

Bozsik Bélát és fogolytársait végül 1948. május elején vagonírozták be, és kezdték meg a hazaindulást.⁷⁴ A Honvédelmi Minisztérium tájékoztatása alapján 1945. május 15-től 1948. június 9-ig volt szovjet hadifogságban.⁷⁵ A máramarosszigeti láger és a hadifogság keserves évei elevenen éltek emlékeiben, ami részletesen kirajzolódik az 1991. májusi interjúbán, a 2001-ben lezárt visszaemlékezésében, illetve az általam készített 2015. októberi interjúbán (3. kép). *„Figyelmeztetett egy barátom, hogy ha nem akarok visszakerülni, vagy jót mondjál vagy semmit se. Hát én aztán nem mondtam semmit se. Sose. Most mondtam először.”*⁷⁶ A memoárban egy mondattal összegezi azokat az éveket, melyek nyomot hagytak egészen a 94. életévéig: *„Úgyhogy hát mostmár mindezekén túl vagyok, és hát hálstennek ezt is kibírtam, ezt is átvészeltam.”*⁷⁷

Hegedűs Ferenc

Hegedűs Ferenc 1919. január 17-én született Kunszentmártonban. 1941. augusztus 23-tól szeptember 26-ig teljesített katonai szolgálatot Kecskeméten, a 13. tábori tüzérosztálynál.⁷⁸ 1945 áprilisában esett fogságba St. Pöltenben, majd a voronyezsi 7062/12 számú lágerben volt hadifogoly. Egy gépgyártó üzemben dolgoztatták, ahol az alkatrészeket csillékben tölték a következő összeszerelő műhelybe. Egy alkalommal földmunkára osztották be fogolytársaival. A sors úgy hozta, hogy társa egy zacskó ékszeret talált a munkálatok során. A talált kincset – egy gyűrű kivételével – átadták a szovjet tisztnek. A fogságból hazatérőket a szabályoknak megfelelően fertőtlenítették. Az egyik fertőtlenítő zuhanyzást követően kaptak másik ruhát. Az ékszer, mely a fogság éveire emlékeztette volna, ott maradt a régi rongyok között. Hegedűs Ferenc Munkácson keresztül 1948 májusában érkezett meg Debrecenbe. Kunszentmártonba 1102 nap fogságban eltöltött nap után tért haza.⁷⁹

Kelemen János

Kelemen János 1922. március 24-én született Kunszentmártonban. 1943 októberében vonult be Ceglédre, a 7/2. gyalogezred 4. század 2. zászlóaljához.⁸⁰ A Vereckei-hágónál is szolgált egységével, ahol „partizánvadászat” volt a feladatuk. *„Borzasztó az a Kárpát-hegység, azt ismerni kell.”*⁸¹ Első bevetése a szovjetek ellen történt a Ferenc-csatorna és a Tisza torkolatánál.

1945 májusában vagonírozták be Szekszárdon, majd Szaratovba vitték őket. Egy kiégett iskola új szerepet kapott, lágerré építették át a szovjetek. Telenként

⁷⁴ BOZSIK BÉLA 1991, 12:47.

⁷⁵ HM HIM HLI KI, Budapest, 2015. december 15.

⁷⁶ BOZSIK BÉLA 1991, 24:44.

⁷⁷ BOZSIK EMLÉKIRAT 2001, 334.

⁷⁸ HM HIM HLI KI, Budapest, 2015. december 15.

⁷⁹ HEGEDŰS 1981, 4.

⁸⁰ KELEMEN JÁNOS 1989, 01:08.

⁸¹ KELEMEN JÁNOS 1989, 03:48.

erdőirtáson dolgoztak. 1946 őszén Moszkvába szállították, ahol építkezésen robotoltak lett, litván és német hadifoglyokkal. Hozzáteszi, tudomása szerint itt őrizték Friedrich Wilhelm Paulus német tábornokot. *„Ezt az épületet fejeztük be '47 őszén.”*⁸² Az építkezést követően bőrfertőzést kapott a hónaljában, melynek helyén forradás alakult ki. Ahogy felidézi az interjú során, ez nagy veszélyt jelentett számára, ugyanis az egykori SS tagok a tagsági tetoválásukat gyakran lekaparták, így a helyén forradás maradt. Minden hónapban ellenőrzések voltak, melyek során *„meztelenre kellett vetkőzni, és az orvos előtt végig kellett menni.”*⁸³ 1948 elején egy másik táborba került, ahol rengeteg SS katonára baskodott. Attól tartott, a szovjetek azt hitték, ő is SS tag. Végül félelme szertefoszlott, nem osztották be a német foglyok közé.

1948 májusában egy másik moszkvai táborba került, ahol az ellátás már elfogadhatóbb volt. Ebben a táborban hallották, hogy kilátásba helyezték a hazajutásukat. Ez a reménysugár hamar elhalványodott, mikor közölték velük, *„nem jött meg a német leváltás, nem jöttek német hadifoglyok, ott maradtunk továbbra is. Egymás után nőttek fel a házak. Sokat dolgoztunk.”*⁸⁴

Az orosz szavahihetőséget így foglalja össze. *„Az oroszoknak az ígérete nem sokat ért. Annyiszor mondták már, hogy hazajövünk és egy se lett belőle igaz.”*⁸⁵

Kelemen János emlékeiben is élt azt a parancs, mely alapján nem szabad nyilatkozni a fogságban történekről. *„Na, aztán nem tudom érdemes-e elmondani, szörnyű dolgok, oroszokkal kapcsolatban történtek. Kapcsolja csak ki! (a diktafont) A hadifogoly mindenre képes, mikor éheznek. Meg nagyon sok olyan is volt, fiatal lány, aki nem adta oda magát aztán ráfogta, hogy ellopott egy konzervet. Irgalmatlanul elítélték. Ezeket nem hitték el, hogy mondtam itthon, meg nem nagyon mondtam. Szóltak is hogy erről ne nagyon beszéljek.”*⁸⁶ A moszkvai fogság ideje alatt egy emberről nem szabadott beszélni, sem a nevét kiejteni. *„Hogy ha én oroszokkal beszélgettem, civilekkel borzasztóan féltek, ha a Sztálin nevét kimondtam. Nem tudtam felfogni, hogy ilyen borzasztóan félnek, ha a nevét kiejtem is. Félték.”*⁸⁷

A hazafelé vezető út egyik állomása Máramarossziget volt, ahol néhány napot töltöttek, majd Debrecen városában kapott hadifogoly igazolást. A Honvédelmi Minisztérium tájékoztatása alapján 1944. december 5-től 1948. július 12-ig volt szovjet hadifogságban.⁸⁸ Kelemen János 1948. július 13-án érkezett vissza Kunszentmártonba.⁸⁹

⁸² KELEMEN JÁNOS 1989, 01:20:01.

⁸³ KELEMEN JÁNOS 1989, 01:24:22.

⁸⁴ KELEMEN JÁNOS 1989, 01:36:46.

⁸⁵ KELEMEN JÁNOS 1989, 01:45:58.

⁸⁶ KELEMEN JÁNOS 1989, 01:53:15.

⁸⁷ KELEMEN JÁNOS 1989, 02:02:02.

⁸⁸ HM HIM HLI KI, Budapest, 2015. december 15.

⁸⁹ KELEMEN JÁNOS 1989, 01:37:01.

Csomán József 1922. szeptember 8-án született Kunszentmártonban. A Honvédelmi Minisztérium tájékoztatása alapján 1943. október 3-án vonult be katonai szolgálatra.⁹⁰ A hadifogságban írt verse részleteit az alábbiakban közlöm:

*„Fogsági élményekből
Nem arról akarok itt beszámolni,
Ki hogy tudott odahaza kacagni, mulatni.
Fogjok és betegek vagyunk a kórházba,
a legtöbben fekszünk elég magas lázba.*

...
*Beszámolok tehát itt mostan mindenről,
Épp úgy a bánatról és örömről.
Készítse az arcát mindenki mosojra,
Ne gondoljon senki a román fogságra.*

...
*Emeletes házban van a mi lakásunk,
Ahonnét kimenni, nem nagyon kívánunk.
Akkora a szobánk, akárcsak egy pajta,
Gyönyörű világos, négy ablak van rajta.*

...
*Nagydisznód, 1945. IV.h. 26-án
Csomán József⁹¹*

Összegzés

A visszaemlékezésekből kiérződik mindaz, amin a veteránok végigmentek. A megannyi szenvedés, a fájdalom, a túlélés vágya, a hazaszeretet és a honvágy. Csak néhány azok közül az érzések közül, melyek ott kavartak emlékeikben. Sajnos rengeteg honfitársuk nem léphetett többé a magyar golyó porába. A magyar Haza előtti utolsó állomás Máramarosziget volt, ahogy ezt említi Balogh István, Bozsik Béla, Gyöngyösi Gyula vagy Kelemen János. A megvizsgált kunszentmártoni visszaemlékezésekből ez tisztán kirajzolódik. Metzger János visszaemlékezésében is kiemelt helyen van Máramarosziget és Debrecen városa.⁹²

Kétség kívül megállapítható, hogy az évtizedekkel korábban készült interjúk során a veteránok emlékeiben még élénken éltek a fogság és az elszennvedett gyötrelmek képei. Ezt alátámasztja és megerősíti Bozsik Béla memoárja is. Példának okáért, az egyik fejezetben egy akasztásról írta le emlékeit, melyet a következő néhány sorban így foglalt össze. *„Ez a látvány oly mély nyomot hagyott az emlékezetemben, hogy immár majdnem 60 év távlatából is sokszor*

⁹⁰ HM HIM HLI KI, Budapest, 2015. február 16.

⁹¹ CSOMÁN JÓZSEF VERSE 1945.

⁹² METZGER 2008, 187.

*eszembe jut, különösképpen akkor, amikor néha-néha a televízióban mutatják az esztergomi bazilikát, és akkor szinte odalátom, odagondolom, szinte megjelenik előttem az a szerencsétlen katona, aki ott üldögél a lépcsőn kötéllel a nyakába. Hát bizony ilyen emlékeim maradtak nekem a II. világháborúból.*⁹³

Ezt az álláspontomat erősíti meg az is, hogy Bozsik Bélával több mint kétórás interjút készítettem 2015 októberében, melynek során felidézte a II. világháborúhoz fűződő emlékeit. Ennek kapcsán megosztotta velem a bevonulással, a frontszolgálattal és a hadifogsággal kapcsolatos élményeit. Az 1988 és 1991 között készült interjúk is szintén alátámasztják a fentebbi megállapítást. A távol élő szeretteik hiánya is megviselte a fogságban raboskodó bakákat. Balogh István például egy eldobott levéllel igyekezett életjelet adni édesanyja felé. A fronton és a hadifogságban eltöltött évek más-más módon, de különleges élettapasztalattá váltak a veteránok emlékeiben.

Interjúk, források

BALOGH ISTVÁN interjú. Készült: 1991. április 16.

BOZSIK BÉLA interjú. Készült: 1991. május 17.

BOZSIK EMLÉKIRAT 2001 = Bozsik Béla: *A második világháború közelről*. Kézirat. Kunszentmárton 2001.

BOZSIK BÉLA interjú. Készült: 2015. október 9.

CSOMÁN JÓZSEF VERSE = Csomán József: *Fogsági élményekből*. Csomán József hagyatéka. 1945. április 26.

GYÖNGYÖSI GYULA interjú. Készült: 1988. március 20.

HEGEDŰS FERENC elbeszélése. 1981.

HM HIM HLI KI, Budapest, 2014. január 14. = Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár és Irattár. Központi Irattár tájékoztatása. Budapest, 2014. január 14.

HM HIM HLI KI, Budapest, 2015. február 16. = Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár és Irattár. Központi Irattár tájékoztatása. Budapest, 2015. február 16.

HM HIM HLI KI, Budapest, 2015. december 15. = Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár és Irattár. Központi Irattár tájékoztatása. Budapest, 2015. december 15.

KELEMEN JÁNOS interjú. Készült: 1989. április 5.

⁹³ BOZSIK EMLÉKIRAT 2001, 339.

NYÍRI GYÖRGY katonai igazolványa (1940). Saját tulajdon.

SIPOS ISTVÁN fényképe (1941). Saját tulajdon.

Irodalom

BOZSIK 2005 = Bozsik Béla: A legemlékezetesebb és legértékesebb ajándék. In: Antalfy István (szerk.): *Emlékek, sorsok a II. világháború harcaiból és a hadifogságból*. Kecskemét : Planéta Nyomda Kft, 2005.

GYÁNI 2000 = Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest : Napvilág Kiadó, 2000.

GYÁNI 2010 = Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt*. A tapasztalat mint emlékezet és történelem. Budapest : Nyitott Könyvműhely, 2010.

GYARMATI 2005 = Gyarmati Gyöngyi: Az oral history kézikönyve. *Múltunk* 50:2 (2005) 196–200.

KISS 2014 = Kiss Gábor Ferenc: „Lovon, gyalog, autón, biciklin, vasúton...” *A magyar királyi Honvédség gyorscsapatai 1938–1941*. Szeged : Belvedere Meridionale, 2014.

METZGER 2008 = Metzger János: *Emléktöredékek. 1944–1948. Front és hadifogság*. Tatabánya : Dunaújváros Media Press '91. Kft., 2008.

PÁSZKA 2007 = Pászka Imre: *Narratív történetformák*. A megértő szociológia nézőpontjából. Szeged : Belvedere Meridionale, 2007.

PIHURIK 2015 = Pihurik Judit: *Naplók és memoárok a Don-kanyarból*. 1942–1943. Budapest : Napvilág Kiadó, 2015.

ROMSICS 1999 = Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest : Osiris Kiadó, 1999.

ROMSICS 2010 = Romsics Ignác: *Magyarország története*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 2010.

SZABÓ 1997 = Szabó Sándor: Élők és holtak. In: Ferencz Imre (szerk.): *Történetek a fogságból. Hatvan székely hadifogoly*. [Erdélyi Magyar Adatbank; Szemtanú Könyvek] Csíkszereda : Státus Könyvkiadó, 1997.

SZABÓ 2013 = Szabó Péter: *Don-kanyar, Don-bend, 1942–1943. A Magyar Királyi 2. Honvéd Hadsereg képes krónikája. An illustrated chronicle of the Royal Hungarian 2nd Honvéd Army*. Budapest : Zrínyi Kiadó, 2013.

SZALAI 2004 = Szalai Lajos: *831 nap szovjet hadifogság*. Budapest : Váci Offszet Nyomda, 2004.

- UNGVÁRY 2005 = Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest : Osiris Kiadó, 2005.
- UNGVÁRY 2010 = Ungváry Krisztián: *Magyarország a második világháborúban*. Budapest : Kossuth Kiadó, 2010.
- VARGYAI 2001 = Vargyai Gyula: *Magyarország a második világháborúban. Összeomlástól összeomlásig*. Budapest : Korona Kiadó, 2001.
- VASZKÓ – FEHÉR 2000 = Vaszkó Sándor – Fehér József: *Álmaikban itthon jártak. Második világháborús hadifoglyok visszaemlékezései*. Gyomaendrőd : Körösi Műhely Alapítvány, 2000.

Soviet captivity in the eyes of the soldiers of Kunszentmárton

SÁNDOR SZABÓ

My research area is the history of Kunszentmárton, my hometown, during the two World Wars, as well as World War II letters, diaries and memoirs of the soldiers of Kunszentmárton. In my presentation, I present the memories of the troops who were captured by the Soviets. These recollections are oral interviews between 1989 and 1991. In addition to the interviews, I also examine a memoir written in 2001 by Béla Bozsik of Kunszentmárton. I present an interview with him in 1991, a memoir, and an adjunct to an interview I made with him in October 2015. *A close-up memoir of World War II* is a valuable resource. During the interviews, local people recall the daily life of captivity, and give an account of the often adventurous journey home.

So my work is based on oral history, which I briefly detail as a source. My hypothesis is that the traumatic experience caused to the Hungarian soldiers during the excruciating years of captivity can be felt during my study. They relate their experiences of them, in great detail.

Női betegek vs. gyógyítók a szovjet táborrendszer árnyékában

BÁRDONICSEK DOMINIKA

Tanulmányomban a Gulág női táborainak egy sajátos szegmensét, az egészségügyet vizsgálom.¹ Mielőtt rátérek a téma tárgyalására, szükségeszerű röviden néhány szót ejteni arról, hogy hol voltak női táborok, és mekkora volt a nők aránya a lágerrendszerben. A női rabokat az ítéletet követően – ha egyáltalán volt tárgyalás – zárhatták vegyes vagy női táborba. Utóbbiak között említhetjük például a kolimai Elgent, a térképen (1. ábra) is bejelölt Sziblag több táborát, és a SZLON (Szavernije Lageri Oszobovo Naznacsenyija = Különleges Rendeltetésű Északi Lágerek) alá tartozó Zajackij Osztrovot.

1. ábra: Sziblag táborai
(Saját szerkesztés)

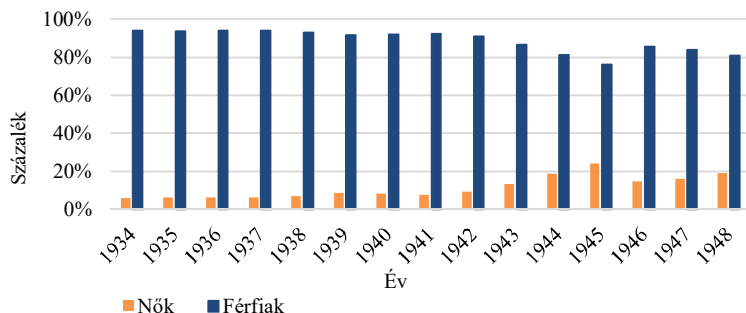
A női lágerek azonban igencsak különböztek egymástól, hiszen a táborok között voltak szigorúak és kevésbé merevek egyaránt. A szigort példázza, hogy amennyiben egy tábor kellő távolságban helyezkedett el a vezetőség látókörétől, akkor az örök „megengedhették maguknak”, hogy az általánosnál alacsonyabb szinten tartják a napi fejadagot és magasabban a napi munkanormát. Valamennyi lágert egybevéve 1934 és 1948 között a nők száma körülbelül 30 000 és 208 000 fő között mozgott,² jóval elmaradva a férfiakétól (2–3. ábra).

A nők a férfiakhoz hasonló körülmények között és hierarchia szerint éltek mindennapjaikat a Gulágon. Valamennyijüket marhavagonokban szállították és ugyanolyan barakkokban helyezték el. Hasonló jellegű ételeket fogyasztottak, általában ugyanolyan ruhát viseltek. Azonos munkanormákat kellett

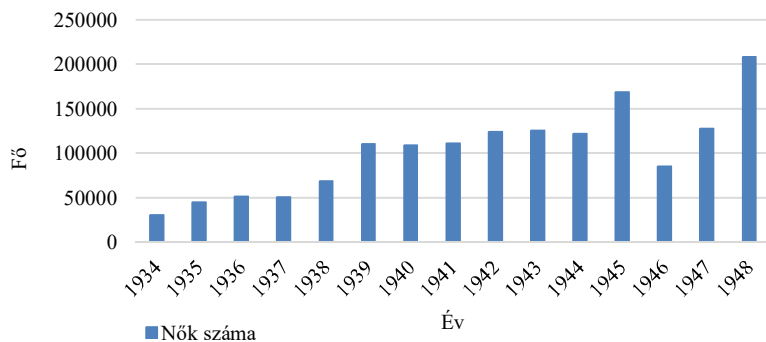
¹ Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

² ZEMSKOV 1991, 83.

teljesíteniük, és a kihallgatások során is hasonló módon bántak velük. Ugyanakkor a nők a férfiakhoz képest sokkal összetartóbbak voltak, és nem döntötte le őket olyan könnyen betegség. Mindemellett számos férfi rab visszaemlékezése szerint a nők erkölcsi romlása sokkal gyorsabb volt, mint a férfiaké.

2. ábra: Nők és férfiak aránya a Gulág táborokban 1934–1948
(ZEMSKOV 1991, 83)

3. ábra: Nők száma a Gulág táborokban 1934–1948
(ZEMSKOV 1991, 83)

A női foglyok között is megkülönböztethetünk politikai és köztörvényes rabokat. Előbbieket tábori nyelven „kicsi rózsáknak” hívták. Közöttük előfordultak hazaárulók, ellenforradalmárok stb. Ők álltak a hierarchia alján és jóval nehezebb körülmények között éltek, mint a köztörvényesek. A politikaiakat nagyobb szigorral ellenőrizték, és a legnehezebb munkákra osztották be.

Emellett állandóan ki voltak téve a köztörvényesek erőszakos cselekedeteinek. A tábori hierarchia tetején álltak a köztörvényes nők, akiket „kis violáknak”, illetve „urkának/urkásznak” neveztek. Közöttük említhetjük többek között a prostituáltakat és a tolvajokat. Ők a politikaiakkal szemben könnyebb munkát végeztek, szabadabban „űzhették tevékenységeiket”.³

A lágerekben uralkodó nehézségek – degradáció, kínzásmódok, nemi erőszak⁴ – és állandó kiszolgáltatottság közepette számos nő jellegzetes „kiútkeresési” módhoz folyamodott. Genetikai adottságuknál fogva sokan kényszerből vállaltak gyermeket, kerültek bele leszbikus kapcsolatba vagy bocsájtották áruba testüket.⁵ Néhányan a rabtársaik utáni kémkedés révén próbáltak javítani tábori helyzetükön. Emellett sokan voltak olyanok, akik spiclinek álltak, hogy jobb bánásmódot érjenek el, vagy több élelmet szerezzenek. Sokszor feljelentették egymást az öröknél azzal az ürüggyel, hogy a másik szerelmi légyottokra jár át éjszaka egy másik barakkba.⁶ Az életkörülmények javítása érdekében időnként előfordult olyan is, hogy valaki öncsonkítást hajtott végre. Ilyenkor az illetőt rokkant-, vagy félrokkanttáborba helyezték, ahol már könnyebb munkát kellett végeznie.⁷ A házi praktikával végzett öncsonkítás azonban később számtalan esetben fertőzéshez vezetett.⁸

³ VASICEK 2003, 18.

⁴ Sok hasonlóság figyelhető meg egyébként a terrorizmus és a Gulág áldozatainak „történetét” illetően. A terrorista szervezetek és a Gulág-alkalmazottak egyaránt törekedtek az állandó feszült légkör, a rettegés, a megfélemlítés és a kiszolgáltatottság érzésének fenntartására, valamint a foglyok személyiségének megtörésére. A félelemben tartás mind a terror szervezetek, mind a Gulág részéről a rabok irányíthatóvá tételét, ellenállástól való elriasztását célozta. A személyiség megtörését pedig a pörére vetköztetés, a tárgyként való kezelés, a különféle kínzásmódok használatával igyekeztek elérni.

⁵ A kutatás jelen fázisában még nem rendelkezünk pontos számadattal arra vonatkozóan, hogy hányan kényszerültek bele az effajta speciális élethelyzetekbe, vagy hogy hány éves korban vált jellemzővé a gyermekvállalás, mint kiútkeresési módszer.

⁶ A besúgók között voltak olyanok is, akiket egy őr, vagy maga a láger parancsnoka jelölt ki informátori szerepre. Ilyenkor előfordult, hogy beleegyező nyilatkozatot íratnak alá a nőkkel, hogy hetente írásban vagy szóban beszámolót tesznek rabtársaik viselkedéséről és véleménynyilvánításáról. Cserébe általában jobb élelmet és könnyebb munkát ígértek. Voltak rabok, akik elfogadták az ajánlatot, és ők valóban jobb helyzetbe kerültek, voltak viszont olyanok is, akik ellen álltak, és ebből adódóan a korábbinál hátrányosabbá vált a helyzetük.

⁷ Olyan is előfordult, hogy a nők annak érdekében végeztek öncsonkítást, hogy ne szakadjanak el szerelmüktől. Léber-Somogyváry Mária úgy emlékszik vissza, hogy különösen 1950–1951 után nőtt meg az effajta öncsonkítások száma, ugyanis az akkor született törvény előírta a homoszexuális párok szétválasztását. Mindazonáltal nem mindig érték el az effajta öncsonkítások a remélt hatást. Igaz, hogy nem helyezték át a rokkanttá vált kényszerszemléket az eredetileg tervezett táborba, azonban gyakran a megszokott protokoll következtében átszállították őket egy rokkanttáborba. A félrokkant lágerekben a rokkanttáborokhoz képest nemcsak testi fogyatékosággal rendelkezők és öncsonkítók raboskodtak, hanem olyanok is, akiknek ideiglenesen erőteljesen legyengült a fizikai állapota és esetleg járóképtelenné váltak.

⁸ Egyfajta sajátos túlélési stratégiát jelentett egyébként maga a vallás is. Sokan a tábori élet adta körülmények miatt kezdtek Istenhez fohászolni. A hit amellett, hogy lelki kapaszkodót nyújtott számtalan nőnek – apácának és laikusnak egyaránt –, komoly erkölcsi magatartást is kölcsönzött, amelynek köszönhetően a hívő nők egy része kevésbé adta be olyan „könnyen” derekát az örököknek vagy a köztörvényes nőknek.

Egészségügyi alkalmasság, jellemző betegségek

A táborba érkezést követően, miután megszámlálták és számmal látták el a nőket, a fürdőbe küldték őket mosakodás és szőrzetük leborotválása céljából. A ruhaosztás után következett a szelekció (4. ábra),⁹ mely során figyelembe vették, hogy kit, milyen okból, és mennyi időre küldtek kényszermunkára. Három csoport volt: öt évnél kevesebb, illetve hosszabb időre ítélt urkák, valamint az ellenforradalmi vétségekért elítéltek.

4. ábra: Nők a szelekción
(BALDAJEV 1991, 16)

A szelekció során fontos szempont volt az egészségügyi állapot. A betegeket elkülönítették – tábori kórházba vagy egyfajta karanténba – annak érdekében, hogy meggyógyuljanak, és újult erővel láthassanak neki a számukra kijelölt munkáknak. Feltehetően a munkaerő szükségessége miatt tartották fontosnak a betegek meggyógyítását. Az egészségeseket munkára osztották be, és munkavégzésük eredményességének arányában szabták meg fejadagjukat. Tehát a munkavégzéstől tették függővé az ételosztást. Az egészségügyi állapotot

⁹ A képen látható orosz szöveg fordítása: „A lágerparancsnokság ágyasokat választ az újonnan érkezett »nép ellenségeinek családtagjai« rabszállítmányból... A »nép ellenségei« nők meztelenül vonultak el az előtt a válogató bizottság előtt, amely munkára osztotta be őket. Azokat a nőket, akik megtetszettek nekik, belső munkára osztották és ágyasaikká tették, akik pedig visszautasították őket, azokat fakitermelésre és más nehéz fizikai munkára küldték, vagy büntetőzárkába zárták »vétség« címén és éhezették.” A falon: „A javítómunka-tábor válogató” (BALDAJEV 1991, 16).

figyelembe véve Berija 1939-ben három kategóriát vezetett be: 1. nehéz munkára alkalmas, 2. könnyű munkára alkalmas, 3. gyengélkedő.¹⁰ Ezt a kategorizálást a sztálinizmus idején számtalanszor bővítették, módosították. 1949–1953 között a rabok 60%-a végzett fizikai munkát, 30%-uk testi fogyatékossgal élt, és 10%-uk rokkant volt.¹¹

A megfelelő kategóriába sorolásnál gyakran úgy állapították meg, hogy az adott ember mennyire alkalmas a munkafeladatok ellátására, hogy a vizsgálat során egy orvos megcsípte az illető fenekén a bőrt. Ha petyhüdt volt, akkor munkaképtelennek minősítették, ha pedig kellően rugalmas, akkor nehéz munkákra osztották be.¹² Hasonlóan furcsa az a vizsgálati módszer, amikor a betegek farcsontjának kinézete alapján vonták le a következtetést a beteg egészségügyi állapotára vonatkozóan. Ha erősen kiállt a csont, és azt lilás foltok vették körül, akkor a betegnek a következő kis időben nem kellett dolgoznia.¹³

A lágerekben a legkülönbözőbb tömeges, illetve ismeretlen gyógymódú és nevű betegségek ütötték fel fejüket. A betegségek mértékét gyakran fokozta, hogy a kórházak általában hiányt szenvedtek a higiéniaiban, gyógyszerekben és fekvőhelyekben. Az ismétlődő betegségek között megemlíthető például a kiütéses¹⁴ és hasi tifusz,¹⁵ a pellagra,¹⁶ a skorbut és a rühesség.

¹⁰ APPLEBAUM I. 2005, 346.

¹¹ ALEXOPOULOS 2017, 83.

¹² ALEXOPOULOS 2017, 69.

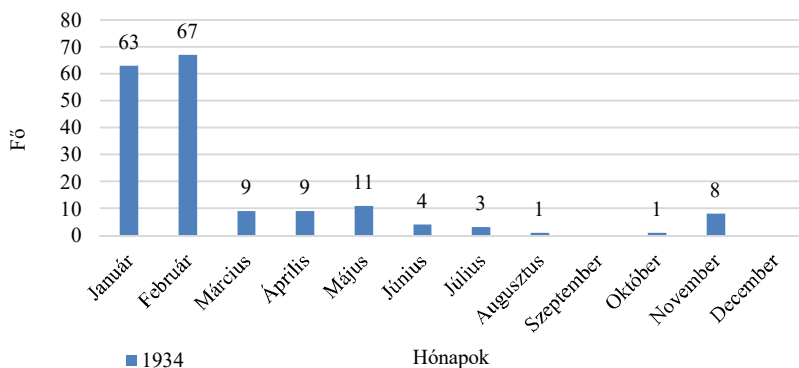
¹³ RÓZSÁS 1995, 159.

¹⁴ A kiütéses tifuszt (*typhus exanthematicus*) a kórokozóval fertőzött ruhatetű terjeszti a vérszívás során. A tetű a vérről felszívott kórokozókat bélsárával üríti ki, amit aztán a vakaródzó ember dörzsöl be a bőrébe. Ezen kívül a ruhatetű serkét a ruhaszövet szálaira, ráncba teszi, így a testhez legközelebb lévő (azaz legmelegebb) részeken (nyakon, deréktájon) van a legtöbb serke. A tetű közvetlen érintkezés során kerül egyik emberről a másikra, tehát terjedését elősegíti a zsúfolt tér, rossz higiénias viszony. Fertőzést egyébként eredményezhet az is, ha az ember a fertőzött tetűt szétnyomja a bőrén. A frissen fertőzött ember 5–6 nap után maga is fertőzőforrássá válva tovább adja a betegséget. A tünetek között megemlíthetjük az izomfájdalmat, a magas lázat, a kiütéseket, az idegrendszeri problémákat. A betegség súlyosbodásával tudatzavar, félrebeszélés, eszméletvesztés és bőrvérzés is jelentkezhet. A jellegzetes kiütések a betegség 3–5. napján jelentkeznek és eleinte halványpirosak, gombostűfej vagy lencse méretűek. Először a hason és a vállon jelennek meg, majd kiterjednek a végtagokra is. A tetvesseget az érintett terület szőrtelenítésével lehet megszüntetni (PETRILLA 1953, 246–250; KIÜTÉSEK TIFUSZ 2005).

¹⁵ A hasitífusz (*typhus abdominalis*) a beteg székletével, illetve a kórokozóval szennyezett élelmiszerrel terjed. A betegség közvetítője lehet akár a légy is. A kórokozó élettartama a környezettől függ. Kedvező környezetben, például jégben, ágyneműn és ruhadarabokon akár 2–3 hónapig is életben maradhat. A tünetek között említhetjük meg például a gyengeséget, a hasmenést. A beteg állapota a harmadik héten válik a legsúlyosabbá, amikor belső vérzés, bélátfűródés és tüdőgyulladás léphet fel. Ezen betegségek akár halálhoz is vezethetnek. Ezen kívül előfordulhat eszméletlenség, delírium és gyakran epe-, májproblémák (pl. hepatitis) is felléphetnek. A krónikus bacilusgázák között sokkal több a nő, ugyanis náluk gyakoribbak az epehólyag bántalmak. Így sokkal kedvezőbbek a körülmények a kórokozók megtelepedésére (PETRILLA 1953, 14–30; HASITÍFUSZ TÜNETEI ÉS KEZELÉSE 2018).

¹⁶ A pellagrát a B3-vitamin hiánya, a kukoricára épülő, egyoldalú táplálkozás okozza. A tünetei között megemlíthetjük a fényérzékeny, durvává, sérülékennyé váló bőrt, a hasmenést és az esetleges idegrendszeri problémákat (SZABÓ 2018).

A kiütéses tifuszosok tekintetében 1934-ből vannak adataink, lágerenként hónapokra lebontva, januártól novemberig (5. ábra). A lágeretek közül az egyik női táborban, Szibligban 45 422 rab közül 176-an¹⁷ (0,38%) lettek betegek. Mint láthatjuk a diagramon, a téli hónapokban volt a legmagasabb a kiütéses tifuszban szenvedők száma, mely tavasszal jelentősen visszaesett, nyáron pedig majdnem nullára csökkent. Mindez összefügghetett azzal, hogy a nők télen melegebben öltöztek – amennyiben módjukban állt – és a ruhatetvek több serkét tettek le a ruhák ráncába (elsősorban a nyakra és a deréktájra). Októberben és novemberben még mindig alacsony volt a számuk, szeptemberre és decemberre vonatkozóan nincs adatunk. Összehasonlítva ezeket az értékeket az 1932-es év adataival¹⁸ (a Gulág létrejötte előtt két évvel), látható, hogy ugyanebben a táborban – a téli hónapokat leszámítva – hasonlóan alakult a kiütéses tifuszosok száma.¹⁹ A két év során csak minimálisan nőtt a kiütéses tifuszban szenvedők száma – 1932-ben 168,²⁰ 1934-ben 176 volt.²¹

5. ábra: Az 1934-ben kiütéses tifuszban megbetegedettek száma

SZVIGYENYIJA OB EPIDEMICESZKIH 1934G.

Forrás: <http://corporatelie.livejournal.com/126294.html> (Letöltés: 2017.04.01.)

¹⁷ ADATOK A GULAG FOGLYAIRÓL 2001, 238.

¹⁸ Csupán ebből az évből rendelkezünk még adatokkal a Szibligban kiütéses tifuszban szenvedők kapcsán.

¹⁹ VNOV POSZTUPILO BOLNIH SZIPNIM TYIFOM (PO OTCSOTAM O RABOTYE SZTACIONAROV) 1932.

²⁰ 1932-es év adatai: január 29 fő, február 6 fő, március 8 fő, április 3 fő, május 12 fő, június 9 fő, július 4 fő, augusztus 2 fő, szeptember 5 fő, október 7 fő, november 16 fő, december 67 fő – VNOV POSZTUPILO BOLNIH SZIPNIM TYIFOM (PO OTCSOTAM O RABOTYE SZTACIONAROV) 1932.

²¹ 1934-es év adatai: január 63 fő, február 67 fő, március 9 fő, április 9 fő, május 11 fő, június 4 fő, július 3 fő, augusztus 1 fő, szeptemberre vonatkozólag nincs adat, október 1 fő, november 8 fő és decembert illetően ismét nincs adat (SZVIGYENYIJA OB EPIDEMICESZKIH ZABOLEVANYIJAH-SZIPNIM TYIF 1934G. ITL NKVD)

A betegségek között előfordult az anémia, leukémia és az epilepszia is. Mivel az ezekben szenvedők munkaereje alacsonyabb rendűnek számított, a betegeket általában a rokkantak közé osztották be.²²

A rabok között gyakran jelentkeztek különféle pszichológiai jellegű megbetegedések. Voltak közöttük bipolárisok és Stockholm-szindrómában szenvedők is. Egyelőre nem rendelkezünk túl sok adattal velük kapcsolatban, mindazonáltal tudjuk, hogy mivel az effajta betegségekben szenvedők olykor az egyszerű hétköznapi forgatagában is nehezen találják a helyüket vagy kezelik problémáikat, ezért ők a táborokban feltehetően igen sajátos módon reagáltak a velük szemben tanúsított bánásmódra, és az életük minden egyes mozzanatát befolyásoló tényezőkre, eseményekre. A Stockholm-szindrómára jó példa egy magyar Erika nevű nő, aki körülbelül tíz évig volt kényszermunkás. A táborban töltött idő jelentős mértékben átformálta a személyiségét és gondolkodásmódját. Átvette rabtartóinak több jellemzőjét és véleményét, emellett szimpátiát kezdett érezni az örk iránt. Szabadulása után született lányát orosz iskolába íratta, egy TV-műsorban kijelentette, hogy ő a Szovjetuniót bizonyos mértékben hazájának tekinti. Legjobban azonban az példázza személyiségváltozását, hogy amikor pénzt gyűjtöttek a Gulag Emlékmű felállítására, ő kijelentette, hogy helyette inkább állatvédelmi szervezetnek akarja adni a pénzt.²³

Mind a vegyes, mind a női lágerekben gyakorta jelent meg a szifilisz. Mivel a rabok meglehetősen gyakorisággal cserélték le „szerelmi” partnereiket, a vérbajban szenvedő felek folyamatosan megfertőzték a tábor lakóit. Ugyanakkor, ha egy várandós nővel létesített kapcsolatot egy lueszben szenvedő, akkor nemcsak a nő, hanem a magzat is megfertőződhetett, hiszen a kórokozó a méhlepényen keresztül átjuthatott a gyermekre, ezzel korai vetélést, halvaszületést vagy deformálódást okozva.²⁴

Az előbb említett betegségek egy része gyakran halálhoz vezetett. Volt azonban egy alkalom a nők életében, amikor szintén meghalhattak: a gyermekszülés pillanata. A borzalmas higiéniai körülmények, a tapasztalatlan orvosok miatt több nő is belehalt a szülésbe vagy az abortálásba.

²² ALEXOPOULOS 2017, 68.

²³ VÁRDY – VÁRDY 2007, 157–158.

²⁴ A szifilisz (luesz, vérbaj) kórokozója a *Treponema pallidum*, amely átvihető vérrel, vagy a már említett módon, a méhlepényen keresztül is. A betegség első fázisában három-négy hetes lappangási idő után megjelennek a kezdeti tünetek, például a nyirokcsomók duzzanata és a behatolás helyén (nemiszerv, száj, végbélnyílás) kialakult gyulladásos, kemény alapú terület – bár utóbbi hat hét alatt akár be is gyógyulhat. A második szakaszban a test számos pontján megjelennek fertőző bőrkütiések, és a szervezetben szétszóródott kórokozók következtében például torokfájás, súlyvesztés, hajhullás jelentkezhet. Amennyiben a beteg nem fordul orvoshoz, komoly szövődmények léphetnek fel, érintve az ideg-, szív- és keringési rendszert. Egy nő azonban, ha állapotos volt, akkor több mint 40%-os eséllyel adhatta át a betegséget a magzatnak (GÁL 2018).

Tábori kórházak és doktorok, orvosi tanfolyam

A továbbiakban vizsgáljuk meg közelebbről a kórházakat. Nyina Gagen-Torntól tudjuk, hogy Kolimán lagpunktonként²⁵ volt betegfelvétel és 15–20 ágyas kórház. A műtétekhez és a folyamatos kezelésekhez kisebb, központi tábori kórházakat állítottak fel: terapeuta, sebészeti, tuberkulotikus (gümőkóros) és elmebeteg részleget. Gagen-Torn elmondása szerint nem találkozott örültekkel, de visszaemlékezésében leírja, hogy Temnikan elvileg rengeteg nyugodtabb, illetve dühöngő örült volt.²⁶ A sebészeti osztályhoz tartozott egy külön vérátömlesztő részleg, ahol egyaránt vettek vért raboktól és civilektől. A szabadok egy rubelt, a rabok ennek egy tizedét kapták egy cl vérért.²⁷

Azt, hogy egy ápoló milyennek látta a kórházakat és miként élte meg az ottani borzalmakat, jól szemlélteti a Karlagban raboskodó Agnessa Mironova²⁸ esete. Mivel korábban Dnyepropetrovszkban ápolónak tanult, Dolinkában a tábori kórházban helyzeték el, ahol megtanulta tolerálni a kimondottan nyomorúságos helyzeteket.²⁹ A borzalmas arckifejezések szinte mindennaposá váltak, és állandóan emlékeztették őt a halál közelségére.³⁰ Tovább rontotta a kórházi körülményeket, hogy a fagyott holttesteket – a fagyott talajba eltemetni nem tudván – a kórházi terem egyik sarkában helyezték el. A halottak száma viszonylag magas volt, hiszen sokan estek a fagy, a nagyon hideg idő áldozatául.³¹

Szuszanna Pecsorától tudjuk, hogy az orvosok nem sokat törődtek (tudás vagy szándék hiánya miatt) rabtársaik egészségével. Mindez kiderül egy párbeszédből is, mely a hölgy elmondása szerint nemegyszer lefolyt az orvos és páciensei között:

„Disztrófia van?

Van.

Skorbut van?

Van.

Duzzadtak a lábak?

*Duzzadtak.”*³²

Ezzel pedig véget is ért a párbeszéd és az orvosi vizsgálat.

²⁵ Kisebb táboregységenként.

²⁶ GAGEN-TORN 1994, 189.

²⁷ SALAMOV 1989, 190.

²⁸ 1942 szeptemberében letartóztatták, mikor a fekete piacon elért sikerei miatt féltékeny szobatársai megvádolták. A vádpontok között szerepelt, hogy Mironova szovjet-ellenes megjegyzéseket tett az áramkimaradásokról és a fagyott vízvezetésekről. Agnessa Mironovát öt év kényszermunkára ítélték. 1943-ban átszállították Aratau táborba, majd 1947. szeptember 8-án szabadon engedték (GREGORY 2013, 189–190).

²⁹ A kórház mellett egyébként a tábor gazdaságában is végzett munkát.

³⁰ GREGORY 2013, 190.

³¹ GREGORY 2013, 190.

³² MEGYICINA V GULAGE 2012. Első interjúrészlet Szuszanna Pecsorával.

Több visszaemlékezésből is tudjuk, hogy a kórházakban gyakran kevés orvos és ápoló dolgozott. Ám ezek az orvosok – akik sok esetben maguk is rabok voltak – nem feltétlenül rendelkeztek orvosi diplomával. A hiány pótlása érdekében néhány napos „képzéseket” indítottak a raboknak, ahol ugyan szerezhettek egyfajta tudást, ám az sok esetben a legalapvetőbb orvosi beavatkozásokra sem volt elegendő. Volt, hogy csak azt tanulták meg, hogy miként kell beadni egy injekciót.

Varlam Salamov révén megismerhetjük egy, a Magadan közeli lágerkórház felcsertanfolyamát, annak menetét (az oktatást és a vizsgát), az ott tanuló diákokat és a tanárokat, valamint, hogy a tanfolyamon szerzett tudást milyen mértékben tudták hasznosítani a későbbiekben.

A hallgatók Kolima számos pontjáról érkeztek. Voltak köztük tizenkilenc és ötvenévesek, férfiak és nők egyaránt. Miért akartak a rabok felcserekké válni? Voltak, akik segíteni szerettek volna másokon. Akadtak olyanok is, akik úgy vélték, hogy általános műveltség és életre szóló hivatás birtokába juthatnak. Voltak azonban olyanok is, akik azt remélték, hogy újra embernek érzik magukat.³³ Salamov ezen kívül hozzá teszi, hogy volt, aki úgy vélte, hogy majd „másokon [...] megbosszulom a tíz év távlatából őrzött sérelmeket.”³⁴

A lágerkórházhoz megérkezve egy tiszta barakkban helyezték el őket, ahol emeletes priccsek szolgáltak fekvőhelyül. Ételt a kórházi személyzet által is használt étkezdében kaptak. Újdonságnak számított, hogy az eddigi étkezésekhez képest most lehetőségük nyílt jóllakni, hiszen kérhettek repetát.³⁵

A hallgatóknak számos vizsgán át kellett esniük tanulmányaik megkezdése előtt. Az első megmértetések orosz nyelvből, matematikából és kémiából voltak. Kémiából A. I. Bojcsenko,³⁶ a kórházi laboratórium vezetője vizsgáztatott. A szóbelin előfordultak olyan kérdések, hogy mik az oxidok és savak, mi a mész összetétele, mit lehet tudni a Mengyelejev-féle periódusos rendszerről.³⁷ Ha a vizsgákon megfelelték, a rabok értesítést kaptak arról, hogy felvették őket a felcsertanfolyamra.

Salamov a Belügyi Népbiztosság Északkeleti Lágerparancsnokságának Központi Kórházában 1946-ban indított felcsertanfolyamon tanult tizenöt férfival és nyolc nővel.³⁸ A Tatyjana Mihajlovna Iljina³⁹ vezette tanfolyamot

³³ SALAMOV 1989, 162.

³⁴ SALAMOV 1989, 162.

³⁵ SALAMOV 1989, 157.

³⁶ Bojcsenko az Ukrán Tudományos Akadémia munkatársa volt.

³⁷ SALAMOV 1989, 158–160.

³⁸ SALAMOV 1989, 161.

³⁹ Iljina (Szergej Iljin futballista húga) szabad orvosnő volt, aki egy szerződés révén került Kolimára két gyermekével és férjével, a katonatiszt Nyikolajevvel. Nyikolajevet az egyik kolimai bányaparancsnokság Politikai Osztályának vezetőjévé nevezték ki, ám ivászata miatt néhány év leforgása alatt lefokozták. A rabkórházi kulturális és nevelőcsoport inspektora lett, majd miután szerződése lejárt, hazatért. Iljina azonban nem tartott vele, elkezdte kiépíteni saját karrierjét és belépett a pártba (SALAMOV 1989, 202).

nyolc hónapra tervezték,⁴⁰ ahol a képzés során a hallgatók nem kaptak tankönyvet, csupán az órákon készített jegyzetekből tanulhattak.

A férfi tanulók között említhetjük Min Garipovics Sabajev tatár író,⁴¹ a második világháborúban szolgáló felszemű Bukát,⁴² Labutovot,⁴³ Zsenyka Kac tanfolyamfelelőst és Szuhovencsenkot.⁴⁴ A női hallgatók között volt Nagya Jegorova,⁴⁵ Jelena Szergejevna Melodze,⁴⁶ Galocska Bazarova,⁴⁷ a finn Aino⁴⁸ és Valja Cukanova.⁴⁹

Az oktatók – egy kivétellel – mind az „ötvennyolcasok” közül voltak, tehát olyanok, akiket az ötvennyolcas törvénycikk alapján ítélték el.⁵⁰ Az első előadást a kórház patológusa, David Umanszkij⁵¹ tartotta anatómiából. Mivel Umanszkij kiválóan értett számos nyelvhez, köztük a latinhoz, latin kurzust tartott a leendő felcserekeknek, akik így elsajátították a csontok és izmok latin elnevezéseit is. A hallgatók a patológiai ismereteken belül a legkülönbözőbb területekre nyerhettek betekintést, leszámítva a nemi szervek anatómiáját. „*Semmivel sem lehetett jobb belátásra bírni [...]. Úgy érezte, a tanfolyamosok erkölcsi szintje, de kulturáltsága és képzettsége sem elegendő ahhoz, hogy mást, mint patológikus érdeklődést váltson ki belőlük a téma.*”⁵² Mindez akkor jelentett problémát, amikor nőgyógyászatból kellett gyakorlatra menniük. A gyakorlatot Nyikolaj Szergejevics Minyin⁵³ sebész és nőgyógyásznál végezték.

⁴⁰ SALAMOV 1989, 166.

⁴¹ Szovjetellenes agitáció vádjával került a Gulágra 1937-ben (SALAMOV 1989, 162).

⁴² Hullarablás miatt ítélték el. A lágerben idővel kék műszemre cserélte le szemkötését (SALAMOV 1989, 163).

⁴³ Labutov rádiósként szolgált a seregben. Ahogy Salamovtól megtudjuk, azért került a Gulágra, mert rádiót készített magának, amelyen hallgathatta a fasiszta rádiót. A felcsertanfolyam elvégzése után megismerkedett a fizioterápiával, és idővel el kezdett foglalatoskodni az elektroterápiával (SALAMOV 1989, 164).

⁴⁴ Szuhovencsenko középiszkolai földrajztanár tíz évre került a Gulágra (SALAMOV 1989, 166).

⁴⁵ Ő volt a tanfolyam legfiatalabb nő tagja (SALAMOV 1989, 173).

⁴⁶ A grúz származású Melodze szintén az elítéltek/kivégzettek hozzátartozói közé tartozott. Miután férjét kivégezték, Melodzet Gulágra ítélték, ahol első ízben Elgenbe került (SALAMOV 1989, 175–176).

⁴⁷ Háború alatti kihágásért ítélték Gulágra, ahol a tanfolyam elvégzésével műtönső vált belőle. Szabadulását követően a magadani kórházban dolgozott (SALAMOV 1989, 176).

⁴⁸ 1939–1940-ben került a Gulágra, ahol büntetése alatt megtanult oroszul. Az egyik orvos figyelt fel rá, ennek köszönhetően került a tanfolyamra (SALAMOV 1989, 176).

⁴⁹ Cukanova Kubány-vidéki kozák asszony volt, aki még kórházi beteg volt, mikor megkezdte tanulmányait a tanfolyamon. Szabadulását követően felcserként dolgozott (SALAMOV 1989, 176–177).

⁵⁰ SALAMOV 1989, 177.

⁵¹ Umanszkij a cári időkben Brüsszelbe emigrált, ahol orvosdiplomát szerzett. Idővel visszatért Oroszországba és Odesszában telepedett le. 1938-ban letartóztatták és tizenöt évre a Gulágra küldték. A lágerben az orvosláson kívül nyelvészettel is foglalkozott. Tanulmányozta a keleti nyelveket és a legkülönbözőbb nyelvek eredetét. 1952-ben halt meg Magadanban (SALAMOV 1989, 178–179).

⁵² SALAMOV 1989, 179.

⁵³ Minyin Gulágra kerülése előtt Leningrádban dolgozott és tárgyalásokat folytatott az ARA-val (American Relief Administration), az 1919–1923 között működő segélyszervezettel, mely Herbert Hoover alatt az 1921-es volgai éhínség áldozatainak megsegítésén fáradozott. Minyint 1937-ben

Gyógyszerészettel Gogoberidze,⁵⁴ fül-orr-gégészeti ismeretekkel pedig egy magyar hadifogoly, Zádor György⁵⁵ doktor révén ismerkedtek meg a tanulók. A hallgatók ismereteket szerezhettek az idegbetegségekről, ám azok válfajairól nem.⁵⁶ Így nem véletlen, hogy számtalan orvos nem ismerte fel, ha valakinek esetleg önmagára vagy másokra veszélyes, munkavégzésre alkalmatlanná tevő pszichés betegség volt.

A tanulók különféle gyakorlatokon is részt vettek, például Olga Sztjepanovna Szemenyjaknál,⁵⁷ aki a Harkovi Orvostudományi Egyetem Belgyógyászati Tanszékének volt a docense.⁵⁸ Ő tanította meg a tanulóknak, hogy milyen módon kell sztetoszkóppal meghallgatni a betegek mellkasát. Szigorú főnök hírében állt, ám a kórházi betegekkel mindig figyelmes volt.

A tanfolyam befejezése előtt egy hónappal próbavizsgát tettek a tanulók minden tárgyból. Az itt feltett kérdések egytől-egyig megegyeztek a tényleges vizsga kérdéseivel. A vizsgabizottság tagjai a Dalsztroj Egészségügyi Osztályról érkeztek.⁵⁹

Adódik a kérdés, hogy a tanulók a tanfolyamon szerzett ismereteket mennyire tudták kamatoztatni a későbbiekben? Salamovtól tudjuk, hogy az Iljináék által ígérték ellenére csupán ápoló(nő)i és felcser képesítést kaptak a hallgatók az orvosi helyett. Ami viszont nagyobb gondot jelentett, hogy bár Iljina megígérte, hogy a személyi iratokhoz csatolni fogják az igazolást, valójában semmilyen bizonyítványt nem állítottak ki számukra. Így sokan a szabadulást követően volt tanáraikhoz jártak igazolásokért, hogy szabadként elhelyezkedhessenek az egészségügyben.⁶⁰

Népi gyógyászat a Gulágon

A gyakorta jellemző vitamin- és gyógyszerhiány miatt sokszor arra kényszerültek a nők, hogy visszatérjenek a régi gyógymódokhoz. A vitamin pótlására alkalmazott növények között megemlíthetjük a fenyőtűt, amely jó C-vitamin forrásnak bizonyult.⁶¹ Ezen kívül alkalmazták a törpe cédrus tűleveleit, melyekről a rabok úgy vélték, hogy C-vitamint tartalmaznak és jók a skorbutra.

ítélték két évre Kolimára. Szabadulása után nem hagyhatta el a kolimai térséget. 1952-ben Gyebín faluban öngyilkosságot követett el, felakasztotta magát (SALAMOV 1989, 186–187).

⁵⁴ Gogoberidze a Kaukázuson túli Gyógyszertani Intézet igazgatója volt. 1928–1937 között száműzetésben élt, 1937-ben pedig tizenöt év kolimai kényszermunkára ítélték. Szabadulását követően ismét száműzetésre ítélték, ezúttal életfogytiglanra. Jagodnij faluban telepedett le, és ott is halt meg az 1950-es évek elején (SALAMOV 1989, 182).

⁵⁵ Zádor György tizenöt évet töltött Gulágon. Az oktatáson túl egyéb egészségügyi feladatokat is ellátott, a sebészeti osztályon főorvos volt, és a kórházi személyzet szabad tagjait is kezelte (SALAMOV 1989, 189–190).

⁵⁶ SALAMOV 1989, 188–189.

⁵⁷ Tíz évre ítélték ellenforradalmi agitációért. Férje és két gyermeke Ukrajnában halt meg a háború alatt. Sztjepanovna szabadulását követően Magadanban maradt (SALAMOV 1989, 183).

⁵⁸ SALAMOV 1989, 183.

⁵⁹ SALAMOV 1989, 208.

⁶⁰ SALAMOV 1989, 208.

⁶¹ ALEXOPOULOS 2016, 16.

Továbbá úgy gondolták, hogy az állati vér sok A-, B-, C-vitamint, vasat, sót, fehérjét és zsírt tartalmaz, sőt alkalmas a pellagra és TBC gyógyítására.⁶²

Gyógyításra megfelelő volt a nyírfá is,⁶³ mely immunerősítő, méregtelenítő, veseegyházító, vértisztító, salaktalanító hatású, és enyhíti a reumát, valamint a köszvényt. A nők a nyírfalevélből készült pakolással elő tudták segíteni a tüdőgyulladásból való mielőbbi felépülést.⁶⁴ A kéregből készült teával csökkenteni tudták a lázat, és javíthatták az emésztésüket. A törzsből csapolt nedvvel pedig az ízületi gyulladást gyógyították.

A nők gyakorta gyűjtöttek különböző gyümölcsféléket, amelyeket ízükön kívül gyógyító hatásuk miatt is ettek. A rabok által is fogyasztott, Észak-Európából származó áfonya kiváló gyógyszert jelenthetett, hiszen levele méregtelenítő hatású,⁶⁵ gyümölcse és levélzete pedig optimális az emésztőrendszer erősítésére, illetve a bél- és gyomorproblémák kezelésére. A kék áfonya emellett segíti a szív- és érrendszer, valamint a szem működését.⁶⁶ A vörös áfonya azonban a nők havivérzését illetően is hasznosnak bizonyulhatott, hiszen ez a fajta gyümölcs elősegíti a vérzés megindulását, amely a folyamatos nehéz fizikai munka végzése miatt sokszor késett, sőt elmaradt.

A már ókori görögök, rómaiak és egyiptomiak által is ismert gyógyhatású málna szintén előfordult a nők „étlapján” és vitaminpótló „listáján”. A gyümölcs csökkenti a vércukorszintet és a menstruációs görcsöket, továbbá segíti a belek működését és a táplálék felszívódását. Emellett gyógyír lehetett a várandós nők számára is, hiszen megszünteti a hányingert, csökkenti a vetélés kockázatát, valamint teaként fogyasztva ellazítja a kismedence tájékának izomzatát, ezzel táglalékonyabbá téve a nőket a szülés idejére.⁶⁷

Női orvosok és ápolók a Gulág vegyes, illetve férfi lágereinek kórházaiban

Mint már említettem, az ápolók és orvosok között előfordultak nők is (6. ábra), ám nemcsak a női lágerekben, hanem a vegyes és férfi táborokban is. Férfi túlélők visszaemlékezéseiből kiderül, hogy igencsak sokat jelentett számukra, amikor a férfiakkal teli napok sűrűjében egyszer-egyszer egy kedves női hangot hallottak. „*A sok elanyátlanodott kölyöknek, mégha kis zshiványpalánták voltak is, jólesett a kedves szó, a szeretettől áthatott, emberséges hang.*”⁶⁸

Duszja nővérrel,⁶⁹ a „*földi őrangyalról*” egyébként igen elismerően szól Rózsás János. Úgy ír róla, hogy már maga a hölgy megpillantása is gyógyító

⁶² ALEXOPOULOS 2016, 16.

⁶³ *Betula pendula*, azaz Közönséges Nyír. Elterjedt Európában, Szibériában.

⁶⁴ CZELLAHÓ 2007, 230–231.

⁶⁵ Ha teát tudtak készíteni belőle, akkor kiváló méregtelenítő hatást tudtak elérni. A „kelátképző” anyagok hozzákapcsolódnak a szervezetben lévő nehézfémekhez, amelyeket képesek kivezetni a gyomron és bélrendszeren keresztül, ezáltal megtisztítva a szervezetet (GAYLARD 2015, 146).

⁶⁶ GAYLARD 2015, 142.

⁶⁷ CZELLAHÓ 2007, 226.

⁶⁸ RÓZSÁS 1995, 167.

⁶⁹ Duszja nővér öt évig raboskodott a táborban. Rózsás János sohasem tudta meg a hölgy teljes nevét.

hatással volt rá, akinek „[...] *kis fehérköpenyes alakja a napfény ebben a zord, sötét éjszakai félhomályban.*”⁷⁰ Véleménye szerint minden tőle telhetőt megtett a beteg rabokért. Ha kíváncsi volt a testmozgásra, akkor szünet nélkül egrecírozta a rabokat, hogy sétáljanak vele naponta legalább egy kicsit. Megesett, hogy Rózsás Jánosnak eltűnt a cipője, aminek következtében nem tudta volna ellátni kötelezettségeit. Szerencséjére Duszja nővér segített neki lábbelit találni.⁷¹

6. ábra: Női ápoló a Gulágon

SURVIVING THE GULAG – Forrás: <https://blogs.brown.edu/hist-0150c-s01-fall-2015/2015/12/02/surviving-the-gulag/> (Letöltés: 2018.12.14.)

A férfiak gyógykezeléséről is információt kapunk Rózsás visszaemlékezése révén. Egyszer lefagyott néhány ujjja, amelyekről Duszja nővér vágta le az elhalt részeket. Ezt követően az ujjvégeket lefertőtlenítette jóddal, majd vékony csikokra vágott fehérnemű darabokat tekert köréjük.⁷²

⁷⁰ RÓZSÁS 1995, 168.

⁷¹ RÓZSÁS 1995, 193, 201.

⁷² RÓZSÁS 1995, 152.

Megesett, hogy a táborokba kiszálló orvosi bizottságot is nő vezette. Rózsás János is megemlégett visszaemlékezésében, hogy egy ízben egy Ponomarenko nevű alacsony, kancsal öregasszony vezette orvosi brigád érkezett hozzájuk, hogy megállapítsák, kiket küldjenek Szoljankába, egy, a Szolikámszk melletti feljavító lágerbe. Ponomarenko a rabok hasa, medence csontjai és farcsontja alapján állapította meg, hogy kinek van szüksége pihenésre és gyógyulásra.

Összegzés

Az előzőekben tárgyaltak révén láthattuk, hogy a Gulág női táboraiban milyen szegényesek voltak az egészségügyi körülmények. A nők nap mint nap ki voltak téve a legkülönbözőbb betegségeknek, melyek közül a legegyszerűbbek is hosszan elhúzódhattak az állandó orvos- és ápolóhiány, illetve a szakavatatlanság miatt.

Emellett bár több kórház is rendelkezett különféle speciális osztályokkal, és néhány kísérlet mutatkozott az orvosok és ápolók utánpótlására, mindezek nem sokat javítottak a betegek állapotán. Sok orvos akár tanult tanfolyamon, akár nem, nem feltétlenül rendelkezett megfelelő tudással ahhoz, hogy gyógyítani tudja a betegeket, vagy egyáltalán felismerje a tüneteket. Az effajta hiányosságok miatt volt gyakori, hogy a betegek a természet kínálta lehetőséggel éltek a gyógyítás célját elérendő.

Primer forrás

GAGEN-TORN 1994 = Gagen-Torn, Nyina Ivanovna: *Memoria*. Moszkva : Nauka 1994.

SZVIGYENIJA OB EPIDEMICESZKIH 1934G = *Szvigyenyija ob epidemicszeszkih zabolavanyijah-szipnim tyif. 1934g. ITL NKVD.*; <http://corporatelic.livejournal.com/126294.html> (Letöltés: 2017.04.01.)

ZEMSZKOV 1991 = Zemszkov, Viktor Ny.: *Szovjet Füzetek IV. A Gulag tényekben, adatokban*. Budapest : A Múzsák Közművelődési Kiadó Nyomdája, 1991.

Irodalom

ADATOK A GULAG FOGLYAIRÓL 2001 = Adatok a gulag foglyairól: halandóság, represszió, áldozatok. In: Krausz Tamás (szerk.): *Gulag a szovjet táborrendszer története*. Budapest : Pannonica Kiadó, 2001.

ALEXOPOULOS 2017 = Alexopoulos, Golfo: *Illness and inhumanity in Stalin's gulag*. New Haven and London : Yale university press, 2017.

- APPLEBAUM 2005 = Applebaum, Anne: *A Gulag története I.* Budapest : Európa Könyvkiadó, 2005.
- BALDAJEV 1991 = Baldajev, Dancig Szergejevics: Gulag-sztori. Rém-képremény. *Beszélő* – Melléklet 34–35.sz. 1991/2 (1991) 13–16.
- GAYLARD 2015 = Gaylard, Linda: *Nagy teakönyv.* Hn. : Dorling Kindersley, 2015.
- MEGYICINA V GULAGE 2012 = *Megyicina v GULAGe* 2012. Első interjúrészlet Szuszanna Pecsorával.; <http://www.1917-1991.org/m/drehbuch/medicina-drehbuch/?lang=ru> (Letöltés: 2018.09.20.)
- RÓZSÁS 1995 = Rózsa János: *Duszja nővér. Egy ápolónő életmentő embersége a Gulagon.* Nagykanizsa : Canissa, 1995.
- SALAMOV 1989 = Salamov, Varlam: *Kolima. Történetek a sztálini lágerekből.* Budapest : Európa/szabad tér, 1989.
- VÁRDY – VÁRDY 2007 = Várdy Béla – Várdy Huszár Ágnes: *Magyarok a Gulag rabszolgatáborában.* Budapest : Kairosz Kiadó, 2007.

Orvosi szakirodalom, internetes források

- CZELLAHÓ 2007 = Czella László: *Gyógyító növények.* Drégelypalánk : s.n., 2007.
- GÁL 2018 = Gál Mónika: *A szifilisz – Tünetek és kezelés.* 2018. <https://www.webbeteg.hu/cikkek/borbetegsegek/510/a-szifilisz> (Letöltés: 2019.08.23.)
- HASTÍFUSZ TÜNETEI ÉS KEZELÉSE 2018 = *Hastífusz tünetei és kezelése* 2018. http://www.hazipatika.com/betegsegek_a_z/hastifusz/245 (Letöltés: 2017.04.01.)
- KIÜTÉSES TÍFUSZ 2005 = *Kiütéses tifusz* 2005. https://www.hazipatika.com/napi_egeszseg/fertozo_betegsegek/cikkek/kiuteses_tifusz_okok_tunetek_kezeles/20001117114554 (Letöltés: 2017.04.01.)
- PETRILLA 1953 = Petrilla Aladár: *Részletes járványtan. A gyakorló orvos könyvtára, 12.sz.* Budapest : Egészségügyi Kiadó, 1953.
- SZABÓ 2018 = Szabó Emese: *Pellagra tünetei és kezelése.* 2018. https://www.hazipatika.com/betegsegek_a_z/pellagra/314 (Letöltés: 2018.09.07.)

Женские больницы и целительные люди в оттенке режима советских лагерей

ДОМИНИКА БАРДОНИЧЕКА

В женских – и мужских – лагерях Гулага заключённые постоянно боролись за переживание. Их основные условия отсутствовали, в главном образом в территории здравоохранения. Лагерные медицинские учреждения насчитывали мало врачей и лекарств; обслуживание, гигиена, медицинские оборудования больницы не соответствовали бы настоящим требованиям, и из-за отсутствия знания врачи и санитары часто не могли улучшить состояние больных. По этим руководством открыло специальные курсы, где зеки учили болезни, методы лечения, познакомились лекарствами. Смотря на то, что многие врачи не могли лечить больных, и не могли отметить причины болезней, многочисленные рабы пробовали бороться напротив заболеваний натуральными методами лечения. В моей работе я попробую исследовать, какие условия и болезни затруднили жизнь женщин со дня на день, и врачи со санитарями каким образом и со знанием лечили больных, и они что изучали на курсах.

A magyar katonai hírszerzés megfigyelései Olaszországról egy 1966-os operatív tankönyv alapján

TÓTH TIBOR

Bevezetés

A magyar katonai felderítés és hírszerzés második világháború utáni története teljesen feltáratlannak tekinthető, ugyanis a téma bonyolultsága, időbeli kiterjedése és a levéltári források hozzáférhetősége következtében a katonai hírszerzés szerteágazó ténykedéseinek feltárása hosszú és kitartó kutatásokat igénylő feladat. Ugyan az Állambiztonsági Történeti Levéltár (ÁBTL) tudományos kutatójának, Borvendég Zsuzsannának két kiadványa a katonai hírszerzés hálózatépítő és működtető tevékenységéről is tudósít,¹ és több tanulmány is készült a katonai hírszerzésről,² ám a katonai felderítő-hírszerző szolgálat működésével kapcsolatos dokumentumok továbbra is feldolgozásra várnak.³ A témakörrel kapcsolatban visszaemlékezéseket a hírszerzés volt tagjai közül egyelőre csak a „*meg nem értett résztvevők*” írtak,⁴ de ezek is rendkívül fontosak a hírszerző tevékenység megismerésének céljából.

Kutatásaim spektrumát leginkább a magyar katonai hírszerzés által a hidegháború időszaka alatt készített, az Olasz Köztársaság operatív helyzetét ismertető, állambiztonsági munkához készült háttéranyagok vizsgálata jelenti. Meggyőződésem, hogy ezekkel a dokumentumokkal nemcsak azt ismerhetjük meg, hogy a MNVK 2. Csoportfőnöksége milyen információkat tartott a hírszerzési feladatok végrehajtásához elengedhetetlenül szükségesnek, hanem azokat a tényezőket is, amelyek a hírszerzést és a felderítést kedvezően szolgálták vagy hátráltathatták Olaszországon belül, további kutatásokkal pedig jobban megismerhetjük a katonai hírszerzés külföldi tevékenységeit is.

A tanulmánykötet interdiszciplináris jellege miatt fontosnak tartom a katonai hírszerzés szervezettörténetének és működésének vázlatos bemutatását, amely eléggé áttekinthetővé teszi a témát ahhoz, hogy tanulmányomban a teljesség igénye nélkül, de egy rövid és érthető összefoglalót tudjak adni a Hírszerző Szolgálat⁵ 1966-os operatív tankönyvének tartalmáról.

¹ BORVENDÉG 2015; BORVENDÉG 2017.

² A teljesség igénye nélkül: OKVÁTH 2008; SZABÓ 2008; OKVÁTH 2018.

³ A legfőbb probléma az a Magyar Néphadsereg Vezérkarának 2. Csoportfőnökségének (MNVK 2. Csoportfőnökség) működésével kapcsolatban, hogy a kutatók a források hozzáférhetőségének hiányában egyelőre csak feltételezhetik a katonai hírszerzés szorosabb együttműködését a szovjet szolgálatokkal a Varsói Szerződés keretén belül (BORVENDÉG 2015, 114). Ugyanakkor a Sipos Levente és Ungváry Krisztián által megfogalmazott jelentés az Információs Hivatalban őrzött iratanyagokkal kapcsolatban megállapította, hogy a különböző országok titkosszolgálatával kötött együttműködési szerződések a jövőben viszonylag jól rekonstruálhatók lesznek, amint megszüntetik az iratok minősítését (SIPOS – UNGVÁRY 2007–2008, 224).

⁴ BELOVAI 1998; PRÁCKZI 2014. Az idézett kifejezést használja: OKVÁTH 2018, 43.

⁵ A Hírszerző Szolgálat és Katonai Felderítő Szolgálat kifejezést is használják a Magyar Néphadsereg Vezérkarának 2. Csoportfőnökségére.

A magyar katonai hírszerzés vázlatos szervezettörténete és működése⁶

A hírszerzés és az ahhoz szorosan kapcsolódó elhárítás tértől és időtől függetlenül minden állami tevékenység egyik fontos része, azonban korántsem mindegy, hogy egy titkosszolgálat kiknek az érdekeit képviseli, és milyen célok szolgálatába állítja.⁷ Magyarország a második világháború elvesztését követően a Szovjetunió biztonsági igényeit kielégítő ütközőzóna részeként kényszerpályára került, ami azt jelentette, hogy már az 1945 elején újjászerveződött magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás – eltérő mértékben, egészen a rendszerváltozásig – alárendelődött a Szovjetunió nagyhatalmi érdekeinek.⁸

A hatalom kizárólagos birtokában a Magyar Dolgozók Pártjának döntése alapján 1949 végén sor került az állambiztonsági szervek összevonására, és ezáltal a katonai kémelhárítás átkerült az 1950. február elsejétől a párt közvetlen irányítása alá sorolt Államvédelmi Hatósághoz (ÁVH), míg a harcászati felderítés, valamint a stratégiai értelemben vehető katonai hírszerzés – HM IV. Főcsoportfőnökség néven – továbbra is a Honvédelmi Minisztérium alárendeltségében folytatta tevékenységét. Ezt követően egy 1953. december 1-jén született döntés értelmében a katonai hírszerzés, a honvédelmi miniszter alárendeltségéből újjászervezve, a Magyar Néphadsereg vezérkari főnökének közvetlen alárendeltségébe került, a szervezet elnevezését MNVK 2. Csoportfőnökségre változtatták, amelynek struktúrája 37 éven keresztül, a Katonai Felderítő Hivatal 1990. februári megalakításáig stabilan működött.⁹

Az 1949-es Szervi Határozvány szerint a Csoportfőnökség tevékenysége a hadászati-hadműveleti felderítés vezetésére és végrehajtására, a katonadiplomáciai szolgálat vezetésére, a rádiófelderítő erők felkészítésére és a szakképzés irányítására, a tiszti és tiszthelyettesi szakfelügyelet ellátására, a szükséges technikai eszközök fejlesztésére és rendszerbe állítására, a politikai és a katonai vezetés, valamint a csapatok idegen hadseregekről szóló tájékoztatására irányult.¹⁰ Tehát az elfogadott elvek alapján a HM. IV. Főcsoportfőnökség (majd 1953. decembertől MNVK. 2. Csoportfőnökség) ügköre csak a katonai, katonapolitikai és katona-gazdasági természetű híryanagyokra terjedt ki, és minden általa megszerzett politikai és elhárító jellegű híryanagyot felső szintű állami szabályozás alapján haladéktalanul át kellett adnia a politikai hírszerzéssel és kémelhárítással foglalkozó részlegeknek.¹¹ Ezeket a tevékenységeket a Csoportfőnökség funkcionálisan jól elkülönülő (operatív,

⁶ A magyar katonai hírszerzés szervezettörténeti és archontológiai vázlatához lásd: OKVÁTH 2018, 38–50.

⁷ BORVENDÉG 2017, 7.

⁸ Szabó 2008, 46. Rövid összefoglaló a magyarországi állambiztonság történetéhez: BODA – DÁVID – REGÉNYI 2019, 158–164.

⁹ HAJMA 2001, 150–153; SZABÓ 2008, 47–50; BODA – DÁVID – REGÉNYI 2019, 164.

¹⁰ Szervi Határozvány 1949-ből a 2. Csoportfőnökség számára. Az MK Katonai Felderítő Hivatal múzeuma. Idézi: SZABÓ 2008, 50.

¹¹ OKVÁTH 2008, 60. A belügyi (polgári) hírszerzés történetéhez lásd: PALASIK 2013; TÓTH 2013.

tájékoztató, rádiófelderítő), bár időről-időre más és más elnevezéssel működő részlegekkel, illetve szolgáltatásokkal látta el.¹²

A katonai hírszerzés politikai és katonai vezetés által meghatározott feladatrendszere – kisebb-nagyobb módosulásokkal egészen a rendszer-változásig –, katonapolitikai, haderő-, haditechnikai és hadigazdasági, katonai infrastruktúrával kapcsolatos hadszíntéri, valamint az operatív helyzetet érintő országismereti felderítési feladatokra tagozódott.¹³ A hírszerzést legális és illegális módszerrel, valamint rádióelektronikai felderítéssel és más titkos módszerek alkalmazásával hajtották végre.¹⁴

A katonai hírszerzés munkájának döntő részét képezte a megszerzett adatokból megfelelő elemzés és értékelés után készített jelentések felterjesztése a politikai és katonai vezetés számára. Az elemzések, értékelések és tájékoztatók alapjául szolgáltak a külföldön tevékenykedő legális rezindentúrák felterjesztett, és az illegális forrásokból származó anyagok, a rádiófelderítés adatai, valamint a „baráti országok” szolgálatai által biztosított információk.¹⁵

A Varsói Szerződés megalakítását követően a szocialista országok közötti hírszerző együttműködést a Varsói Szerződés és a NATO stratégiai szembenállása határozta meg, amely leginkább a NATO katonapolitikájára, és a NATO-tagállamok fegyveres erőinek felderítésére összpontosult. A tagállamok katonai hírszerző szolgálatai szakmai tevékenységüket látszólag a szövetség érdekében, valójában azonban a szovjet haderő vezérkarának igényei alapján hajtották végre. Az egyes országok katonai hírszerző és felderítő szervezeteinek fő feladatát a Varsói Szerződés haderőin belül a háborús alkalmazási irányoknak megfelelően osztották fel. Ezek alapján a magyar katonai hírszerzés fő feladatát a NATO dél-európai, vagyis az észak-olasz hadművelleti irányban elhelyezkedő fegyveres erőinek felderítése képezte.¹⁶

Emellett a katonai hírszerzés feladatai az általános nemzetközi katonapolitikai helyzet változásainak megfelelően is módosultak a hidegháború alatt, amelyet a Honvédelmi Minisztérium és a Vezérkar éves vagy időszakos felderítési igényei, valamint az együttműködő hírszerző szervek és a „baráti országok” katonai felderítő főnökségeinek kérései határoztak meg.

Ezek alapján a felderítés és hírszerzés fő irányait kezdetben Jugoszlávia,¹⁷ valamint az Egyesült Államok szárazföldi és légi erői, majd később ezen túlmenően Ausztria, Németország (NSZK), Olaszország és Franciaország képezte.¹⁸ Ugyanakkor egy magyar hírszerző tiszt, Belovai István visszaemlékezésében arról ír, hogy „a Magyar Katonai Hírszerző szolgálat [sic!] tevékenysége a mélytengeri kutatásoktól a kozmikus térig, Hegyeshalomtól

¹² HAJMA 2001, 154; SZABÓ 2008, 50.

¹³ MAGYAR 2008, 18–20; OKVÁTH 2008, 60.

¹⁴ HAJMA 2001, 155, 161; MAGYAR 2008, 18–20.

¹⁵ HAJMA 2001, 159–160.

¹⁶ HAJMA 2001, 158; MAGYAR 2008, 15–17.

¹⁷ 1955 után már nem tartozott a felderítés fő irányai közé Jugoszlávia.

¹⁸ HAJMA 2001, 154–155; MAGYAR 2008, 15–18.

*egészen a kanadai Nova Scotia-ig terjedt. Minden hozzánk tartozott. Rajta tartottuk ujjunkat a világ pulzusán.*¹⁹

Annyiban mindenképp helytálló a hírszerző költői megállapítása, hogy az 1960-as évek második felétől megfigyelhető a felderítési kör kibővülése, amely elsősorban a skandináv és a Benelux-államokra vonatkozott, majd az 1970-es évek végére már kiterjedt a katonai hírszerzés megkülönböztetett figyelme a Közel-Kelet országaira (Egyiptom, Szíria, Irak, Libanon, Algéria), valamint Kínára is. Emellett egyre nagyobb számban hoztak létre legális és illegális hírszerző tevékenységeknek fedővállalatokat, mind a semleges, mind pedig a NATO-államokban.²⁰

Az olasz ügynöki helyzet²¹

Olaszország már a hidegháború kezdetén kiemelt figyelmet kapott hírszerzési szempontból a szocialista Magyarországtól, elsősorban geostratégiai helyzete, és aktív részvétele miatt a zárt, katonai, politikai és gazdasági csoportosulásokban, ami a Varsó Szerződés megalakulását követően a szovjet hadászati elképzelések miatt tovább fokozódott. Ugyanakkor elsősorban Nyugat-Európa legerősebb kommunista pártjának, az Olasz Kommunista Pártnak a szerepe határozta meg a magyar-olasz gazdasági kapcsolatokat, hiszen az 1940-es évek végétől a hidegháború teljes időszakában jelentős pénzügyi hozzájárulást kaptak az olasz kommunisták a keleti blokk országaiból.²² Ennek a támogatásnak a legnyilvánvalóbb formája a kommunista párt vállalatainak előnyben részesítése volt, de az állampárt a pártvállalatokkal folyó kereskedelem mellett közvetlen pénzforrásokat is biztosított számukra a római, és 1961-től a milánói külkereskedelmi kirendeltség segítségével, amelyek egyúttal a katonai hírszerzés legális rezidentúrájaként is funkcionálhattak.²³ Az 1960-as évek elején a hírszerzés fokozásaként a Csoportfőnökség hadműveleti felderítő csoportokat és illegális hálózatot hozott létre Olaszországban, amely a haderő és a hadszíntér felderítésével foglalkozott.²⁴

Az olasz ügynöki helyzet című operatív tankönyvet az MNVK 2. Csoportfőnöksége készítette 1966-ban azzal a céllal, hogy az abban foglalt ismeretekkel (mint például az olasz elhárítás szervezeti felépítése, technikai eszközei, munkamódszerei, a szocialista országokból származó hírszerzők ellen hozott rendszabályok, a hírszerző munkát gátló tényezők alapos tanulmányozása és elemzése) hozzájáruljon az Olasz Köztársaság területén a hírszerző tevékenység fokozásához.²⁵ A 45 példányban kiadott 71 oldalas gépelt

¹⁹ BELOVAI 1998, 15.

²⁰ OKVÁTH 2008, 89–90.

²¹ A fejezet *Az olasz ügynöki helyzet* című levéltári dokumentum vázlatos összegzése (ABTL 4.1. A-3556. Az olasz ügynöki helyzet. 1. szám 1966. november 1.).

²² BORVENDÉG 2017, 28.

²³ BORVENDÉG 2017, 26.

²⁴ OKVÁTH 2008, 78.

²⁵ Pál István készített ilyen jellegű forrásról tanulmányt brit vonatkozásban. Lásd: PÁL 2017.

dokumentum borítója keménykötésű és zöld színű, a szövegben ceruzával és golyóstollakkal készített aláhúzást és széljegyzeteket használtak a fontos tartalom kiemeléséhez, amely arra utalhat, hogy egy tankönyvet többen is használhattak.

Ugyanakkor ezek a tájékoztatók szigorúan csak belső felhasználásra, az operatív tisztek részére készültek, mivel az abban foglaltak ismerete a hírszerzési feladatok végrehajtásához elengedhetetlenül szükséges volt. Emellett komolyan ügyeltek arra is, hogy az ilyen jellegű tájékoztatások mindig a szakmai munka végrehajtásának elősegítését, és ne a hírszerzők megfélemlítését szolgálják.²⁶

Olaszországon kívül ilyen dokumentumok készültek az 1960-as évek második felétől eltérő gyakorisággal az 1980-as évek végéig főként az NSZK, Nagy-Britannia, Ausztria, Franciaország és az Egyesült Államok vonatkozásában, de a kisebb jelentőségű országok operatív helyzetéről is vannak jelentések az ÁBTL fondjegyzékében.²⁷

Fontosnak tartom külön hangsúlyozni abbéli egyetértésemet Borvendég Zsuzsanna koncepciójával kapcsolatban, hogy a klasszikus titkosszolgálati feladatot ellátó szervek által hátrahagyott dokumentumok értelmezéséhez más módon kell közelíteni, mint a belsőreakció-elhárítás iratanyagának vizsgálatához, amelynek irataiban a mindenhol az ellenséget kereső politikai rendőrség torz nézőpontján keresztül vizsgálhatjuk a történéseket, és ezért nagyon komoly forráskritikára van szükség.²⁸ Meggyőződésem, hogy az általam vizsgált állambiztonsági munkához készült háttéranyagok egy része más minőségű forrásértékkel bír, hiszen a rendszer fennmaradásának előfeltétele volt, hogy a pártállami és internacionális érdekek mentén végzett hírszerzés a lehető legpontosabb tájékoztatást adja a politikai és katonai vezetés számára. Ugyanakkor ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy ezekben az operatív dokumentumokban nem találhatunk hamis állításokat, de a jól kiszűrhető retorikai túlzásokon, közhelyeken és az ügynöki munkát előtérbe helyező kijelentéseken túlmenően többségében tényeket tartalmaznak az iratok.

Tehát, bár retorikai túlzásnak tartom a magyar katonai hírszerzés megfogalmazását, miszerint „*Politikai szempontból Olaszország különösen érdekes a hírszerzés számára, mivel az az európai ország, ahol még bizonyos lehetőség van a rendszer békés úton való megdöntésére*”,²⁹ összességében elmondható, hogy a Csoportfőnökség ennél a megállapításnál sokkal realitásban mérte fel azokat a tényezőket, amelyek a hírszerző tevékenységet Olaszországon belül hátráltathatták vagy kedvezően befolyásolhatták. Például komoly lehetőségként értékelték a hírszerző munka fokozására Olaszország aktív részvételét a zárt, katonai, politikai és gazdasági csoportosulásokban.³⁰

²⁶ ABTL 4.1. A-3556. Az olasz ügynöki helyzet. 1. szám 1966. november 1. 3–6.

²⁷ A magyar hírszerzés szempontjából a kisebb jelentőségű országok közé sorolom a Ciprusi Köztársaságot, Svájcot és az Indiai Köztársaságot.

²⁸ BORVENDÉG 2017, 7.

²⁹ ABTL 4.1. A-3556. 3.

³⁰ ABTL 4.1. A-3556. 3.

A tankönyv kiemeli azt is, hogy az olasz elhárítás tevékenységét a kormány általános politikai irányvonala határozta meg, amely az 1960-as évek első felében bizonyos mértékben fejlődést mutatott, ennek ellenére szervezettség, kötelezettség és hatékonyság tekintetében nem éri el Anglia, az NSZK, Svájc és Franciaország elhárításának színvonalát.³¹ Ugyanakkor a dokumentum tovább árnyalja az elhárítás minőségét, mert az olasz kémelhárítás komplex rendszerének részletes elemzésekor nagy hangsúlyt kapott Olaszország felderítő és elhárító szervének (*SIFAR* = *Servizio Informazioni Forze Armate*) előnyös helyzete, miszerint a hírszerző és az elhárító tevékenység egy szerven belül összpontosult, ezért a nyugati országokkal ellentétben a szocialista országok hírszerző szervei nem tudták kihasználni a szervek közötti versengéseket és a hatásköri vitákat. A már említett *SIFAR* mellett elhárító tevékenységgel foglalkozott még az olasz belügyminisztérium, a csendőrség (*carabinieri*) és a pénzügyőrség, amelyek preventív intézkedéseként folyamatosan fenntartották a széleskörű kémhisztéria-kampányt, illetve törekedtek a szocialista országok képviselőinek elszigetelésére a katonától és az állami hivatalnokoktól. Számos intézkedést fogantatosítottak a katonai titkok és a szolgálati okmányok ellenőrzésére, végrehajtották a katonai és az államapparátus megtisztítását a nemkívánatos elemektől, és fokozták a szocialista országok állampolgárainak tanulmányozását.³² Az aktív intézkedések közé sorolhatjuk, hogy az olasz elhárítószervek fokozott figyelmet fordítottak a szocialista országok külképviseleti épületeiben a beszélgetések lehallgatására, és ezen intézmények figyelésére.³³

A magyar katonai hírszerzés szerint a hírszerző tevékenység folytatásához kedvezően járulhatott hozzá az, hogy az olasz elhárításnak külön engedélyre volt szüksége az ügynökökkel szembeni eljáráshoz, ezt az engedélyt viszont néha politikai szempontokra hivatkozva nem kapták meg. Ugyanakkor a Csoportfőnökség tankönyve azt is kiemelte, hogy különösen Olaszországban volt tapasztalható a hírszerzők elhárítást lebecsülő magatartása, amelynek felszámolását kiemelten fontosnak tartotta.³⁴

Fontos kiemelni, hogy az olasz társadalom belső helyzetét, az olaszok közvetlen, barátkozó természetét, a gazdasági nehézségekből fakadó általános elégedetlenséget, a korrupciót és a szocialista eszmékkel szimpatizálókat is kedvező tényezőkként értékelték, amelyek hozzájárulhattak a hírszerzők kapcsolatépítő és szervező munkájának eredményes végzéséhez. A Csoportfőnökség ezzel kapcsolatban külön kiemelte azt is, hogy az olaszok nagy részére jellemző a kiegészítő anyagi források megteremtésére való hajlam, ezért az anyagi érdekeltségnek fokozottabb mértékben kellett érvényesülnie a megközelítési és szervezési célok elérésében.³⁵

³¹ ABTL 4.1. A-3556. 67.

³² ABTL 4.1. A-3556. 4–5.

³³ ABTL 4.1. A-3556. 5.

³⁴ ABTL 4.1. A-3556. 5–6.

³⁵ ABTL 4.1. A-3556. 67–69.

Bár az operatív tankönyv szerint a hírszerzést érdeklő objektumok felderítése a bizonyos mértékű szigorítások ellenére is sikeresen végrehajtható és a titkos ügyvitel, valamint a nyilvántartás bizonyos fokú lazasága miatt Olaszországban még a szigorúan titkos anyagok is beszerezhetők, ugyanakkor ezeknek a hírszerző munkát felmagasztaló megállapításoknak a bizonyításához további levéltári kutatásra van szükség.³⁶

Összegzés

A magyar katonai felderítés, hírszerzés hidegháború alatti történetének teljes feltárása még hosszú kutatásokat igénylő feladat, így tanulmányomban csak a Csoportfőnökség szervezettörténetének és tevékenységeinek vázlatos bemutatására törekedhettem. Az operatív tankönyvben tárgyalt ismeretek kizárólag országismereti felderítésekből származnak, hiszen az Olasz Köztársaság politikai és közigazgatási intézményrendszerével, titkosszolgáataival és más rendvédelmi szervezeteivel kapcsolatos, valamint az állam működésének valamennyi területét átfogó összegzését tartalmazza. A dokumentum azzal a céllal készült, hogy megalapozott, hiteles és naprakész információkat biztosítson az adott országban végrehajtásra kerülő hírszerző akciókhoz, amelynek összegyűjtése és felterjesztése általában a külföldön szolgálatot teljesítő hírszerző tisztek feladata volt.

A katonai hírszerzés Olaszországgal kapcsolatos tevékenységeinek feltárása még hosszú kutatási folyamat lesz, ezért célom, hogy a jövőben munkámmal hozzájáruljak a katonai hírszerzés szerteágazó ténykedéseinek megismeréséhez.

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

ABTL 4.1. A-3556. Az olasz ügynöki helyzet. 1. szám 1966. november 1.

Irodalom

BELOVAI 1998 = Belovai István: *Fedőneve: Scorpion*. Budapest : Magánkiadás, 1998.

BODA – DÁVID – REGÉNYI 2019 = Boda József – Dávid Ferenc – Regényi Kund: Titkosszolgálatok a hidegháború időszakában In: Boda József – Regényi Kund (szerk.): *A hírszerzés története az ókortól napjainkig*. Budapest : Dialóg Campus Kiadó, 2019, 145–183.

³⁶ ABTL 4.1. A-3556. 6.

- BORVENDÉG 2015 = Borvendég Zsuzsanna: *Újságírásnak álcázva. A Nemzetközi Újságíró Szervezet Magyarországon*. Budapest : Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2015.
- BORVENDÉG 2017 = Borvendég Zsuzsanna: *Az „impexek” kora. Külkereskedelmi fedéssel folytatott pénzkivonás a „népgazdaságból” a Kádár-rendszer idején az állambiztonsági iratok tükrében*. Budapest : Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017.
- HAJMA 2001 = Hajma Lajos: *A katonai felderítés és hírszerzés története*. Egyetemi jegyzet. Budapest : Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Felderítő Tanszék, 2001.
- MAGYAR 2008 = Magyar Balázs: A magyar katonai hírszerzés tevékenységének fő irányai és jellemzői a Varsói Szerződés időszakában. *Hadtudományi Szemle* 1:2 (2008) 14–21.
- OKVÁTH 2008 = Okvách Imre: Adalékok a magyar katonai felderítés történetéhez 1956–1989. *Felderítő Szemle* VII. évf. Emlékszáma (2008) 60–91.
- OKVÁTH 2018 = Okvách Imre: A magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás története a második világháború végétől a rendszerváltásig. *Felderítő Szemle* XVII:2 (2018) 38–50.
- PALASIK 2013 = Palasik Mária: A BM II/3. (Hírszerző) Osztály. In: Cseh Gergő Bendegúz – Okvách Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962*. Budapest : ÁBTL–L’Harmattan, 2013, 47–101.
- PÁL 2017 = Pál István: A brit arcvonalt 1967-ben Az angliai ügynökhelyzet bemutatása az MNVK 2 operatív tankönyve alapján. *Betekintő* 2017:1 (2017); http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2017_1_%20pal.pdf (Letöltés: 2019.11.25.)
- PRÁCZKI 2014 = Práczki István: *Kémjátszmák. Egy magyar hírszerző emlékiratai*. Budapest : Kárpátia Stúdió, 2014.
- SIPOS – UNGVÁRY 2007–2008 = Sipos Levente – Ungváry Krisztián: Jelentés az Információs Hivatalban őrzött 1990. február 14. előtt keletkezett iratokról. In: Kenedi János et al. (szerk.): *A szakértői bizottság jelentése, 2007–2008*, 224.; <http://mek.oszk.hu/08400/08450/08450.pdf> (Letöltés: 2019.12.02.)
- SZABÓ 2008 = Szabó József János: A magyar katonai hírszerzés 1945–1956. *Felderítő Szemle* VII. évf. Emlékszáma (2008) 46–59.
- TÓTH 2013 = Tóth Eszter: A politikai és gazdasági hírszerzés szervezettörténete 1945–1990. In: Cseh Gergő Bendegúz – Okvách Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962*. Budapest : ÁBTL–L’Harmattan, 2013, 381–445.

Observations of Hungarian Military Intelligence about Italy based on a 1966 operative textbook

TIBOR TÓTH

Intelligence activities and counter-intelligence are an important part of all state activities, regardless of space and time. From the loss of World War II to the fall of communism, Hungary was subordinated to the security needs of the Soviet Union, that is why the hungarian military intelligence tasks were determined by NATO's strategic opposition. A major part of the military intelligence work was the submission of reports to the political and military leadership after the proper analysis and evaluation of the data obtained. The operative textbook I was researching was made by military intelligence in 1966 to contribute to the enhancement of intelligence in Italy. These documents were strictly for internal use only for operatives, as knowledge of what was contained therein was indispensable for performing intelligence tasks. The operational textbook contained a summary of the Italian Republic's political and administrative system, its secret services and other law enforcement agencies, covered all areas of the State's operation and had to provide reliable, credible and up-to-date information for the country's intelligence activities. I am convinced that these documents provide a better insight into the factors that help or hinder intelligence in Italy, and that further research will give us a better understanding of military intelligence activities during the Cold War.

„Ez egy csapatjáték!”
A USAF Pararescue egységeinek integrációja a JSOC-ba
az Operation Noble Anvil alatt¹

LENGYEL ÁDÁM

A USAF² Pararescue³ egységek és tagjaik, a Pararescueman-ek⁴ (röviden: PJ-k), különlegesen képezett operátorok, akiknek feladata a lezuhant vagy katapultált pilóták kimentésétől, más különleges műveleti alakulatok támogatásán át, egészen a harci kutató-mentőakciók (CSAR)⁵ végrehajtásáig terjed. Békeidőben az alakulatok a Légierő Különleges Műveleti Parancsnoksága (AFSOC)⁶ alá vannak rendelve.⁷

Azonban amikor egy Pararescue egység kitelepül a műveleti területre, rendszerint az adott hadművelet alatti illetékes Egyesített Különleges Műveleti Parancsnokság (JSOC)⁸ alá kerülnek. Ezekkel azonban az integráció nem mindig megy végbe zökkenőmentesen.

A következőkben az Operation *Noble Anvil*⁹ alatti integrációs megoldást veszem górcső alá, megvizsgálva a változást az öbölháborús bevetésekhez képest. Ehhez a szakirodalom mellett felhasználom a Légierő 1999-ben érvényes harci kutatás-mentés, illetve különleges műveletek kézikönyvét.¹⁰

Kutatás-mentés a vietnámi háború után

A Pararescue egységek működési köre a vietnámi háború alatt és után kiszélesedett, az eszközpark komoly változáson ment át. Ennek következtében az egység eredeti, ejtőernyős bevetése egyre inkább háttérbe szorult a helikopter-eszant és kiemelés mögött. Az 1980-as évek végére olyan modern, fejlett fedélzeti rendszerekkel ellátott helikopterek jelentek meg az alakulat kötelékében, mint az MH-53J/M Pave Low.¹¹

¹ Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

² United States Air Force; magyarul: Egyesült Államok Légierője.

³ Magyarul: ejtőernyős mentő. A tanulmányban az angol kifejezést használom, mivel pontosabb megjelölés a későbbiekben vizsgált alkalmazási keretben, mint a magyar fordítás.

⁴ Nevezik még Pararescuejumper-nek is az alakulat tagjait, magyarul ejtőernyős mentők. A dolgozat során a továbbiakban a rövidített alakot használom.

⁵ Angolul: combat search and rescue. Az ellenséges területen lelőtt repülőgépek személyzetének vagy bajbajutott baráti erők felkutatása és kimentése.

⁶ Angolul: Air Force Special Operations Command.

⁷ COVERT 2002, 6–9.

⁸ Angolul: Joint Special Operations Command.

⁹ Magyarul: „Nemes Üllő” hadművelet (NATO elnevezése: Operation Allied Force; magyarul: „Szövetséges Erő” hadművelet). Az Egyesült Államok Légierőjének légi műveleteinek összefoglaló neve 1999 márciusa és júniusa között.

¹⁰ AFDD 2-1.6.

¹¹ Bővebben lásd: WHITCOMB 2012, 11–87.

Mindeközben azonban a bevetési szabályzatok, a kézikönyvek és a gyakorlati alkalmazás nem sokat változott a vietnámi háború és az öbölháború között. 1991 januárjában és februárjában a Szaúd-Arábiába és Törökországba kitelepült Pararescue egységek bevetéseinek legnagyobb része nem járt sikerrel, és ez a rossz integrációra és az együttműködési nehézségekre vezethető vissza.

Az integráció egyik legkomolyabb nehézsége az volt, hogy a Légierő vezető tisztjei se voltak meggyőződve a CSAR bevetések kivitelezhetőségéről és hatékonyságáról, és ennek hangot is adott a fegyvernem vezérkari főnöke. A helyzetet az sem javította, hogy a Központi Parancsnokság Különleges Művelti Parancsnokságán (SOCCENT)¹² belül is vita alakult ki a Hadsereg és a Légierő különleges művelti tisztjei között arról, hogy az MH-53J és HH-60 típusú helikoptereket „visszatartsák-e” a mentési műveletek végrehajtásához, vagy inkább más különleges művelti bevetések támogatására használják?¹³

A bevetések szervezése és végrehajtása sem ment gördülékenyebben, mint az előkészítés. Létrehoztak a SOCCENT alárendeltségében egy Egyesített Mentési Koordinációs Központot (JRCC),¹⁴ melynek feladata a mentési műveletek koordinálása volt, azonban a bevetések során a bevetések parancsnoka az egyik támogató repülőgép pilótája volt.¹⁵ Ez még egy vietnámi háborúból örökölt művelti megoldás volt, amikor a helikopterek nem rendelkeztek megfelelő rádiókkal, hogy kapcsolatot teremtsenek a lezuhant pilótákkal.

Végeredményben az öbölháború során mindössze egy sikeres mentési akcióra került sor a *Desert Storm*¹⁶ hadművelet első hetében: január 21-én kimentették Devon Jones hadnagyot, miután F-14A Tom Cat típusú repülőgépe találatot kapott, és RIO¹⁷-jával együtt katapultálni kényszerült.¹⁸

Változások az öbölháborút követően

A fentiekből az Egyesült Államokban is levontak bizonyos következtetéseket. Olyan komoly gondokat fedeztek fel a JRCC-k működésében és integrációjában is, mint például a nem megfelelő személyi állomány vagy a hiányos hatáskörök. Emellett az a probléma is felszínre került, hogy „túl sokat” lamentálnak egy-egy CSAR bevetés megindítása előtt, elszalasztva a lehetőséget az effektív akciók

¹² Angolul: Special Operations Command – Central Command. Az Egyesült Államok Központi Parancsnokságának (Central Command; rövidítve: CENTCOM: a közel-keleti térségért felelős hadszíntér parancsnokság) alárendelt különleges művelti parancsnokság. Feladata a hadszíntéren működő, alárendelt különleges művelti parancsnokságok működésének és bevetéseinek előkészítése és felügyelete.

¹³ WHITCOMB 2006, 43–48.

¹⁴ Angolul: Joint Rescue Coordination Center.

¹⁵ WHITCOMB 2006, 49–64.

¹⁶ Magyarul: Sivatagi Vihar. Az iraki csapatok Kuvaitból való kiűzésére készített hadművelti terv neve. A művelti terv érdekessége, hogy egyáltalán nem számolt CSAR elemmel és bevetésekkel.

¹⁷ Radar Intercept Officer (magyarul: radarélfogó tiszt vagy radarkezelő). Az F-14 típusú vadászipülőgépen a fegyverzeti tiszt megnevezése, akinek a feladata a látóhatáron túli rakéta fegyverzet és a radar kezelése. Emellett a repülés során más feladatokban is segíti a pilótát.

¹⁸ LENGYEL 2018.

megindítása előtt, s ezáltal sokszor bezáródik a sikeres akció végrehajtásához nyitva lévő időablak.¹⁹

A kézikönyvekben azonban az egyik legkomolyabb probléma esetén nem történt változás. A bevetések során a helyszíni parancsnoki (OSC)²⁰ „posztra” javasolt személy továbbra is a kísérő kötelék parancsnoka. Pozitív változásként azonban a JRCC „meghosszabbításaként” kívánták alkalmazni a légi bevetésparancsnokot (AMC):²¹ rendszerint egy AWACS²² repülőgépet, melynek feladata a különböző egységek közti kapcsolattartás és koordináció, illetve a legfrissebb információk begyűjtése, helyesbítése és továbbítása a mentést végrehajtó elem felé.²³

Szintén újítás, hogy a CSAR akciók végrehajtására Különleges Taktikai Csoportok (STT)²⁴ bevetését javasolja a kézikönyv. Az STT a Légierő különleges erőinek operátoraiából, PJ-kből és harcászati légiirányítók²⁵ összeállított taktikai csapat, melynek feladata a mentési műveletek tervezése és végrehajtása.²⁶

Harci kutatás-mentés a délszláv háborúban

Az 1990-es évek végén a PJ-k a Balkánon kerültek újra bevetésre. A délszláv háború során a Szerbia (akkor Jugoszlávia) elleni bombázó hadjáratban több repülőgépet is lelőtt a légvédelem, rendszerint különböző típusú föld-levegő rakétákat használva.²⁷

A daytoni békeszerződés²⁸ után a háború egy időre csillapodni látszott. Azonban a harcok újra fellángoltak, ezúttal Koszovó területén. Az Egyesült Államok és a NATO – miután a szerb vezetők elutasították a békefenntartók Koszovóba vezénylését, megakadályozandó a civilek elleni erőszakot – a beavatkozás mellett döntöttek, és kezdetét vette az *Operation Noble Anvil*.²⁹

A korábbi tapasztalatok okán – miszerint a szerb légvédelem képes elfogni a szövetséges repülőgépeket – egy CSAR alakulat létrehozását is elrendelték a

¹⁹ WORMLEY 2003, 42–45.

²⁰ Angolul: on-scene commander.

²¹ Angolul: Airborne Mission Commander.

²² Repülőfedélzeti Riasztó és Ellenőrző Rendszer. Fejlett radarrendszerrel ellátott légtérellenőrző és irányító repülőgép melynek feladata a légi célok felderítése és a bevetések koordinálása.

²³ AFDD 2-1.6, 13–14.

²⁴ Angolul: Special Tactics Teams.

²⁵ Angolul: combat controllers (röviden: CCT). Különlegesen képzett operátorok, elsődleges feladatuk a levegő-föld összeköttetés biztosítása és a légi tűztámogatás, mint a közvetlen légicsapások irányítása és a célpontok kijelölése ellenséges környezetben. Általában más különleges alakulatok támogatására vetik be őket.

²⁶ AFDD 2-1.6, 16.

²⁷ WHITCOMB – MARION 2014, 30.

²⁸ Az 1991. november 1–25. között tartott rendezési konferencia záróokmánya, mely beszüntette a harcokat a mai Bosznia területén, és lefektette a békés rendezés és a politikai átmenet alapjait.

²⁹ WHITCOMB 2012, 445–446.

SOCEUR³⁰ alárendeltségében. A parancsnokság parancsnoka, Eldon Bargewell dandártábornok létrehozta a JSOTF-2-t,³¹ mely a 21. és 20. SOS,³² valamint az ODA³³ egyes egységeiből állt.³⁴

A létrehozott alakulat bázisa az olaszországi Brindisiben volt, s két szolgálatot adó bevetési egységből állt. Az egyik egység Brindisiben tartózkodott, felkészülve a Koszovó területén végrehajtandó mentőakcióra, míg az elsődleges bevetési egység a boszniai Tuzlába települt ki, hogy közelebb legyen Szerbiához, ha esetleg az ország területe fölött kellene CSAR bevetést végrehajtani.³⁵

Bargewell dandártábornok újszerű szervezeti felépítést alkalmazott. Először is, a megszokott két helikopterből álló köteléket három gépesre bővítette, s így 2 MH-53J/M és 1 HH-60 Pave Hawk helikopterből álltak. Ennek a jelentősége abban rejlett, hogy az MH-53 nagyobb szállító kapacitásának köszönhetően képes volt egy nagyobb bevetési egységet magával vinni, a potenciális tűzharc esetén komoly különleges műveleti erő állhatott rendelkezésre, míg a HH-60 helikopterek kisebb méretük miatt alkalmasabbak voltak szűkebb területen leszállni, nem volt szükség nagyobb, jobban megtisztított leszállási zónára (LZ).³⁶

A másik komoly változtatás az volt, hogy a mentésért felelős parancsnoknak (RMC)³⁷ az egyik helikopteren kellett tartózkodnia. Ehhez mindenképpen egy, valamelyik USAF SOS alakulatnál szolgáló tisztnak kellett az egyik helikopteren tartózkodnia, lehetőleg kellően magas beosztásúnak, hogy tapasztalatából és rangjából kifolyólag meghozhassa a szükséges taktikai döntéseket a mentőakció során.³⁸

Bargewell dandártábornok felismerte, hogy kihasználva a modern helikopterek fejlett kommunikációs és adatátviteli rendszereit az RMC a helikopter fedélzetén is hozzáférhet minden szükséges információhoz, és így kiiktatható a pilóták közvetítő szerepe a helikopterek, az AWACS-ok és a kimentésre váró pilóta között.

Az átalakítások ellen nagy tiltakozás nem alakult ki, egyedül a légierős legénység tiltakozott a nagyobb létszámú ODA egységek fedélzetre vétele ellen. Tiltakozásuk alapját nem a hadsereg különleges erői elleni ellenszenv táplálta, hanem az, hogy így jelentős plusz súly került a helikopterekre, ami csökkentette

³⁰ Európai Különleges Műveleti Parancsnokság (angolul: Special Operations Command – Europe). Az Egyesült Államok Európa területén állomásozó különleges erőit magában foglaló parancsnokság.

³¹ Egyesített Különleges Műveleti Harci Kötelék-2 (angolul: Joint Special Operations Task Force-2)

³² Különleges Műveleti Század (angolul: Special Operation Squadron). A USAF különleges erőit magában foglaló alakulatok, melyekben PJ-k és harcászati légiirányítók szolgálnak.

³³ Alpha Műveleti Egység (angolul: Operational Detachment Alpha). Az Egyesült Államok Hadseregének különleges erőinek egyik alakulata, népszerű köznapi megnevezése a zöldsapkások.

³⁴ WHITCOMB – MARION 2014, 30–31.

³⁵ WHITCOMB – MARION 2014, 31–32

³⁶ WHITCOMB 2012, 447.

³⁷ Angolul: rescue mission commander.

³⁸ WHITCOMB – MARION 2014, 31.

a manőverező képességet, illetve az adott esetben kihasználható üres tér is lecsökkent. Bargewell dandártábornok azonban rövidre zárta a vitát azzal, hogy egyértelműen kijelentette, az ODA egységeknek a mentőalakulatokkal kell tartani, mint egy újabb taktikai opciót és extra tűzerőt biztosítva.³⁹

Az átalakított bevetési és szervezeti rend első éles vizsgájára március 27-én került sor, amikor egy F-117-es „lopakodó” repülőgép (hívójele: Vega-31) találatot kapott, a pilótája, Dale Zelko alezredes pedig sikeresen katapultált. A tuzlai bázisról útnak indították az ügyeletes mentőegységet, amihez csatlakoztak A-10-es csatarepülőgépek is.⁴⁰ Egy gyors légi üzemanyag-utántöltés és némi zavar után – amit az okozott, hogy úgy tűnt, a szerb erők elfogták a pilótát – a kötelék belépett a szerb légterbe és megkezdte az akciót. A bevetés közben a helikopterek 50–100 láb (hőszóval 15–30 méter) közti magasságon repültek, kerülgetve a terepakadályokat, illetve a szerb keresőfényeket, amik a mentőhelikopterek után kutattak.⁴¹ Zelko alezredes infravörös villanófényre tönkrement a katapultálás során, így hiába adta meg a pilótának lehető legpontosabban a pozícióját, nem tudták vizuálisan azonosítani. A pilóta, hogy jelezze pozícióját a mentő egységeknek, egy jelzőfényt lőtt fel, s a helikoptereknek ennek köszönhetően sikerült őt megtalálni. A HH-60 helikopter landolt, hogy felvegye, míg a két MH-53-as fedezte az akciót. Végül a kötelék az alezredessel a fedélzeten visszatért a bázisra, ezáltal egy sikeres akciót végrehajtva.⁴²

A második mentőakcióra több mint egy hónapot kellett „várni”. Május 2-án a CSAR egységeket riasztották egy találatot kapott A-10-es repülőgép miatt. Ez a gép sikeresen landolni tudott egy szövetséges légibázison, azonban eközben egy F-16-ost (hívójele: Hammer-34) lelőttek Szerbia fölött, a repülőgép pilótája, David Goldfein alezredes sikeresen katapultált. Az ügyeletes kötelék Tuzlában ismét ugyanaz volt, mint ami a Vega-31-et kimentette.⁴³ A bevetés során kétszer is tüzet nyitottak a kötelékre. Először SA-6 radarirányítású légvédelmi rakétákkal, majd infravörös érzékelővel szerelt SA-9-es rakétákkal. Emellett 23 mm-es légvédelmi gépágyúkkal is tüzeltek rájuk – sikertelenül.⁴⁴ Amikor a helikopterek megérkeztek a pilóta jelentett pozíciójára, nem találták ott a lelőtt gép párját sem, ami a helyszín körül körözött, illetve a pilótával se sikerült kapcsolatot teremteni egyik frekvencián sem. Amikor az információk frissítését kérték, jelentést kaptak az új pozícióról, ami mindössze 19 mérföldre (nagyjából 30 kilométer) volt Belgrádtól, a legjobban védett szerb várostól. A bevetés parancsnoka új útvonalat tervezett, elkerülve az ismert légvédelmi állásokat és azok hatósugarát.⁴⁵

³⁹ WHITCOMB – MARION 2014, 31.

⁴⁰ WHITCOMB 2012, 448–449.

⁴¹ WHITCOMB – MARION 2014, 33.

⁴² WHITCOMB 2012, 451.

⁴³ WHITCOMB 2012, 455.

⁴⁴ WHITCOMB 2012, 456.

⁴⁵ WHITCOMB 2012, 456–457.

A megadott helyszínen a Pave Hawk légénysége észrevette a pilóta infravörös villanófényét és landoltak. A szerb csapatok már közel voltak ahhoz, hogy elfogják a pilótát, de a CSAR kötelék megelőzte őket, és Goldfein alezredest sértetlenül kimentették.⁴⁶

Összegzés

A fentiek alapján elmondható, hogy a végrehajtott változtatások sikeresnek bizonyultak. Mivel a mentőalakulatok önállóan tevékenykedtek, így rugalmasabb és hatékonyabb bevetéseket hajthattak végre. A fent leírtakból az is látszik, hogy a szerb légvédelem kompetens volt és megnehezítette a bevetések végrehajtását, azonban a helikopterek modern rendszereinek, valamint a bevetést vezénylő tisztek és az azt végrehajtó katonák felkészültségének köszönhetően az akciókat képesek voltak sikeresen megvalósítani. Bargewell dandártábornok változtatásainak köszönhetően a CSAR bevetések szervezése racionalizálódott azáltal, hogy a RMC a bevetési alakulattal tartott, és az azt végrehajtó, arra képzett egység tagjaiból került ki, így a bevetések szervezése és végrehajtása során a szükséges változtatásokat végrehajthatták menet közben anélkül, hogy felsőbb parancsnokság engedélyére kellett volna várni. A fenti tapasztalatokat a USAF részben beépítette a későbbi kézikönyveibe,⁴⁷ illetve a különleges műveleti kézikönyvekbe is bekerültek.

Forrás

AFDD 2-1.6 = *Combat Search and Rescue. AFDD 2-1.6*. Washington D. C. : Secretary of the Air Force, 1998.

JP 3-05 = *Doctrine for Joint Special Operations. Joint Pub 3-05*. Washington D. C. : Joint Chief of Staff, 1998.

JP 3.50.20 = *Joint Tactics, Techniques and Procedures for Combat Search and Rescue. JP 3-50.20*. Washington D. C. : Departement of the Army, 1998.

Irodalom

COVERT 2002 = COVERT, KIM: *U. S. Air Force Special Forces. Pararescue*. Mankato, Minnesote : Cpastone Press, 2002.

LENGYEL 2018 = Lengyel Ádám: *Beduinok, pilóták és légimentők. Az Egyesült Államok ejtőernyős mentőalakulatai az öbölháborúban*; <http://ujkor.hu/content/ejtoernyos-mentoalakulat-obelhaboruban> (Letöltés: 2020.02.08.)

⁴⁶ WHITCOMB – MARION 2014, 36.

⁴⁷ Bővebben lásd: JP 3-05 és JP 3.50.20.

- WHITCOMB – MARION 2014 = Whitcomb, Darell D. – Marion, Forrest L.: Team Sport. Combat Search and Rescue over Serbia, 1999. *Air Power History* Volume 61 Number 3 (2014) 28–37.
- WHITCOMB 2006 = Whitcomb, Darell D.: *Combat Search and Rescue in Desert Storm*. Maxwell AFB : Air University Press, 2006.
- WHITCOMB 2012 = Whitcomb, Darell D.: *On a Steel Horse I Ride. A History of the MH-53 Pave Low Helicopters in War and Peace*. Maxwell AFB : Air University Press, 2012.
- WORMLEY 2003 = Wormley, Michael A.: *Combat Search and Rescue. Searching the History; Rescuing the Doctrine*. Maxwell AFB : Air University Press, 2003.

„It’s a team sport!”

The integration of Pararescue units into the JSOC
during the Operation Nobel Anvil

ÁDÁM LENGYEL

During various campaigns, there is little talk of integration between the various units, although this is a very important topic. Bad integration can often prevent successful completion of the job. Integration is extremely important in the case of special operations.

During the Gulf War the lack of integration resulted a disastrous combat search and rescue efficiency, but some seven years later during the *Operation Nobel Anvil*, the tides turned, and the Pararescue units had a perfect rescue efficiency.

In my paper, I take a look at why failed to properly integrate US Pararescue units into JSOC during the Gulf War and to try to change it during the *Operation Noble Anvil* during the Yugoslav War.

A matyó lakodalom elemei a *Boci-boci tarka* című operettben

LENGYEL ÉMESE

Bevezetés

A magyar szocialista operettjátszás kiemelkedő darabja az 1953-ban bemutatott *Boci-boci tarka* című, háromfelvonásos tsz-operett, melynek szövegét Czizmarek Mátyás, verseit Innocent V. Ernő, zenéjét pedig Vincze Ottó jegyzi.¹

A darab az erőszakos operett-termelési hullám egyik alkotása. Az operettnek az államszocializmus új feladatát és irányát jelölt ki, melynek egyik következménye, hogy a műfaj az ideológia kiszolgálója és hordozója lett.²

Borjút vágni vagy nem vágni: az itt a kérdés. A mű alapkonfliktusát ugyanis a marhavágási tilalom, a borjúvágás dilemmája és egy közelgő (matyó) lakodalom teremti meg a traktorosfiú bonviván és a parasztprimadonna karaktere között. Éppen ezért a matyó lakodalom megjelenése és megjelentetése központi eleme a politikailag abszolút nem semleges alkotásnak, mindamellett, hogy az esküvő után a leány édesapja belép a termelősövetkezetbe. Írásomban röviden az operettstruktúrára – a dialógusokra és a dalblokkokra – fókuszálva igyekszem bemutatni a narratíva sajátos jegyeit, miközben meghatározom a matyó lakodalom „színrevitelének” jelenségét, állomásait.

A lakodalmi elem megjelenése

Feltételezhetjük, hogy az 1896-os millenniumi ünnepségsorozat is hatással volt arra, hogy az alkotók beemelik a matyó lakodalmat a szűzsébe. Ugyanakkor tekinthetünk erre az alkotóelemre akár népszínműelemként is, valamint lehetséges az is, hogy a használat mögött csak dramaturgiai szempontok húzódnak meg, hiszen ez képes megteremteni a kontrasztot a hithű kommunista traktoros fiú bonvivánkarakter és a parasztprimadonna személye között.

A hatástörténeti aspektus tekintetében fontos megjegyeznünk, hogy a lakodalmak színreviteli módjával és azok koncepcióval már a 19. századi millenniumi ünnepségek előtt is találkozhatunk, hiszen a „népről a népek” alkotások, vagyis a népszínművek és egyéb népszínműformák, habár sztereotip és stilizált módon, de többnyire sikeresen használják a lakodalmi narratívát.³

1896-ban az ünnepségsorozat több programja lakodalom-„színrevitel” – egyébként nem mindegyik valósult meg –, melyről Dóka Krisztina a következőképpen szól: „a kiállítás szervezése során készített programjavaslatokból, illetve a sajtó híreiből tudjuk, hogy nagyszámú népi bemutatót terveztek a faluba, ám végül ezek csak részben valósultak meg. Tervbe

¹ A darab 1954-ben teljes zongorakivonattal és szövegkönyvvel jelent meg a Zeneműkiadó gondozásában, írásomban ez a példány lesz a forrásmű.

² A szocialista realista, azaz a szocreal operettek zenei attribútumairól lásd például SZEMERE 1979.

³ A művek többsége tehát lényegében nem több, mint egyszerű parasztromantika.

vett, de valószínűleg elmaradt rendezvények voltak a kun, kalotaszegi/bánffyhungyadi, ormánsági lakodalom, az Eger vidéki, máshol egri lakodalom [...].⁴ Ugyanakkor a matyó lakodalmat bemutatták, amiről a korabeli sajtó részletesen be is számolt.⁵ Méghozzá az összes közül elsőként, melyet Fügedi Márta is megerősít: „[...] az elképzelések szerint a szászok lakodalmi bemutatója korábban volt tervezve, de mivel a vőlegény időre nem kapta meg a házassági engedélyt, így ők csak kézfogót ünnepeltek. A tervezett lakodalmak közül elsőként a matyóké valósult meg, 1896. szeptember 8-án. [...]”⁶

Az operett cselekménye és a lakodalmi szokáscselekmények elemei

Az I. felvonás 1. képének helyszíne és az utasítások hozzá a szövegkönyvben:⁷ „módos falusi gazdálkodó udvar. Baloldalon elől tornácos ház, bejárással a házba. Jobboldalon istálló, ajtóval. Hátról kerítés, középen kiskapuval, balfelé a kétszárnyú nagykapu. A kerítés a ház nem látható utcai homlokzata előtt folytatódik. Hátról a falu házai látszanak: – A változások alatt díszes matyó függöny ereszkedik le.”⁸ Az I. felvonás 1. képében először is megismerjük a főbb szereplőket és az alapszituációt: a primadonna, Tajti Bori parasztleány, vőlegénye pedig Virág István, aki kommunista és traktoros. Lakodalomra készülnek, ám egy matyó faluban a leány nagymama (Csuhiné) ragaszkodik a hagyományokhoz: „borjú nélkül nincs igazi lakzi (sic!)”,⁹ a Bimbó nevű kisborjút szeretné levágni a fiatalok lagzijára. A primadonna is szeretné tartani a hagyományt, sőt népviseletben esküdni – „[...] hődörögőben, meg lityában!”¹⁰ –, de párjával éppen emiatt konfliktusba kerül: egyrészt tiltja a marhavágást, másrészt úgy gondolja, hogy munkásemberként nem szükséges ilyen szokások betartása, vagy éppen népviseletben oltár elé állni: „nem illik ám az a traktorhoz [...]”¹¹

A bonyodalom akkor kezdődik, amikor Kispál – aki egy Kosorrú nevű emberrel illegálisan vág le jószágokat, majd adja el feketén a húsokat –, Bori korábbi kérője féltékeny lesz a traktoros fiúra, eltervezi, hogy megakadályozza a fiatalok házasságkötését.

Csuhiné és Erzsa – Csuhiné ismerőse, barátnője a faluban – is intézkedik, kitalálják, hogy úgy tesznek, mintha a borjú megfulladt volna – fojtogatják a borjút, hogy a doktor is javasolja a muszájvágást –, így le lehetne vágni, de ez is számtalan akadályba ütközik: „de mit mondunk a vőlegénynek? Mert bár

⁴ DÓKA 2017, 38.

⁵ DÓKA 2017, 43.

⁶ FÜGEDI 1996, 359.

⁷ A következőkben a szövegkönyvre – dalszöveggel együtt – hivatkozom, nem pedig a zongorakivonatra.

⁸ VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954b, 5.

⁹ VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954b, 6; Csuhiné Istvánnak, a vőlegénynek mondja.

¹⁰ VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954b, 6; Bori, a primadonna válaszol vőlegénye kérdésére, hogy népviseletben akar-e esküdni.

¹¹ Válaszol a bonviván a primadonnának (VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954b, 6).

traktoros, de nem buta. A kötelet nem fogja csak úgy egyszerre elhinni.”¹² A másik akadály a leány édesapja, Tajti Márton, aki sajnálja Bimbót levágni, így kicsempészi az udvarról, majd a szekeren a szalma alá bújtatja.

A primadonna karaktere jelen esetben a hagyományokhoz ragaszkodik, szemben az akár a haladó eszméket is valló, nagy társasági életet élő, vagy éppen a szerelmükért küzdő hölgyekkel. A primadonnának és a bonvivánnak nem kell megküzdeni azért, hogy egymáséi legyenek, hiszen már úgy ismerjük meg őket, mint jegyespárt. Ebben a szakaszban tehát még csak a primadonna karakterét, Borit és a bonvivánt, Istvánt ismerjük meg a többi mellékszereplő mellett. (Kispál és Kosorrú mellékszereplőként bonyodalmat okoznak, Csuhiné és az öreg Tajti Márton mellékkonfliktusa is megtalálható az operettben.) A táncoskomikus, Fekete Tóbiás szintén munkásember, míg a szubrett karakterét, Rozikát cselédként fogjuk megismerni a következő képben. Tehát az I. felvonás 1. képében elkezdődik a matyó lakodalom elemeinek azonosítása, a legfontosabb mozzanat lesz a hagyományok, valamint a folytonosság jelensége.

Az I. felvonás 2. képének helyszíne és az utasítások hozzá a szöveggönyvben: *„kocsmaudvar. Bal elől bejárat. Jobb hátul a kocsaépület bejárassal (Italbolt felírás.) Hátul középen járat az utca felől. Az udvaron asztalok, székek.*”¹³ Az I. felvonás 2. képében a cselekmény tovább bonyolódik, valamint a szereplők motivációjának háttéréről is többet megtudhatunk, de főként az illegális marhavágás és annak problémája áll még mindig a középpontban. Ez olyan probléma, melyet a korábbi operettirodalmak mintájában nem igen találhatunk, viszont reflektál az aktuális rendszer körülményeire, lehetőségeire. Azonban ez a reflexió nem satíra, nem gúny, nem mutat görbe tükröt a hatalomnak.¹⁴ Itt az államszocializmus kiszolgálója a történet, mely többek között ebben a narratív szálban is tetten érhető. Kispálhoz és Kosorrúhoz rendőrök érkeznek, mert gyanút fogtak, sejtik az illegális vágásokat, nincs mit tenni, el kell ásnuk a húst, bár az újabb konfliktus épp ebből fakad: *„a nehézség! Csak nem ásnak el nyolcvan kiló húst? 800 forintot?”*¹⁵ – veszekszik Kosorrú Kispállal. A húst végül elássák Tajtiék udvarán, rájuk szeretnék fogni a törvényszegést. Rozika és Tóbiás szerelmének alakulása is érdekesen alakul, hiszen a lány és a fiú között fő téma a munkavállalás, a cselédsors és a traktoros élet különbsége, sejteti a történet, hogy (karrier)döntést előtt áll Rozika.

A II. felvonás 1. képének helyszíne és az utasítások hozzá a szöveggönyvben: *„Szín, mint I. felv. 1. kép.*”¹⁶ Vagyis a II. felvonás 1. képében a falusi gazdálkodó udvarban a fő kérdés még mindig az, hogy mi legyen Bimbó sorsa, hogy alakul majd a lagzi, egyáltalán lesz-e házasság. Ugyanakkor Tajtiék bajban vannak, István pedig elment az éjjel, mert szerinte becsületes család nem vét a törvény ellen. Kispál megkeresi Boriékat, hogy majd segít vágási engedélyt szerezni,

¹² Kérdezi Csuhiné Erzsától (VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954b, 10).

¹³ VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954b, 10.

¹⁴ Mint például a 19. századi francia Offenbach-operettek.

¹⁵ VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954b, 11.

¹⁶ VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954b, 15.

mert a legfontosabb neki a lány boldogsága. Ugyanakkor a problémát a hithű kommunista, törvénytisztelő traktoros fiú és a hagyományokhoz ragaszkodó leány között még mindig az állítólagos borjúvágás adja, amiért a férfi képes lemondani a házasságról: „*Így hát a válaszem nem más / Velem, velem, vagy ellenem! / Vagy válni kell, vagy légy mindenem!*” – olvashatjuk a II. felvonás 1. képének 9. jelenetében a *Duett* (Bori és István duettje) szövegében.¹⁷ Ez a motívum, a fiatal szerelmespár egymásról való lemondása ismerős lehet korábbi operettszerkezetekből, de hangsúlyozom, hogy itt ezt nem a szülők tiltása, a pénzügyi helyzet, a társadalmi státusz különbsége adja, ahogy például számtalan bécsi-magyar operettben.

A II. felvonás 2. képének helyszíne és az utasítások hozzá a szövegkönyvben: „*Szín ugyanaz, mint előbb.*”¹⁸ Tehát a II. felvonás 2. képében marad a falusi gazdálkodó udvar, a szubrett és a primadonna jelenete után tovább bonyolódik a táncoskomikus és a szubrett karakterének konfliktusa: „*Haragszom rád, mert nem szeretsz... / Haragszom rád, hát elmehetsz! / Nem is kell már a búcsúszó / S ha többet nem jössz úgy is jó.*”¹⁹ – duettdal Rozika és Tóbiás között a II. felvonás 2. képének 3. jelenetében. Ám ez a konfliktus független a másik két főszereplő szerelmétől, ez tehát szintén különbség a művek struktúrájában.

A III. felvonás 1. képének helyszíne és az utasítások hozzá a szövegkönyvben: „*Gépállomás udvara, balra tornácos lépcsőbejárat. Jobbra garázs. Középen iroda-bejárat.*”²⁰ A III. felvonás 1. képében először véget ér a szubrett – a karakterből a darab végén traktoros lány lesz – és a táncoskomikus szerelmi civódása, hiszen kibékülnek: „*gyűrű... Karikagyűrű!*”²¹ tehát a régebbi operettsémáknak megfelelően a pár házasságra fog lépni a közeljövőben. Egyetlen szerelmi konfliktus marad már csak: a primadonna és a bonviván kapcsolata, amely a gépállomáson oldódik meg.

A végkifejlett az, hogy mégiscsak lesz lagzi, mely lényegében a III. felvonás 2. képében teljesedik ki. A kép helyszíne és az utasítások hozzá a szövegkönyvben: „*Tajtiék udvarán.*”²² A III. felvonás 2. képében lelepleződik a „csalás” is, Tajti Márton ártatlanságát be tudja bizonyítani. Tajti és Csuhiné ellenségeskedése szintén megszűnik, a lagzi után Tajti belép a termelőszövetkezetbe – ezt a döntést Csuhiné nem nézi jó szemmel –, ez az elem bizonyítja, hogy a propaganda hordozója ez a történet, a szocialista realista operett. A lakodalmat megtartják a matyó hagyományok szerint.²³

A lakodalmi elemek az utolsó képben körvonalazódnak, melyek főként a zenei blokkokban artikulálódnak. Az előkészületek és a bonyodalom utáni

¹⁷ VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954b, 18.

¹⁸ VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954b, 18.

¹⁹ VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954b, 19.

²⁰ VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954b, 23.

²¹ VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954b, 24. Megjegyzés mellette: Melodráma kezdete., III. felvonás 1. képének 3. jelenete Tóbiás és Rozika között, az idézett mondatot Rozika mondja.

²² VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954b, 25.

²³ Tehát a hagyományok betartása „győzedelmeskedik” – zeneblokk elemeit lásd lentebb.

időintervallum, vagyis ez a konkrét szokáscelemek és a tetőpont szakasza. Bozó Péter 2013-ban az operett zenei hagyományait azonosítja, a matyó lakodalomra, vagyis a lakodalmas részre is kitér, de főként zenei szempontból: „a Boci-boci tarka matyó lagzija [...] – szakítva a régi operett hagyománnyal – kodályi alapokon álló folklorisztikus stílust alkalmaz.”²⁴ A zenetörténész emellett felsorolja a bemutatott matyó lakodalom elemeit is.²⁵

A jelenlegi írás nem a zenetudományi elemzés szintjét célozza meg, csupán az elemeket sorolja és kategorizálja. Tehát a III. felvonás 2. képében felépített lakodalmas narratíva a következő: No.18. *Matyó lakzi* (sic!) 1. *Csárdás*.;²⁶ 2. *A násznép bevonulása, rozsmaring osztás*.;²⁷ 3. *Hérészes lányok, gyertyás tánc, a menyasszony búcsúja*.;²⁸ 3/a. *Tajti-Erzsza csárdása*.;²⁹ 4. *Seprős tánc*.;³⁰ 5. *Eladó a menyasszony*.³¹

A *lakodalmi táncok* szócikkben Maác László kitér a gyertyás táncra, valamint a söprűtáncra is, mely a *Boci-boci...* cselekményében megtalálható: „[...] régebben éjfél tájt került sor a menyasszonyfektető → gyertyás táncra s ma is ebben az időben tartják a → menyasszonytáncot. Éjfél után a különböző → táncos társasjátékok, párválasztó és ügyességi táncok szórakoztatják a násznépet, esetleg a vaskosabb tréfájú → állattutánzó táncok vagy a rendet alaposan felforgató → lánc táncok (pl. bűdös vornyik, → söprűtánc) [...]”³² A zenei anyagban az alábbi táncmegjelölésekkel találkozhatunk: csárdás, mely ismétlődő zenei- és táncblokk lesz (1. és 3/a.); gyertyás tánc – „a 17. századtól ismert szertartásos lakodalmi tánc [...] Rendszerint éjféltkor járták, a fektetést és a kontyolást megelőzően. [...] Számos formaváltozat ismert [...]”³³ – (3.); seprős tánc (*söprűtánc*) (4.); vagy éppen a menyasszonytánc-jelenet (5.).

A söprűtáncnál feltételezhetjük, hogy az alábbi fajtát jelölték ki az operettben: „[...] a játékos jellegű [...] típusban vállfogással hosszú sort alakítanak a résztvevők és a kigyózza haladó sor élén táncoló, a kezében lévő söprűvel igyekszik megütni a mögötte táncolókat (→ labirintus tánc, → lakodalmi táncok) [...]”³⁴ A zárójelenet a menyasszonytánc – „a lakodalom

²⁴ BOZÓ 2013.

²⁵ BOZÓ 2013.

²⁶ VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954a, 143–147.

²⁷ VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954a, 148–152.

²⁸ A menyasszony búcsúztatása, menyasszony sirató (VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954a, 152–160).

²⁹ Zeneileg ismétlés ez a blokk (VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954a, 161).

³⁰ VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954a, 161–162.

³¹ VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954a, 162–168.

³² MAÁCZ 1980, 395–396.

³³ A *gyertyás tánc* szócikk alatt található szöveg egy részlete (MAÁCZ 1979, 358).

³⁴ PESOVÁR 1981, 486–487. Pesovár Ferenc igen részletesen ismerteti a kanásztáncot és seprűtáncot a *Tánc tudományi tanulmányokban*. A seprűtáncról szóló részt a következőképpen vezeti fel: „Ügyességi táncunk e típusáról viszonylag már nagyobb áttekintésünk van, bár összegyűjtött változataink nagyobb része szintén a Dunántúlról származik. A Duna-Tisza-középről, a Felfelvidékről és a Felső-Tisza vidékéről szintén gazdag anyagot ismerünk. A tánc eszközeként a seprűn kívül bot,

éjszakáján megrendezett tánc, amelyen a → menyasszony utoljára táncol leányként. Legismertebb szertartásos lakodalmi táncunk (→ lakodalmi táncok). A régebbi, több napos lakodalmakban az ünnepi lakoma előtt rendezték délelőtt vagy délután, jóval a fektetés és kontyolás szertartása előtt. Az utóbbiak elmaradásával és a lakodalom időtartamának megrövidülésével a menyasszonytánc időpontja rendszerint éjjelre, vacsora utánra esik. Kezdetét rigmussal vagy táncra szólító szavakkal jelenti be a → vőfély (esetleg a → násznagy), s a táncot is legtöbbször ő kezdi a menyasszonnyal. Számos helyen – a lakodalmi tisztségek hierarchiáját követve – sortánc-szerűen (→ osztótánc) adja át a menyasszonyt a jelesebb vendégeknek, esetleg a lakodalmi rangsor és rokonsági fok figyelembevételével név szerint kiáltja ki a következő táncost. Gyakoribb azonban, hogy néhány forduló után »Eladó a menyasszony!« kiáltással megnyitja az általános résztvételt. [...]»³⁵ A menyasszonytánc aktusa tetőpont és egyben lezárás, az egyik legismertebb lakodalmi szokáscelekmény.

További elemek beépítése az operett-történetbe: a násznép bevonulása, rozmaring osztása, a hérészes lányok bevonulása, melyek szintén látványos lakodalmi szokáscelekmények. Az operett struktúrájában ezek viszont kevésbé kidolgozott szokáscelekményi-aktusok, hiszen a látványos, egyszerű és hatásos mozzanatok kijelölését alkalmazzák a szerzők, mindezt *műnépies formában*, mindamelllett, hogy a főszereplők (protagonisták) identitásszerkezete is sztereotip jegyek mentén szerveződik.

Ezek egytől-egyig látványos táncok, mely egy, a látványosságra is építő közönségműfaj esetében (legtöbbször) elengedhetetlen.³⁶ A táncos aktusok között megtörténik a borjú levágása is, habár az utolsó kép lakodalmi szokáscelekményeinek sorrendje – valamint a szokások elhagyása – valószínűleg a működő, valamint a hatásos dramaturgia következménye. Vagyis a hagyomány ábrázolásában, valamint a szokáscelekmények dramatizált, „operettkompatibilis” változatában végbemenő „torzulások” megmaradt „valódi” lakodalelemei is csupán a dramaturgiának vannak alárendelve.

Összegzés

Láthatjuk, hogy egy szocialista realista operettben a hagyományok bemutatása, a matyó lakodalom narratívájának, a házasságkötés szokáskörébe tartozó elemek be- és felépítése igen részletesen történik a dalblokkokban és a librettó szintjén is (az utolsó képben), habár ez minden esetben csupán a színpadra látványosan applikálható elemek – például a rozmaringosztás, vagy éppen a seprűs tánc, de ilyen a borjúvágás aktusa is³⁷ – átvételét, alkalmazását jelenti, jelentheti. Az efféle átvétel és beépítés *műnépies* formában történik meg, azonfelül, hogy

sapka, kendő használatos. [...]» (PESOVÁR 1969, 102). A seprűtánc típusra legjellemzőbb motívumok felsorolását lásd többek között PESOVÁR 1969, 103–104.

³⁵ GYÖRGYI – MAÁCS 1980, 566–567.

³⁶ Nem beszélve arról, hogy a lakodalmi viselet is igen látványos lehet. A tánc mint látványelem és a narratíva egyik alakítója, valamint a népviselet mint látványelem egymást erősítik a színpadon.

³⁷ Vagy a borjú (élő állat) a színpadra állítás alkalmával.

különböző elemek elhagyása és a szokáscelemek sorrendjének megváltoztatása érhető tetten. Feltételezhetjük, hogy az 1896-ban színre vitt matyó lakodalom hatása, valamint a népszínműforma követése egyszerre érvényesül, és igen sajátos módon artikulálódik ebben az alkotásban, de nem feledkezhetünk meg a parasztromantikáról sem. Az operettirodalomban, legalábbis az 1950-es évek utáni operett-termelésben, igen ritkán történik ehhez hasonló lakodalomelem-beépítés, de a *műnépies elemek* használatával természetesen találkozhatunk e korszak operettadarjaiban is.

Forrásmű

VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954a =Vincze O. – Czizmarek M. – Innocent V. E.: *Boci-boci tarka. Operett 3 felvonás. Teljes zongorakivonat.* Budapest : Zeneműkiadó Vállalat, 1954.

VINCZE – CZIZMAREK – INNOCENT V. 1954b = Vincze O. – Czizmarek M. – Innocent V. E.: *Boci-boci tarka. Operett 3 felvonás. Szövegkönyv.* Budapest : Zeneműkiadó Vállalat, 1954.

Irodalom

BOZÓ 2013 = Bozó P.: Műfaji hagyomány és politikai kisajátítás Vincze Ottó Boci-boci tarka című operettjében. In: *Tudományos ülésszak a 70. éves Berlász Melinda tiszteletére*, 2012. november 29., MTA BTK ZTI Bartók terem (Kézirat); <http://real.mtak.hu/8666/1/M%C5%B1faji%20hagyom%C3%A1ny%20%C3%A9s%20politikai%20kisaj%C3%A1t%C3%A1s.pdf> (Letöltés: 2019.12.18.)

DÓKA 2017 = Dóka K.: „Népünnepe” és nemzeti ünneplés (1896). Népszokás- és néptáncbemutatók az Ezredéves Országos Kiállításon. *Táncstudományi Közlemények* 9:2 (2017) 34–51.

FÜGEDI 1996 = Fügedi M.: Borsod megye népe a millenniumi kiállításon. A *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 33–34 (1996) 349–362.

GYÖRGYI – MAÁ CZ 1980 = Györgyi E. – Maá cz L.: Mennya szonytánc. In: Ortutay Gy. (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* III. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1980, 566–567.

MAÁ CZ 1979 = Maá cz L.: Gyertyás tánc. In: Ortutay Gy. (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* II. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1979, 358.

MAÁ CZ 1980 = Maá cz L.: Lakodalmi táncok. In: Ortutay Gy. (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* III. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1980, 395–396.

- PESOVÁR 1969 = Pesovár F.: Kanásztánc és seprűtánc – mutatványos táncaink két típusa. *Táncstudományi Tanulmányok* 1967–1968 (1969) 93–127.
- PESOVÁR 1981 = Pesovár F.: Söprűtánc. In: Ortutay Gy. (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* IV. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1981, 486–487.
- SZEMERE 1979 = Szemere A.: A sematizmus „víványa” a szocialista realista operett. *Zenatudományi Dolgozatok* 1979 (1979) 145–151.

Elements of the Matyó-styled Wedding in the Structure of the Operetta entitled *Boci-boci tarka*

EMESE LENGYEL

The paper aims to investigate one of the most successful Hungarian socialist realist operettas entitled *Boci-boci tarka* – composed by Mátyás Czizmarek, poems written by Ernő Innocent V., and lyrics written by Ottó Vincze – focussing on the elements of the matyó-styled wedding, especially the dancing scenes. The main ideological conflict has appeared between the prima donna (a peasant) and the bon vivant (a communist), because it is forbidden to slaughter a cow. Although the prima donna would like to follow the traditions as the matyó-styled wedding includes a cow slaughtering. However, the bon vivant is a law-abiding communist. The research design encompasses two parts: 1. the summary of the operetta, 2. the (dance) elements of the wedding.

A felsőház működésének politikai hatásai a Horthy-rendszerben

SZEKERES TAMÁS

Bevezetés

A két kamarás törvényhozás Magyarországon évszázados hagyományokkal bír, ezt a tradíciót emelte ismét alkotmányos szintre a Bethlen-kormány javaslata alapján a Nemzetgyűlés 1926-ban. Az 1945-ig fennálló felsőház nem számított kuriózumnak a korszak Európájában, azonban összetétele és működését meghatározó elvei anakronisztikussá tették az intézményt. Emiatt a jelleg miatt válik érdekessé a felsőház rendszerben betöltött szerepe, ugyanis a törvényhozó hatalmi ág részeseként a második kamara jelentős feladatokkal bírt az alkotmányosság tekintetében, azonban szűkre szabott hatáskörei korlátozták mozgásterét, ami csökkentette a neki szánt stabilizáló súlyt.

Mindazonáltal a felsőházi képviselők kivették részüket a közéleti diskurzusból, még ha az alkotmányos megkötések és az érdekérvényesítés bonyolult labirintusai miatt nem is tudtak érvényt szerezni akarataiknak. Ebből a tényből kiindulva értékelhetjük marginális szereplőként a felsőházat, tekintetbe véve, hogy konzervativizmusa miatt alapvetően a fennálló politikai légkör megőrzésére törekedett, azonban az intézmény tevékenysége jóval sokrétebb volt a központi hatalom kiszolgálásánál, egyes állásfoglalásai és véleménynyilvánításai tanulságokkal szolgálnak.

Írásomban a második kamara politikai sajátosságait és az ellenforradalmi rendszerben elfoglalt helyét vizsgálom. Arra keresek választ, hogy a felsőház milyen mértékben és módon volt képes ellátni a képviseleti, illetve rendszerstabilizáló feladatait fennállásának majdnem két évtizede alatt, az ez idő közben lezajlott társadalmi és politikai változások közepette.

A két kamara

A kétkamarás törvényhozás fő legitimáló tényezője az eltérő képviseleti forma, a közvetlen képviseletet ellátó alsóház mellett a felsőházban a területi képviselet (például tartományok, régiók vagy önkormányzatok képviselői), illetve bizonyos, a társadalomban hagyományos gazdasági vagy politikai vezető helyet elfoglaló csoportok érdekérvényesítése (például egyház, arisztokrácia, agrárium, ipar vagy kereskedők képviselői) történik meg.¹

A felsőház hatáskörei a klasszikus értelemben vett törvényhozói feladatokból eredeztethetőek: elsődleges a kormány ellenőrzése a hatalommegosztás biztosítása érdekében, azonban ez a hatáskör a huszadik századra átkerül a képviselőházhoz azzal az indokkal, hogy ha mindkét kamara ellenőrzi a

¹ TRÓCSÁNYI – SCHANDA 2014, 246.

kormányt, az instabilitáshoz vezethet. Természetes hatáskör a törvényhozás, ami egy két kamarás rendszerben a jogszabályok több körös elfogadását jelenti, ami magasabb színvonalú törvényhozási folyamatot eredményez.² A felsőház egy alkotmányossági, illetve célszerűségi ellenőrzést is megjelenít a törvényhozásban, ami nem csak a kormány, hanem az alsóház ellenőrzését is jelenti, alkotmányos garanciával biztosítva a rendszer jogszerű működését.³ A második kamarához kapcsolódó különös szabályozás alá eső hatáskör a költségvetés elfogadása, amely törvény tárgyalásának eltérő módjára a hazai rendszer mellett számos külföldi példa is adott.⁴

A két kamarás törvényhozás világszerte elterjedt intézmény, elsősorban a szövetségi államok jogrendszerére jellemző. A tárgyalt időszakban Európán belül csak a Balkánon nem jelenik meg, a kontinensen ekkor a demokratikusan megválasztott, szenátus jellegű felsőházak működtek.⁵

A második kamara Magyarországon

Magyarországon a kétkamarás törvényhozás számít a hagyományos parlamentáris formának, 1608 és 1918 között folyt így a magyar jogalkotás első megszakítás nélküli szakasza. 1608-tól felső- és alsótábla néven működött a két kamara, 1849-ben „főrendi tábla” és „képviselők táblája” elnevezést kapott a két ház, a törvényhozás 1885. évi reformjától pedig „főrendiház”, illetve „képviselőház” néven szerepeltek az alkotmányos rendszerben.⁶ Érdemes kiemelni, hogy a két kamarás berendezkedés hagyományos legitimációja olyan erővel bírt, hogy a 19. század során végbement több reformhullám alatt sem merült fel az átállás lehetősége az egykamarás törvényhozásra.⁷

1848-tól többször szélesítették a felsőház hatásköreit, bírói feladatkörökkel felruházva a képviselőket: a képviselői vád alá helyezett miniszterekről a főrendiház tagjaiból alakult bíróság ítélt. A dualizmus évei alatt a második kamara bírói hatásköreit több alkalommal tovább bővítették, így a század végére a számvevőszék elnöke, az ítélőtáblák elnökei és alelnökei, a Kúria elnöke és másodelnöke, ítélőbírói, a koronaügyész, valamint a közigazgatási bíróság ítélőbírói fölött is a felsőház tagjai hoztak ítéletet.⁸

Bár a második kamara eltörlése nem került napirendre, megújítására, illetve összetételének a kor kihívásaihoz igazítására történt egy kísérlet 1885-ben: arányosították a képviselői helyek megszerzésére irányuló szabályozást, kikerültek a felsőházból a főispánok, illetve több értelmiségi és középosztálybeli kapott helyet, míg az egyházak képviselője is arányosabbá vált.⁹

² TRÓCSÁNYI – SCHANDA 2014, 247.

³ TAKÁCS 1995, 68.

⁴ SZABÓ 2013, 628.

⁵ DEZSŐ 1991, 89.

⁶ HAJTÓ é.n.

⁷ SZILÁDI 2015.

⁸ TAKÁCS 1995, 66.

⁹ PÜSKI 2000, 11.

A reform azonban nem tudta felfrissíteni a főrendiházat, továbbra is megmaradt az intézményben az arisztokrácia túlsúlya, vagyis a második kamara a korszak liberális reformjainak ellenfeleként jelent meg, aminek hatására az állandóság és a stabilitás jelképének szánt szerepe egyre inkább kiüresedett a századfordulóra, elvesztette funkcióját, ülései formálissá váltak, kikerült az ülésteremből a valódi vita, a törvényjavaslatok módosítások nélküli elfogadása jellemezte a főrendiház tevékenységét.¹⁰ Az intézmény munkájában már ebben az időszakban is meghatározó volt a konfliktuskerülés a kormánnyal szemben, annak ellenére, hogy az alkotmányos berendezkedés szerint a kormányzatnak számolnia kellett a második kamara állásfoglalásával is. A főrendiház inaktivitásának kialakulásában közrejátszott az az 1848 után egyre erősödő folyamat, melynek keretein belül az erősebb legitimációval bíró képviselőház kapott nagyobb szerepet a törvényhozásban, a főrendiház pedig az esetek túlnyomó többségében nem akadályozta a törvények elfogadását, ami összekapcsolódott azzal, hogy a második kamara tevékenységét nem befolyásolták a pártviszonyok, az intézmény a pártok felett álló szervként tekintett saját magára.¹¹

A főrendiház beleegyező hozzáállásának ellenpéldájaként szolgált 1894-ben a polgári házasság törvénybe iktatásának kérdése. Az 1885-ös reform után is nagy befolyással bíró egyházi vezetők és főrendi származású képviselők leszavazták az állami házasság bevezetésére vonatkozó törvényjavaslatot,¹² amire a kormány különleges választ adott: a reform értelmében az uralkodó 50 tagot nevezhetett ki a második kamarába, amely létszám a vita idején nem volt teljesen feltöltve. A Wekerle-kormány ezért Ferenc Józsefhez fordult újabb képviselők kinevezése okán, azonban az uralkodó nem támogatta olyan mértékben a polgári házasság törvényi bevezetését, hogy e kérdés miatt „felhígítsa” a főrendiházat. A kormány más eszközökhöz fordult, benyújtotta lemondását, minek hatására a második kamara, ha csekély többséggel is, de megszavazta a polgári házasságról szóló törvényjavaslatot egy esetleges kormányválság elkerülése érdekében.¹³

A magyarországi kétkamarás törvényhozás folytonosságát (számos hagyományos intézmény mellett) az első világháborút lezáró radikális átalakulás törte meg, azonban az Osztrák-Magyar Monarchia intézményeinek széthullása közepette a főrendiház különleges szerepet töltött be, ugyanis nem oszlott fel, hanem 1918. november 16-án határozatlan időre felfüggesztette tevékenységét, tehát hivatalosan nem szűnt meg a második kamara, hanem átmeneti „szünetre” vonult.¹⁴

¹⁰ PÜSKI 2000, 12.

¹¹ SZALAI, 2013, 71.

¹² HERGER 2006, 97.

¹³ SZABÓ 2008, 52–53.

¹⁴ SZILÁDI 2015.

A felsőház újjászervezése

A két kamarás rendszer visszaállításának felvetésére 1920-ig kellett várni, amikor az éppen berendezkedő ellenforradalmi rendszer a dualizmus kori politikai hagyományok folytatásának szimbólumaként ismét két házzal képzelte el a magyar törvényhozást, a tradíciók legitimáló ereje mellett a nemzetközi példákra alapozva az intézmény politikai elismerését. Az 1920-ban összeült Nemzetgyűlésen merült fel konkrétumként a második kamara újbóli felállítása, azonban a kormány által az országgyűlés felsőházáról szóló, 1921. július 20-án benyújtott törvényjavaslat elbukott a törvényhozók ellenállásán¹⁵ a dualizmus intézményeihez kötődő konzervatív szellemiség hazai, illetve a Habsburg-restauráció nemzetközi elutasíttósága miatt. A javaslat elbukásához hozzájárult az a tény, hogy a Nemzetgyűlés nem akarta megosztani törvényhozói hatásköreit, a pártok pedig politikai súlyuk csökkenéseként értelmezték volna felsőház megalakulását, mert bár abban kiegyeztek a politikai szereplők, hogy helye van a politikai rendszerben a két kamarának,¹⁶ azonban nem a dualizmus alatt is fennálló formában, hanem egy modernizált, demokratikusan megválasztott, szenátus jellegű intézményt fogadott volna csak el a Nemzetgyűlés. A törvényjavaslat kedvezőtlen fogadtatását betetőzték IV. Károly visszatérési kísérletei, melyek hatására a következő évekre a két kamarás jogalkotás kérdése a restauráció árnyéka miatt teljes mértékben lekerült a napirendről.¹⁷

A második kamara újjászervezése a bethleni konszolidáció megvalósulásával válhatott ismét realitássá, 1925-ben a választójogi reformhoz kapcsolódóan került újra törvényhozási szintre a kérdés, amely hosszadalmas vitát eredményezett. A törvényjavaslat elfogadásának folyamatát a liberális és szociáldemokrata képviselők ellenállása nyújtotta el, a második kamara visszaállítását e honatyák arisztokrácia- és Habsburg-ellenességük miatt utasították el, a korszerűtlen intézmény helyett az általános, titkos és egyenlő választójog bevezetése mellett foglaltak állást. Érdekes vonása volt a vitának, hogy egyesült balpárti képviselők, például Hegymegi Kiss Pál és Fábíán Béla beleegyeztek volna a felsőház visszaállításába azzal a feltétellel, ha ugyanakkor bevezetik az általános választójogot is.¹⁸

A legitimisták egészen más megközelítés szerint kritizálták a felsőház visszaállítását szorgalmazó törvényjavaslatot: a népes politikai csoportosulás jogértelmezése szerint a Nemzetgyűlés egyetlen feladata a jogfolytonosság újratermelése volt a forradalmak után. E megközelítés szerint a Nemzetgyűlésnek csak az ideiglenes intézmények létesítése tartozott a jogkörébe, ha bármiben túllépte ezt, azt a történeti alkotmány megsértéseként értelmezték. A legitimisták szerint a felsőház alkotmányos kérdéséről csak a jogfolytonosság tényleges biztosításával, a világháború és a forradalmak előtti

¹⁵ SZABÓ 2013, 623.

¹⁶ PÜSKI é.n.

¹⁷ BOROS – SZABÓ 1999, 333.

¹⁸ RUSZOLY 2002, 269.

választójog szerint megválasztott új országgyűlés két kamarája dönthetett jogszerűen.¹⁹

Apponyi Albert nem csak a Nemzetgyűlés jogi helyzetét kérdőjelezte meg a felsőházzal szülő törvényjavaslat vitájában, hanem a munkásság képviselését is hiányolta a jogszabálytervezetből. Utóbbit azonban olyan formán tette szóvá, hogy közben kiemelte, a szakszervezeteket nem tartja alkalmasnak e feladat ellátására. *„Nincs még kellőleg megérelve az a gondolat, hogyan juttassuk valóban reprezentatív képviselőkhöz a nagy gazdasági érdekköröket és teljesen nélkülözöm — amit pedig nem tartok nélkülözhetőnek egy modern felsőház keretében, ahol egyáltalában érdekképviselési gondolat van — a munkásság szervezeteinek képviselőit, akiket a javaslat teljesen mellőz és kihagy. [...] De még nem látom, nem ismerem a munkásságnak azt a szervét, amelyet meg lehetne bízni ezzel, amelynek megkonstruálása szintén meg kellene, hogy előzze az érdekképviselési alapon megszervezendő tényezők beillesztését”* – fogalmazott Apponyi.²⁰

A Fajvédő Párt támogatta a felsőház visszaállítását, egyetértett bizonyos számú képviselési helyek születési alapon történő kiosztásával is, viszont ezt a jogot csak a magyar származású arisztokrata családoknak adták volna meg, valamint a zsidók képviselését nem vallási, hanem faji alapon képzelték el.²¹

Az új felsőház jellege

A Bethlen-kormánynak végül sikerült elfogadtatnia a törvényjavaslatot, amely több módosítással az 1926. évi XXII. törvénycikk formájában ismét a magyar alkotmányos berendezkedés részévé tette a felsőházat. A 249 fő új intézménybe méltóság betöltésével, közvetett választás útján vagy a kormányzói kinevezés által lehetett bejutni.²²

Méltóság alapján kerültek be a törvényhozásba az ország zászlósbai (amennyiben e méltóságukat a törvény nem szüntette meg), a két koronaőr, a Kúria elnöke és másodelnöke, a közigazgatási bíróság elnöke és másodelnöke, a budapesti ítélőtábla elnöke, a koronaügyész, a honvédség főparancsnoka, valamint a Magyar Nemzeti Bank elnöke. Szintén méltóságuknál fogva a felsőház tagjai lettek a katolikus, református, az evangélikus, az unitárius, a görög keleti, illetve az izraelita vallás képviselői.

Választás útján a hercegi, grófi és bárói családok tagjai, a vármegyei és a városi törvényhatóságok küldöttei és különböző társadalmi csoportok (a mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, tudomány, művészet, közművelődés területeiről, de kaptak képviselési helyeket az ügyvédi, közjegyzői, mérnöki kamarák, a vitézi szervezet, illetve a budapesti áru- és értéktőzsde is) kerülhettek be. A választott képviselők mandátuma 10 évre szólt, azonban a tagok felét öt év

¹⁹ KARDOS 1987, 136.

²⁰ NEMZETGYŰLÉSI NAPLÓ 1922-26 XLV. kötet 400.

²¹ BOROS – SZABÓ 1999, 339.

²² 1926. évi XXII. törvénycikk az országgyűlés felsőházáról.

múlva újraválasztották, hogy ezzel biztosítsák a választótestületi csoportok képviseletének folyamatosságát. A felsőházi képviselet feltétele volt a 10 évi magyar állampolgárság és a magyar nyelv ismerete, valamint a képviselőház tagjává való megválaszthatóság feltételeinek való megfelelés, az életkor kivételével, melyet a második kamara esetében 35 évre emeltek. Az arisztokraták esetében a földadó mértékéhez is kötötték a megválaszthatóságot, amely 2000 pengő befizetését jelentette, doktor, bíró, ügyvéd vagy mérnök végzettséggel rendelkezők, illetve az MTA tagjai esetében 1000 pengőben határozták meg a földadó mértékét.

A felsőház képviselőjének nevezhetett ki Horthy Miklós kormányzó további negyven főt, élethosszig tartó mandátummal. A kinevezhető negyven fő létszáma a területi revíziót követően nyolcvanhétre emelkedett, azonban ezek a helyek az esetek meghatározó többségében betöltetlenül maradtak.²³

A felsőház összetételének érdekes ellentmondásaként említhető az a tény, hogy az arisztokraták között a Habsburg-ház tagjai is képviselői helyet kaptak a kamarában, annak ellenére, hogy az uralkodói ház trónfosztását törvény mondta ki 1921-ben.²⁴ Az uralkodói jogától megfosztott egykori királyi család tagjainak alanyi alapú jelenléte a jogfolytonosságot szimbolizáló törvényhozó intézményben jól mutatja a „király nélküli királyság” furcsa államformájának működési sajátosságait.

A dualizmus korához képest az intézményen belül csökkent az arisztokrácia aránya, képviselethez jutottak az ipar és a kereskedelem képviselői, azonban a parasztság csak látszathelyeket kapott, az ipari munkásság pedig egyáltalán nem jelent meg a második kamarában. A felsőház összetételét meghatározta, hogy elsősorban a közéletben vezető pozíciókkal bíró személyek jutottak be.²⁵

Szám szerint az arisztokrata képviselők aránya az 1918 előtti 70% felettiről 30% alá csökkent, míg a középrétegek 40%-os képviselettel bírtak a felsőházban, ehhez képest kapott a parasztság 2–3% közötti arányt, míg a munkásság képviselőinek aránya a 2%-ot sem érte el.²⁶

A felsőházi tagsági összetételének viszonylagos, legalábbis a korábbi időszakokhoz mért sokszínűsége többes cél szolgált. Egyrészt az egyházi méltóságok részvétele erőteljesen hozzájárult XIII. Leó pápa *Rerum Novarum* című enciklikájában megfogalmazott hivatásrendi képviselet alkalmazásának bevezetéséhez. Másrészt a törvényhatóságok és társadalmi csoportok képviseletének beemelésével a törvény megpróbálta kivédeni a szélesebb rétegek köréből várható ellenállást.²⁷ A felsőház törvényhozó tevékenységének érdekképviseletre történő alapozása Ferdinandy Gyula belügyminiszter nevéhez köthető,²⁸ aki elsőként foglalkozott a felsőház összetételével. Célja volt az

²³ RUSZOLY 2002, 287.

²⁴ SZALAI 2013, 71.

²⁵ PÜSKI é.n.

²⁶ ROMSICS 2010, 229.

²⁷ TAKÁCS 1995, 66.

²⁸ RUSZOLY 2002, 211.

intézmény megreformálása a dualizmus korához képest, így az ő javaslatára kaptak nagyobb súlyt a törvényhatóságok küldöttei, a szakmai érdekképviselő (kamarák) megbízottai, illetve a tudományos intézmények képviselői a főrendekkel, világi és egyházi méltóságokkal, valamint a kinevezett tagokkal szemben, mivel Ferdinandy értelmezése szerint a felsőház az alsóház hibáinak korrigálására szolgál.

A második kamara képviseleti helyeinek társadalom felé történő korlátozott megnyitását kritikus hangok kísérték, melyek szerint az érdekképviselő ilyen formája az olasz fasiszta korporatív rendszer átültetése a magyar törvényhozásba. A bírálatok alapját kikezdte az a tény, hogy a felsőházban továbbra is az arisztokrácia akarata érvényesült, a szélesebb társadalmi rétegek pedig olyan kis arányban kaptak képviseleti helyeket, hogy azok csak szimbolikus megjelenést tudtak biztosítani, tehát egyáltalán nem beszélhetünk a felsőház esetében fasiszta korporatív jellegről.²⁹

A felsőház a képviselőház egyenlő ellensúlyaként jelent meg a rendszerben, valamint gazdasági csoportok, egyesületek közvetlen képviselteként szolgált, mivel ezek a körök közvetlen választással nem kaptak a társadalom működésében megjelenő súlyuknak megfelelő helyet a törvényhozásban.³⁰ A gazdasági csoportok, illetve társadalmi szervezetek közül azonban csak azok kaphattak képviselést a második kamarában, melyek jó kapcsolatot ápoltak a kormánnyal és hozzájárultak a politikai rendszer fenntartásához, ami erősítette a felsőház antidemokratikus legitimációs deficitjét a képviselő torzítása által.³¹ E tényező hivatalos indoklása a politikai radikalizmus terjedésének megakadályozását emelte ki, ami egy konzervatív intézmény esetében jogos felvetés, azonban a szociáldemokratákhoz köthető szakszervezetek képviseléstől történő kimaradását eredményezi.³² Nem volt szükség azonban e szervezetek kitiltására a második kamarából, ugyanis a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek is saját elhatározásból utasították el a felsőházi részvételt.³³ A munkásszervezetek mellett olyan társulások is kimaradtak az első törvényi szabályozás értelmében, mint például az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, Gyáriparosok Országos Szövetsége vagy az Országos Munkásbiztosító Intézet. Ezen szervezetek később külön törvény útján jutottak felsőházi képviselőhöz.³⁴

A felsőház hatáskörei az 1925-ös kezdeményezés szerint örökletesek voltak a főrendiháztól, sőt, a törvényalkotók az intézmény jogosítványainak bővítését kezdeményezték, azonban a hatályos törvényben a hatáskörök szűkültek a

²⁹ RUSZOLY 2002, 286.

³⁰ PÜSKI é.n.

³¹ PÜSKI 2000, 22.

³² 1926. évi XXII. törvénycikk az országgyűlés felsőházáról.

³³ PÜSKI 2000, 34.

³⁴ 1928. évi XIII. törvénycikk az országgyűlés felsőházáról szóló 1926. XXII. törvénycikk egyes rendelkezéseinek módosításáról és kiegészítéséről.

hagyományokhoz képest,³⁵ kétszeres visszaküldési vétóval rendelkezett, tehát nem volt egyenrangú a képviselőházzal, mivel harmadik olvasatra az alsóház akarata érvényesült. A második kamara vétójoga mindezek mellett fontos tényezője volt az alkotmányos rendszernek, ugyanis a felsőház egyensúlyozó funkciójához kapcsolódott az a körülmény is, hogy a kormányzó törvény-visszaküldési joga szűkült a király korábbi hasonló jogköreihez képest. A felsőház vétójoga még korlátozott formában is ennek a jogkörcsökkenésnek az ellensúlyaként jelent meg, egy plusz szintet hozva be a törvényalkotási folyamatba.³⁶

Külön szűkítés vonatkozott a felsőházra a költségvetési törvény elfogadását illetően, ugyanis amíg a többi törvény esetében fél év határidőt kapott a második kamara döntése meghozatalára, addig a költségvetés esetében ez az idő csak egy hónapot jelentett, ráadásul ez csupán egyszeri visszaküldésre vonatkozott, ami az 1848-as törvények hagyományának továbbvitelét jelentette.³⁷ A dualizmus kori szabályozásokhoz képest szűkített hatáskör nem csak az alsóház, illetve a pártok saját hatalomféltésének eredménye volt. A Bethlen-kormány is újragondolta saját korábbi javaslatát, egyrészt azért, mert a miniszterelnök tartott attól, hogy ha a felsőház abszolút vétójoggal rendelkezik, akkor a két kamara esetlegesen elhúzódó konfliktusa politikai válságot idézhet elő. Másrészt a rendszer konszolidációja miatt a kormány helyzete is megszilárdult, tehát nem volt szüksége egy túlzottan erős felsőház támogatására.³⁸

Összességében ez azt jelenti, hogy hiába szánta a Bethlen-kormány a képviselőház szakmailag megalapozott, konzervatív ellensúlyának a felsőházat,³⁹ az alsóház képes volt a második kamara tiltakozása ellenére is keresztülvinni az általa preferált törvényjavaslatot.⁴⁰ Mindemellett viszont ki kell emelni a jogszabály azon rendelkezését, miszerint a felsőházat nem oszlathatta fel a kormány, mint az alsóházat, ami előnyt biztosított a második kamara számára.⁴¹ Az alsó- és a felsőház egyensúlyának a képviselőház javára történő felszámolásához a brit Lordok Házának 1911-es szabályozása szolgáltatta a nemzetközi példát.⁴²

A második kamara a rendszer stabilizátoraként jelent meg a Horthy-korszakban, egy konzervatív fékként szolgált, ami a demokratizáló reformtervekkel és a szélsőjobboldali diktatórikus törekvésekkel szemben is védte a fennálló berendezkedést, biztosítva a hatalommegosztás eredendően liberális elvét.⁴³ A réteg- és csoportérdekek képviselte által a felsőház feladatkörei közé tartozott továbbá a kompromisszumteremtés és a különböző

³⁵ SZABÓ 2013, 624.

³⁶ BOROS – SZABÓ 1999, 336.

³⁷ RUSZOLY 2002, 288.

³⁸ SZALAI 2013, 72.

³⁹ PÜSKI 2010, 725.

⁴⁰ ROMSICS 2010, 229.

⁴¹ SZALAI 2013, 72.

⁴² RUSZOLY 2002, 288.

⁴³ PÜSKI é.n.

elitek együttműködésének segítése is, mely hatáskör a kiegyensúlyozottabb törvényhozást kívánta szolgálni a képviselőházzal szemben.⁴⁴

A felsőház munkamódszerét meghatározta, hogy a képviselők pártoktól függetlenül, saját, társadalmon belül betöltött pozícióik alapján kerültek be az intézménybe, többségük nem volt párttag, tehát egyéni véleményük érvényesült. A képviselők saját magukat sem tartották a klasszikus értelemben véve politikusnak, ha fejtettek is ki komolyabb közéleti tevékenységet, azt nem a második kamarában tették. A felsőházi képviselők többségének nem volt programja, nem jelentek meg a sajtóban, a felsőház munkája szempontjából lényegi döntések kapcsolati tőkéjük felhasználásával, az üléstermen kívüli informális tárgyalásokon születtek meg.⁴⁵

E jellegből adódóan a felsőház konzervativizmusa hajlamosnak mutatkozott merevségbe átvészelni, a rendszer fenntartása olyan célként állt fenn a haszonélvezői szempontjából, amely felülírta a kor társadalmi problémáinak megoldására való törekvést. Jellemző volt a képviselőkre egy elitista felelősségtudat, ami a diktatúra és tömegdemokrácia egyidejű elutasításával és szociális érzéketlenséggel párosult.⁴⁶

Erőviszonyok az üléstermen belül

A felsőház konzervatív vonásait illetően egy bizonyos életkorban megjelenő sajátossága is megmutatkozott abban, hogy a nagy létszám ellenére a dualizmus alatt szocializálódott politikusok szűk köre határozta meg a döntéshozási folyamatokat, tehát nem jelentett komoly változást az arisztokrácia arányának csökkenése a dualizmus időszakához képest.⁴⁷ Ettől a jellegtől függetlenül azonban a törvényjavaslatokról folytatott vitákban szóhoz jutottak olyan képviselők is, akik nem teljes mértékben a 19. századi elit világnézetét vallották, hanem radikálisabb lépések megtételére sarkallták a törvényhozókat, viszont az intézményt uraló tekintélyelv megakadályozta e vélemények érvényesülését.

A felsőház, mivel nem a politikai élet és a közéleti viták fő porondjaként jelent meg a rendszerben, kettős funkciót töltött be az egyes politikai szereplők szempontjából: egyrészt a sikerességük csúcspontján túljutó, egyre lejjebb csúszó politikusok számára menedékhelyet, kapaszkodót jelentett, hogy ne essen ki teljesen a közélet történeteiből. Másrészt a kormány által a hatalom közelében nem szívesen látott személyek eltávolításának eszközeként szolgált a „fel felé buktatás”, vagyis a kisebb politikai súllyal bíró felsőházba történő száműzés.⁴⁸

Az egyes politikai csoportok felsorolása előtt ki kell emelnem, hogy mivel a felsőház padosaiban a frakciófegyelem és a párhúség nem játszott kiemelt

⁴⁴ PÜSKI 2000, 18.

⁴⁵ BOROS – SZABÓ 1999, 341.

⁴⁶ PÜSKI 2000, 93.

⁴⁷ PÜSKI 2000, 24.

⁴⁸ BOROS – SZABÓ 1999, 341.

szerepet, az egyéni vélemények és aktivitások alapján lehet csoportosítani a törvényhozókat.

A politikai hovatartozást illetően szám szerint a legitimisták adták a legtöbb képviselőt a felsőházban, azonban a szervezetlenségükből adódóan nem tudtak egységesen fellépni a törvényhozói munka során, így nem szereztek érvényt számbeli fölényüknek.⁴⁹ Kicsi hatékonyságukhoz hozzájárult az egységes program és a társadalmi bázis hiánya is. A legitimisták a Gömbös-kormány alatt aktivizálódtak, amikor Adolf Hitler hatalomra jutása miatt a nyugat-európai politikai körökben felmerült a Habsburg-restauráció a nemzetiszocializmus ellenszereként, azonban a Habsburg-ház visszatérésének elmaradása a legitimisták politikai lehetőségeit is korlátozta.⁵⁰

A második kamara aktív résztvevői közé tartoztak az agrárius politikusok, mint például Somssich László vagy Hadik János,⁵¹ akik harcias szószólóként alakították a felsőház munkáját. Az intézmény elitista jellege miatt az agráriusok esetében is nagybirtokosok jelentették a képviselőket, ám esetükben már megjelenik az „ellenzékieskedő” jelző, mivel felszólalásaikban kritikát fogalmaznak meg. Például Klebelsberg Kuno oktatási programjáról azt tartották, hogy sokat költ a felsőoktatásra és a kutatásra. *„Erről én nem tudok semmit, hanem igenis tudom azt, hogy voltunk többen, akik azt állítottuk, hogy agrárállamban a kenyérnek van legalább is annyi jogosultsága, mint a kultúrának. Voltunk többen, akik azt mondtuk, hogy a kultúrfölényt nem lehet üres gyomrokra és lapos erszényekre felépíteni”* – támadta Klebelsberg programját Széchenyi Aladár egyik felszólalásában.⁵²

A gazdasági válság begyűrűzése hazánkba, illetve a két világháború között szinte folyamatosan napirenden lévő földkérdés biztosította azokat a témákat, melyek kiválthatták az agráriusok aktivitását, illetve a radikálisabb lépések követelését a részükről, viszont érveiknek nem tudtak érvényt szerezni, módosítási javaslatukat leszavazta a felsőházi többség, azzal az indokkal, hogy kezdeményezéseik túlságosan beruházás- és erőforrás-igényesek.⁵³

Szintén a felsőház aktívabb csoportját jelentették az ipari és pénzügyi körök képviselői, akik elsősorban az agráriusokkal folytatott vitáikkal hívták fel magukra a figyelmet, azon nézeteltéréssel, miszerint a parasztság vagy a munkásság előnyét szolgáló módosításokat szavazzanak meg a honatyák. Alacsony számuk miatt ezen képviselők véleménye súlytalan maradt a törvényhozásban, így nem tudták ellátni a nekik szánt érdekképviseleti feladatot.⁵⁴

Az 1930-as években a szélsőjobb előretörésével e politikai erő képviselői megjelentek a felsőházban, azonban számbeli hátrányuk és a tekintély hiánya

⁴⁹ PÜSKI 2000, 35.

⁵⁰ KARDOS 1987, 202.

⁵¹ PÜSKI 2000, 50.

⁵² FELSŐHÁZI NAPLÓ 1927-35. II. kötet, 293.

⁵³ PÜSKI 2000, 61.

⁵⁴ PÜSKI 2000, 170.

miatt a második kamarában nem tudtak olyan hatalomra szert tenni, mint az alsó táblában. A szélsőséges erők erősödésével a felsőház rendszeren belüli funkciója is változott: míg a húszas években a baloldali demokratizálási kísérletek ellensúlyaként hozta létre a Bethlen-kormány, egy évtizeddel később már a szélsőjobboldali hatalomcentralizáció ellenfeleként funkcionált,⁵⁵ az alkotmányvédelem jelszavával. A felsőház ellenállásának letörése érdekében a képviselőház nemzetiszocialista többsége a második kamara gyökeres átalakítását, illetve megszüntetését tervezte, azonban a háborúba sodródó országban ez az intézményi átalakítás már nem kapott helyet a politikai napirenden.⁵⁶

A felsőház helye a rendszerben

A második kamarát a korszakban folyamatosan kritikák érték a képviselőház részéről a legitimációs deficitje miatt. A felsőház a közvetlen választás hiányát a képviselők műveltségének, szakmai tudásának és a társadalmon belül meghatározó szerepet betöltő csoportok törvényhozásbeli képviseletének hangsúlyozásával igyekezett pótolni, a kiterjesztett választójoggal szembeni szakszerű felülvizsgálat jegyében,⁵⁷ de ezen indokok ellenére hátrányban volt a közvetlen képviseletet ellátó alsóházzal szemben. A konzervativizmust elvető politikai csoportok a felsőház átalakítását javasolták, a jobboldali ellenzék konzultatív testületté akarta alakítani vagy eltörölni, míg a baloldal az intézmény demokratizálását és a tömegek felé történő megnyitását kezdeményezte, viszont ebből az irányból nem merült fel a felsőház megszüntetése, mivel a baloldali politikusok szövetségesként tekintettek a stabilitást jelentő szervezetre.⁵⁸

Szűk hatásköre miatt a második kamara függött a kormány támogatásától, melyhez lojális, de kritikától nem mentes viszony fűzte. A felsőházban számos kérdést illetően ellenzéki hangulat uralkodott, a képviselők kritizálták az eléjük kerülő javaslatokat, azonban ha a két kamara között nézeteltérés lépett fel, és a kormány nem támogatta a felsőház alternatíváját, akkor az visszalépett a vitától a képviselőház javára.⁵⁹

A végrehajtó hatalom felé megfogalmazott kifogások is a szavak szintjén maradtak a felsőház részéről, ugyanis ha szavazásra került a sor, már elmúlt az ellenzéki hangulat. Ezt a lojalitást bizonyítja, hogy a törvényjavaslatok tárgyalása során a felsőházi képviselők csupán egyes tárcákat illeltek kritikával, mint például az oktatást vagy a földművelésügyet, azonban a teljes kormányt nem. A kormány törvényjavaslatait elfogadták a képviselők, ha meg is szavaztak egy módosítást, az kisebb változásokat tartalmazott, nem átfogó eltéréseket. „*A harmadik ok, amiért megszavazom a költségvetést, az, hogy mi itt in camera*

⁵⁵ PÜSKI é.n.

⁵⁶ PÜSKI 2010, 736.

⁵⁷ BOROS – SZABÓ 1999, 336.

⁵⁸ PÜSKI 2000, 93.

⁵⁹ PÜSKI 2010, 734.

charitatis kellemetlen dolgokat mondhatunk egymásnak, azonban, t. Felsőház, hogyha a revízió kérdésében eredményeket akarunk elérni. kifelé pártra, osztályra, felfogásra való tekintet nélkül, lehetőleg egységes frontot, lehetőleg tömör egységet kell mutatnunk” – fogalmazta meg a kormány és a felsőház viszonyát Széchenyi Aladár.⁶⁰

Nagy jelentőséget kapott ez a jelleg a második Teleki-kormány idején, amikor a földkérdés, illetve a zsidókérdés is ellenállást váltott ki a felsőház részéről, a tiltakozásnak azonban nem adtak hangot, mivel a konzervatív kormányra, főként a kormányfőre (aki korábban maga is a felsőház képviselője volt) szövetségesként tekintett a felsőház a politikai szélsőségekkel szemben.⁶¹ Kiváló példa erre Szontagh Jenő egy nyilatkozata a költségvetés 1937-es vitájáról, mely így szól: *„Most már arról kellene nyilatkoznom, hogy elfogadom-e vagy nem fogadom el a költségvetést. Éppen annál a nagy tiszteletnél fogva, amellyel a miniszterelnök úr és a kormánynak majdnem minden tagja iránt viseltetem, ha arról volna szó, hogy csak az én szavazatomon múlik, hogy törvény lesz-e ez a költségvetés vagy nem, őszintén megmondom, megszavaznám. (Derültség.) Miután azonban nem ezen múlik, így az én elvi és politikai meggyőződéselem épségben tartása mellett nem vagyok abban a helyzetben, hogy a költségvetést elfogadjam.*”⁶²

A felsőház munkásságát alapvetően a konfliktuskerülés jellemezte, 1927 és 1944 között összesen 25 alkalommal küldtek vissza törvényjavaslatot a képviselőháznak.⁶³ Viszont ha második olvasatban sem született kompromisszum, akkor a vita eldöntéséhez létrehozott különbizottságokban a felsőház visszavonult, engedve az alsóház akaratának.⁶⁴ A meghátrálásokban jelentős szerepet játszott a kormányhoz való lojalitás, illetve a rendszer nyugalmanak biztosítására irányuló igény, de ezek mellett olyan pragmatikus indokok is álltak a felsőházi képviselők kompromisszumkészségének hátterében, mint a felsőház szűk hatásköre miatti alkotmányos hátránya és társadalmi bázisának hiánya a képviselőházzal szemben. Az ország nyugalma szem előtt tartó beleegyező hozzáállása miatt a felsőházat az 1940-es években túlzott passzivitással és a rendszer cserbenhagyásával vádolták.⁶⁵

Jelentősebb vitatémák

A második kamara szűk hatásköre miatt nem volt képes meghatározó módon befolyásolni a két világháború közötti politikai élet folyamatait, de a törvényhozás szerveként számos vitából kivette a részét, ezek közül röviden emelnék ki három ügyet: a felsőház saját helyzetét is befolyásoló alkotmányosság témáját, az agrárius képviselők aktivitásának fókuszpontját

⁶⁰ FELSŐHÁZI NAPLÓ 1927-35. V. kötet, 219.

⁶¹ FELSŐHÁZI NAPLÓ 1935-40. IV. kötet, 118.

⁶² FELSŐHÁZI NAPLÓ 1935-40. II. kötet, 216.

⁶³ PÜSKI 2010, 735.

⁶⁴ PÜSKI 2010, 731.

⁶⁵ PÜSKI 2000, 120.

jelentő földkérdést, illetve a rendszer jobbratolódásának egyik fő mértékadó ügyét, a zsidótörvényeket.

Alkotmányosság

A felsőház az ellenforradalmi rendszer politikai berendezkedésének védelme jegyében igyekezte megőrizni az 1920-as évek első felében létrejött alkotmányos kereteket, a választójog tekintetében ellenezte a titkos szavazás bevezetését, a demokratikusabb választási rendszerre a tömegek diktatúrájának lehetőségeként tekintett. *„Végeredményben ki kell jelentenem, hogy képviselőválasztásnál soha még olyan lélektiprás, olyan embervásár, az erkölcsi törvényeknek és emberi jogoknak olyan lábbal tiprása nem történt, mint most ennél a választásnál. Ez igazi választási tatárjárás volt, amelyre még majd dédunokáink is vissza fognak emlékezni”* – összegezte Széchenyi Aladár az 1935-ös idő előtti országgyűlési választások tanulságait.⁶⁶

E hozzáállás alapját nem csak a felsőház kormánypártisága adta, hanem a saját pozíciójának megerősítésére történő törekvés is, hiszen egy általános és titkos választójogon alapuló szavazás eredménye gyökeresen megváltoztatta volna a politikai közeget, többek közt a felsőház összetételét is. Ezt a félelmet bizonyította az 1939-es képviselőházi választás is, melyen előtörttek a nemzetiszocialista erők.⁶⁷

Szintén az 1939-es választás eredménye volt az, ami betetőzte az 1930-as évek alatt megvalósuló folyamatot, melynek keretein belül a felsőház korábbi fő ellenfele, a baloldali mozgalmak és azok demokratikus követelései helyébe diktatórikus törekvések léptek, melyek komolyabban veszélyeztették a fennálló hatalmat és a felsőház pozícióját, és végül a rendszer bukásához is hozzájárultak.

Földreform

A Horthy-korszak törvényhozását végigkísérte a földosztás kérdése, melynek rendezését a gazdasági válság még sürgetőbbé tette, majd amit Gömbös Gyula programja is előtérbe helyezett. A második kamara kiemelt érdeklődéssel fordult a téma felé, mivel nagybirtokos agráriusok is helyet kaptak az intézményben, akik a mezőgazdaság korszerűsítése, támogatása mellett érveltek, de a tényleges, mélyreható reform és a nagybirtokrendszer felosztása ellen ők is tiltakoztak,⁶⁸ és alacsony létszámuk miatt a mezőgazdaság támogatására vonatkozó, kevésbé radikális javaslataik is elbuktak.

⁶⁶ FELSŐHÁZI NAPLÓ 1935-40. I. kötet, 21.

⁶⁷ ROMSICS 2010, 229.

⁶⁸ FELSŐHÁZI NAPLÓ 1931-36. III. kötet, 377.

A szélsőségek elleni harc jegyében a felsőházi képviselők felléptek a zsidótörvények ellen is, amit tovább erősített az a körülmény is, hogy a felsőház padsoraiban izraelita egyházi vezetők, valamint zsidó származású kereskedők és nagytőkések is ültek, így a törvényhozás szintjén is megjelenő antiszemitizmussal szemben a második kamara (a lehetőségeihez képest) komoly ellenállást fejtett ki.⁶⁹ Ebben a zsidó származású képviselőket a konzervatív törvényhozók, főként az egyházi vezetők is támogatták, az intézmény szűk hatásköre miatt azonban csak kisebb módosításokat próbáltak elérni a törvényeket illetően, melyek főként a kikeresztelkedett állampolgárok védelmére irányultak, de ezek a kezdeményezések is elbuktak a kormány támogatásának elvesztésével.⁷⁰

Átalakulás és végjáték

A hatalommegosztás stabilitást és rendszervédő tengelyét megvalósító felsőház a Horthy-korszak végére túlteljesítette konzervatív célkitűzéseit abban a tekintetben, hogy a társadalomban és a politikai életben bekövetkező változások lekövetéséhez merevnek és maradinak mutatkozott, a stabilitás megőrzője helyett a fejlődés megakasztójává vált. Amíg a diktatórikus kezdeményezésekkel szemben fellépett a rendszer érdekében, addig a szintén egyre jelentősebbé váló szociális kérdésekre, illetve a demokratizálódási igényekre vagy nem adott választ, vagy elutasította azokat.⁷¹

A konzervativizmus negatív oldalát is magáénak tudó elitista intézmény nem tudott megküzdeni a kor kihívásaival, az elterjedő tömegdemokráciára negatív tendenciaként tekintett, ami a titkos választójog egyre hangosabb követelése közepette rontott az egyébként is legitimációs deficittel küzdő intézmény megítélésén.⁷²

A két világháború között egy alkalommal módosítottak a felsőház hatáskörén, az 1937. évi XXVII. törvénycikk bővítette a második kamara jogosítványait. Az új szabályozás értelmében, ha a két törvényhozó ház egy javaslat második visszaküldése után sem jutott megegyezésre, a képviselőház nem nyújthatta be saját verzióját közvetlenül az államfő elé, hanem együttes ülésen, titkos szavazáson született döntés a törvényjavaslatot illetően.⁷³ Ez a gyakorlat nem volt példa nélküli, az osztrák Reichsrat 1867-es szabályozása is tartalmazott már hasonló megoldást,⁷⁴ hazai vonatkozásban pedig a két

⁶⁹ PÜSKI é.n.

⁷⁰ FELSŐHÁZI IROMÁNYOK 1935-40. IX. kötet 328.

⁷¹ PÜSKI 2000, 171.

⁷² PÜSKI 2000, 71.

⁷³ 1937. évi XXVII. törvénycikk az országgyűlés felsőháza jogkörének újabb megállapításáról.

⁷⁴ RUSZOLY 2002, 289.

törvényhozó tábla viszonyát meghatározó 1608-as törvény is vegyes ülést írt elő, ha az előzetes üzenetváltások nem oldották meg a kérdést.⁷⁵

A módosítás nyújtotta előnyöket a felsőház politikai hátránya miatt nem tudta kihasználni, az együttes ülés két alkalommal valósult meg, mindkét esetben személyi kérdés miatt,⁷⁶ tehát a két ház konfliktusát nem a megújított hatáskör adta lehetőség útján kezelték.

A felsőház személyi összetételében változást jelentett a területi revízió, az első bécsi döntés után a Felvidék, az 1942-es választás után pedig a többi visszacsatolt terület képviselőivel bővült a második kamara.⁷⁷ Az ekkorra már a képviselőházból kiszorított, konzervatív, kormánykritikus politikusok menedékének számító intézmény létszáma 369 főre emelkedett,⁷⁸ az érkező új honatyák pedig az alkotmányvédelmet zászlajukra tűző konzervatív csoportokat erősítették.

A területi revízió által nem csak a felsőház létszáma változott meg, hanem a képviselői helyek aránya is: nőtt a kormányzó által kinevezett és a törvényhatóságok által küldött képviselők aránya is, mindez a méltóságon alapuló képviselői helyek kárára, míg a hivatás címén bejutott képviselők között nőtt az egyházi vezetők aránya.⁷⁹ Az egyházak képviselőinek arányát már az 1940. évi XXVII. törvénycikk is erőteljesen megemelte a felsőházon belül, ehhez a törvényhez kapcsolódik továbbá a második zsidótörvény végrehajtása, mely szerint megszűnt az izraelita képviselők felsőházi tagsága.⁸⁰

Az ország helyzetét meghatározó háborús kényszerpálya hatása alól a felsőház sem tudta kivonni magát. Mivel a felsőházi munkát meghatározó hangadó személyek a bethleni politika hívei voltak, illetve hagyományosan az angolbarát külpolitika felé húztak, támogatták Kállay Miklós terveit. Ezen álláspont miatt az 1944. márciusi német megszállás a második kamara számára is katasztrofális eredményekkel, letartóztatásokkal, az érdemi munka megszűnésével járt.⁸¹

A felsőház – következetesen tartva magát a rendszerhez – a megszállást követően úgy tett, mint Horthy Miklós kormányzó: a helyén maradt.⁸² Tényleges funkciót ekkor már nem töltött be az intézmény, a nyilas hatalomátvétel ellen pedig a vezetőség lemondással tiltakozott. A második kamara az első világháború lezárásához hasonlóan, a második világháború okozta válsághelyzetben sem mondta ki feloszlását. Határozatképtelenre csökkent

⁷⁵ SZALAI 2013, 72.

⁷⁶ SZABÓ 2013, 639.

⁷⁷ 1942. évi XXI. törvénycikk az országgyűlés felsőházáról szóló 1926. évi XXII. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről, valamint a visszacsatolt területekkel kapcsolatban a felsőház szervezetére vonatkozóan szükséges átmeneti rendelkezésekről.

⁷⁸ TAKÁCS 1995, 67.

⁷⁹ RUSZOLY 2002, 287.

⁸⁰ 1940. évi XXVII. törvénycikk a keresztény vallásfelekezetek egyháznagyjainak és képviselőinek felsőházi tagságáról.

⁸¹ PÜSKI é.n.

⁸² PÜSKI 2000, 145.

létszámmal, nyilas politikusokkal feltöltve állt fenn 1945 tavaszáig, működése kiüresedett, csupán propagandafunkciókat ellátva szolgálta ki a hatalmat.⁸³

Összegzés

A magyar törvényhozás második kamarájának 1927 és 1944 közötti tevékenységét alapvetően meghatározta az ellenforradalmi rendszerhez való hűség, az intézmény lehetőségeihez képest ellátta, illetve igyekezett ellátni a Bethlen-kormány által kitűzött célját, ennek pozitív és negatív vonásaival együtt. A fennálló hatalom védelme kettős feladatnak bizonyult, hiszen a felsőház akadályozta az antidemokratikus rendszer esetleges átmenetét egy közvetlen képviseleti úton működő, modern berendezkedésbe, ugyanakkor az önkényuralom kiépítésére tett kísérletekkel szemben ellenállást fejtett ki, védve ezzel a rendszer leépülő stabilitását. E jellegét tekintve kell kiemelni, hogy a felsőház magának a rendszernek, illetve Horthy Miklós kormányzónak tartozott hűséggel, tehát alkotmányos lehetőségeihez képest a fennálló rend védelme érdekében az aktuális kormány akaratával is szembeszállt, emiatt érdemelte ki több alkalommal az intézmény az „ellenzékieskedő” jelzőt.

A modernitás elutasítását indokolta a felsőház részéről, hogy a Horthy-korszak alatt anakronisztikus modell szerint működött az intézmény, ami táptalajt adott bizonyos szintű merevségnek és szociális érzéketlenségnek is, mely sajátosságok azonban nem hatnak meglepetésként egy olyan kamarától, amiben a rendszer hasznélvezői ülnek, akiknek fő feladata a fennálló politikai berendezkedés hatalmának megőrzése.

Mindazonáltal a politikai céloktól és értéktételektől függetlenül, a felsőház törvényhozó munkáját olyan szűk hatáskörök kötötték meg, hogy nem tudott érvényt szerezni akaratának, a kormány és a képviselőház is könnyedén megkerülhette a jóváhagyását, aminek hatására önként a passzivitás felé fordult, mivel nem volt képes jelentősen befolyásolni a politikai folyamatokat.

Források

FELSŐHÁZI IROMÁNYOK 1935-40. IX. kötet; https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_FI-1935_09/ (Letöltés: 2020.02.07.)

FELSŐHÁZI NAPLÓ 1927-35. II. kötet; https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_FN-1927_02/ (Letöltés: 2020.02.02.)

FELSŐHÁZI NAPLÓ 1927-35. V. kötet; https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_FN-1927_05/ (Letöltés: 2020.02.02)

FELSŐHÁZI NAPLÓ 1931-36. III. kötet; https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_FN-1931_03/ (Letöltés: 2020.02.02)

⁸³ PÜSKI é.n.

- FELSŐHÁZI NAPLÓ 1935-40. I. kötet; https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_FN-1935_01/ (Letöltés: 2020.02.02)
- FELSŐHÁZI NAPLÓ 1935-40. II. kötet; https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_FN-1935_02/ (Letöltés: 2020.02.02)
- FELSŐHÁZI NAPLÓ 1935-40. IV. kötet; https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_FN-1935_04/ (Letöltés: 2020.02.02)
- NEMZETGYŰLÉSI NAPLÓ 1922-26 XLV. kötet; https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1922_45/ (Letöltés: 2020.02.03.)
1926. évi XXII. törvénycikk az országgyűlés felsőházáról
1928. évi XIII. törvénycikk az országgyűlés felsőházáról szóló 1926. XXII. törvénycikk egyes rendelkezéseinek módosításáról és kiegészítéséről
1937. évi XXVII. törvénycikk az országgyűlés felsőháza jogkörének újabb megállapításáról
1940. évi XXVII. törvénycikk a keresztény vallásfelekezetek egyháznagyjainak és képviselőinek felsőházi tagóságáról
1942. évi XXI. törvénycikk az országgyűlés felsőházáról szóló 1926. évi XXII. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről, valamint a visszacsatolt területekkel kapcsolatban a felsőház szervezetére vonatkozóan szükséges átmeneti rendelkezésekről

Irodalom

- BOROS – SZABÓ 1999 = Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Budapest : Korona Kiadó, 1999.
- DEZSŐ 1991 = Dezső Márta: Üres marad-e a felsőházi terem? *Társadalmi Szemle* 3 (1991) 89–94.
- HERGER 2006 = Herger Csabáné: A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig. Budapest–Pécs : Dialóg Campus, 2006.
- KARDOS 1987 = Kardos József: *A szentkorona-tan története: 1919–1944*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1987.
- PÜSKI 2000 = Püski Levente: *A magyar felsőház története 1927–1945*. Budapest : Napvilág Kiadó, 2000.
- PÜSKI 2010 = Püski Levente: Az országgyűlés két házának viszonya a Horthy-korszakban. *Acta Universitatis Szegediensis Acta Juridica et Politica* Tomus LXXIII (2010) 725–737.

- ROMSICS 2010 = Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest : Osiris Kiadó, 2010.
- RUSZOLY 2002 = Ruszoly József: *Újabb magyar alkotmánytörténet 1848–1949*. Budapest : Püski Kiadó, 2002.
- SZABÓ 2008 = Szabó István: Az állami házasság megjelenése és a házasság felbonthatóságának kérdése. *Iustum Aequum Salutare* IV/3 (2008) 49–54.
- SZABÓ 2013 = Szabó István: A Felsőház hatásköre. *Acta Universitatis Szegediensis Acta Juridica et Politica* 75 (2013) 623–640.
- SZALAI 2013 = Szalai András: Ami az Alaptörvényből kimaradt: a második kamara, mint a parlamentáris kormányzat ellensúlya. *Pro Publico Bono Magyar Közigazgatás* 1 (2013) 68–85.
- TAKÁCS 1995 = Takács Imre: A törvényhozás második kamarája. *Társadalmi Szemle* 10 (1995) 61–69.
- TRÓCSÁNYI – SCHANDA 2014 = Trócsányi László, Schanda Balázs: *Bevezetés az alkotmányjogba; Az Alaptörvény és Magyarország alkotmányos intézményei*. Budapest : HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., 2014.

Internetes források

- HAJTÓ é.n. = Hajtó Ödön: *A kétkamarás parlamentről*; https://www.parlament.hu/biz39/aeb/info/2011/hajto_odon.pdf (Letöltés: 2020.01.13.)
- PÜSKI é.n. = Püski Levente: *A felsőház*; http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_felsohaz (Letöltés: 2020.01.13.)
- SZILÁDI 2015 = Sziládi Péter: *A felsőház felállításának szükségessége és jogköre 1926 után*. 2015.10.19.; <https://arsboni.hu/a-felsohaz-felallitasanak-szuksegessege-es-jogkore-1926-utan/> (Letöltés: 2020.01.13.)

Political effects of the Second Chamber's actions during the Horthy Era

TAMÁS SZEKERES

Between the two world wars conservatism appeared as the central ideology of the Hungarian political system. The official and most direct manifestation of this idea was the restoration of the second chamber of the parliament in 1927. Officially the function of the institution was to express interests, assist compromise and guarantee the separation of powers. In spite of this, the second chamber's main task was to stabilize the political system and protect the conservative regime from any significant changes. During the 17 years of the second chamber, it confronted the dictatorial acts of the far-right, but also hindered the democratic reform efforts of the opposition. However, the second chamber did not only function as a servant of the political elite, despite its lack of legitimacy, the institution took part in serious debates on certain topics e.g. economic issues, constitutional amendments, or anti-Jewish laws.

A (magyar) politikai diskurzus minősége

CSORDÁS NOÉMI

Bevezetés

A politikai diskurzust sokan és sokféleképpen kutatják, minden elemző rendelkezik egy saját diskurzus-értelmezéssel, ennek következtében a diskurzus-kutatás igen sokrétű. Ezek általában tartalmi szempontból vizsgálják a jelenséget, azonban a 2000-es évek elején felvetődött annak az igénye, hogy a diskurzust minőségi szempontból is elemezzék. Ennek első képviselői Steenbergen és társai voltak. Megalkották a Discourse Quality Indexet (a továbbiakban: DQI), amelyet több szerző is adaptált, kiegészített, átalakított. Az ilyen minőségi vizsgálatokat két csoportra oszthatjuk: amelyek a politikusi beszédekkel, illetve amelyek az állampolgári deliberációval foglalkoznak. Jelen kutatás az előbbi műfajba tartozik.

Az általunk alkalmazott diskurzus-értelmezés ismertetésén keresztül jutunk el a kutatási kérdés meghatározásáig. Az ezután következő módszertani áttekintésben a gépi tanulás diskurzuselemzés során alkalmazható típusai kerülnek bemutatásra. Végezetül megismerkedhetünk a várható eredményekkel.¹

A tanulmány elsősorban azt kívánja megerősíteni, hogy hazai viszonylatokban is szükséges a politikai diskurzust minőségi szempontból vizsgálni. Ennek érdekében a DQI-t járható útnak tekinti, és további fejlesztését jelöli ki elsődleges célként.

Mi a (politikai) diskurzus?

Az egyik legelterjedtebb diskurzus-magyarázat Michel Foucault francia filozófus nevéhez fűződik. E szerint a diskurzus nem más, mint minden tárgy és egyén fő alkotóeleme. A nyelv, mint a diskurzus egyik összetevője, különleges módon szervezi meg a társadalmi valóságot, és ezáltal elősegíti a társadalmi gyakorlatot.² Ez egy olyan általános leírása a diskurzusnak, amely mögé a legtöbb társadalomtudós be tud állni. Ugyanakkor egy ilyen univerzális definíció nem fogja meg teljes egészében a jelenséget, amely mögött teljes konszenzus még ma sem alakult ki.

A diskurzus pontos jelentésének meghatározásához a 20. századba kell visszamennünk. A 20. század második felében a filozófiában végbemenő nyelvi fordulat gyökeresen megváltoztatta a társadalomtudományok világát. Ez egy olyan paradigmaváltást jelentett, amely szakított a nyelvet addig semlegesnek (és ezáltal a valóság igazságait tükröként megmutató eszköznek) tekintő hagyománnyal. Emiatt kezdték a nyelvet társadalmi használata közben vizsgálni.

¹ Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

² FOUCAULT 1980.

A nyelv új színezetet kapott: az emberi cselekvések, a valóság formálójává és fő szervezőerejévé vált. A társadalomtudományok szerint így a jelentéseket már nem az egyes szavak hordozzák magukban, hanem a különböző normatívák, amelyek a beszédhez kapcsolódnak.

A diskurzus a társadalomtudományok alapfogalmává vált. A szó magyar jelentésköre igen tág. Jelenthet előadást, beszédet, közlést, szöveget. A diskurzus azonban nem korlátozódik pusztán a beszéd aktusára. John Austin brit filozófus szerint a nyelvtudomány egyik legégetőbb problémája a nyelv használatának elemzéseire vonatkozó elmaradottság. Austin 1955-ben bebizonyította, hogy vannak olyan kifejezések, amelyek már önmagukban is cselekvésként funkcionálnak.³ Ezzel véglegesen elvált egymástól a beszéd és a nyelv, és immár a beszédet mint sajátos törvényszerűségek mentén működő társadalmi jelenséget kezdték vizsgálni.⁴

Egyre többen kezdtek ilyen módon tekinteni a nyelvre, és különböző diskurzuselemző irányzatok alakultak ki még azelőtt, hogy tudományterületté tömörülhettek volna. Ezek alapvetően megegyeztek abban, hogy a beszédet (a diskurzust) társadalmi jelenséggként kell vizsgálni, azonban eltért a véleményük azzal kapcsolatban, hogy mit kell diskurzusnak tekinteni.

A diskurzus szövegbelisége

Paul Ricoeur 20. századi francia filozófus szerint az egyik legfontosabb kérdés a diskurzusok kapcsán talán azoknak a rögzítése. Ugyanis a beszélt dialógusokat általában írásban is rögzítik. A probléma akkor jelentkezik, amikor meg kell állapítanunk, hogy vajon tényleg azt rögzítették-e, ami az élőbeszédben elhangzott. „*A diskurzus nyelvészete más szabályokon nyugszik, mint a nyelvi rendszer nyelvészete*” – írja Ricoeur *A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés* című munkájában.⁵ E felismerés által, mint írja, lehetőség nyílt a diskurzus önálló nyelvi sajátosságainak, jellemzőinek megismerése. Ricoeur 4 ilyen jellemző vonást különböztet meg.

a. A diskurzus eseményjellege: mivel az élőszó elszáll, rögzíteni kell írásban, amennyiben azt akarjuk, hogy megmaradjon. Ricoeur számára azonban nyilvánvaló problémaként jelentkezik a kérdés, hogy az esemény rögzítésekor tulajdonképpen mit vagyunk képesek megragadni. Válasza az, hogy csupán az esemény jelentéstartalmát tudjuk megörökíteni, nem pedig a nyelvi esemény valóságát. A rögzítés által pedig csak ez a jelentéstartalom lehet a tudományos vizsgálat tárgya.

b. A diskurzus szubjektivitása: Ricoeur szigorúan elkülöníti a szóbeli és az írásbeli diskurzust. Élőbeszéd során ugyanis a beszélő akarata/szándéka olyan közel áll a mondandójának jelentéséhez, hogy a kettő szinte egybeesik. Az írott szöveg esetén a jelentés elválik a szerzőtől. A szöveg azonban így sem lesz

³ AUSTIN 1990.

⁴ SZABÓ 2003.

⁵ RICOEUR 2002 [1978], 61.

szerző nélküli. Ricoeur úgy véli, hogy a diskurzus jelentése csak írásban mutakozhat meg, amikor kikerül eredeti társadalmi helyzetéből, kivonja magát a különböző non-verbális jelek (gesztusok, mimikák, hanglejtések stb.) sokaságából.

c. A diskurzus egy sajátos világot tükröző jellege: ez az élő diskurzusnak arra a jellegére utal, hogy a beszélő szófordulataival, a jól megválogatott szavakkal, gesztusokkal, kézmozdulatokkal a beszéd során folyamatosan kijelöli maga körül a világot és mondanivalójának értelmezési tartományát. Ezért kell leírni az elhangzott beszédet, mert akkor mindezek nélkül, a jelentést a maga valóságában lehet értelmezni. Ricoeur az írott szöveget fontosabbnak tartja a beszélt diskurzusnál.

d. A diskurzus közleménycsere-jellege: ez annyit jelent, hogy a diskurzusban mindig jelen kell lennie legalább még egy embernek. Ricoeur szerint ez a jellegzetessége a diskurzusnak az írásban történő rögzítése esetén. Az írott szövegben mutatkozik meg egyedül, hogy a szöveg lehet univerzális is, hiszen bárkire vonatkozhat, és bárkinek szólhat, aki az adott szöveget olvassa. Élőbeszéd esetében a beszéd csak a jelenlévőknek szól.⁶

A 21. századi diskurzus

Amíg a 20. század második felében a politikai diskurzus főként vitaként volt értelmezhető két vagy több politikus között,⁷ addig ez a 21. századra nagyban megváltozott. A politikai részvétel csökkenésével egyre kevesebben vesznek részt pártrendezvényeken, politikai/politikusi vitákon (ami önmagában is ritka jelenséggé kezd válni a mai Magyarországon). A politikusok beszédeire így egyre kevesebb lehetőség nyílik közvetlenül válaszolni. Ettől azonban a politikus által elmondott beszéd még politikai diskurzusnak minősülhet. Ricoeur is azt a feltételt szabja, hogy legalább még egy ember legyen jelen, amikor a beszéd elhangzik, hogy ezáltal az adott beszéd diskurzusnak minősüljön – azt azonban még ő sem teszi feltétellé, hogy annak az egy jelenlévőnek közvetlenül és azonnal válaszolnia kellene az elhangzottakra.

Teun A. van Dijk *Political Discourse and Ideology* című munkájában⁸ a politikai diskurzust meghatározó jellemzők leírását így kezdi: „Az első megállapítás a politikai diskurzussal kapcsolatban az kell, hogy legyen, hogy az nem egy műfaj, sokkal inkább műfajok összessége, melyeket a politika társadalmi intézménye határol körbe. [...] Tehát, kormánytanácskozások, parlamenti viták, pártprogramok és politikusok beszédei mind a politikai műfajok közé tartoznak.”⁹ A politikusok beszédét mint diskurzust több helyen is meghatározza

⁶ RICOEUR 2002 [1978].

⁷ A szerző szerint részben a deliberatív/diskurzív demokrácia-értelmezések következtében.

⁸ VAN DIJK 2000.

⁹ A szerző fordítása. Eredeti: „The first observation that needs to be made about political discourse is that it is not a genre, but a class of genres defined by a social domain, namely that of politics. [...] Thus, government deliberations, parliamentary debates, party programs, and speeches by politicians, are among the many genres that belong to the domain of politics.” (VAN DIJK 2000, 19).

van Dijk, például: „[...] *a politikai diskurzus számos formája önálló beszélőktől származik* [...]”¹⁰ Ezek mellett azonban felállít egy nagyon fontos feltételt a politikai diskurzussal szemben: a diskurzus akkor minősül politikainak, amennyiben a beszélő politikusként és intézményes keretek között adja elő beszédét.¹¹ Ebből megállapítható, hogy a diskurzust a kontextus teszi politikáivá. Ugyanis, amennyiben egy politikus magánemberként folytat beszélgetést, vagy például egy jótékonyági eseményen mond beszédet, de nem politikusként, hanem magánemberként, akkor az nem minősül politikai diskurzusnak. A parlamentben folyó vita azonban, amely például az oktatás vagy az egészségügy reformjáról szól, minden esetben politikai diskurzus, hiszen a vitát hivatásos politikusok folytatják egy politikai intézmény (ez esetben a parlament) falain belül.

A diskurzus minősége

A kutatás gerincétül két tanulmány szolgált. Az egyik a Steenbergen és társai által 2003-ban írt *Measuring Political Deliberation: A Discourse Quality Index* című munka volt, amely elméleti támpontot képezett. A tanulmány szerzői arra keresik a választ, hogy vajon mérhető-e a diskurzus minősége. Habermas munkásságát vizsgálva arra a következtetésre jutnak, hogy igen. Ennek bebizonyítására létrehozzák a Discourse Quality Indexet, vagyis a diskurzus minőségi indexét (DQI). A brit alsóházban 1998. február 27-én folytatott vitában elhangzott beszédeket vizsgálták annak érdekében, hogy leteszteljék, működik-e a DQI.

A másik az Eleonore Fournier-Tombs által 2018-ban publikált *DelibAnalysis: understanding online deliberation through automated discourse quality analysis and topic modeling* című doktori disszertáció,¹² amely a gépi tanulásnak mint eszköznek, a beszédekre való alkalmazásában nyújtott segítséget. A vizsgálat egysége ebben az esetben az online térben használatos diszkurzív eszközök voltak: blogposztok, kommentek. A kutatás konkrétan kanadai, amerikai egyesült államokbeli és nagy-britanniai politikusok Facebook-bejegyzései, hivatalosan működtetett blogjaikon található bejegyzéseik alatt hagyott kommenteket elemzi. Egy olyan félautomatikus diskurzus elemzési rendszert igyekszik kialakítani, amely a gépi tanulás eszközének segítségével kisebb és nagyobb adatbázisok elemzésére egyaránt alkalmas. Elsődleges célja az online térben zajló diskurzus elemzése. Ezt nevezi a szerző DelibAnalysis-nek.

A beszédek elemzési szempontjai megfelelnek a Steenbergen-tanulmányban felvázoltaknak. E szerint a beszédeket 6 különböző kategóriába osztjuk, mindegyik rendelkezik alkategóriákkal, amelyek alapján a beszédeket pontozzuk. Összesen 13 pont érhető el. Amennyiben egy beszéd összpontszáma

¹⁰ A szerző fordítása. Eredeti: „[...] *many forms of political discourse is produced by individual speakers* [...]” (VAN DIJK 2000, 17).

¹¹ VAN DIJK 2000, 20.

¹² FOURNIER-TOMBS 2018.

0 és 5 között van, alacsony minőségű a diskurzus, 6–10 között átlagos, 11–13 között magas. A kategóriarendszer, illetve a hozzá tartozó pontrendszer a következő:

- a. *Részvétel*: arra vonatkozik, hogy a beszélőt beszéd közben félbeszakították-e
 - 0: A beszélőt félbeszakították (taps, bekiabálás, bekérdezés stb.).
 - 1: Lehetséges a normális részvétel, a beszélő megszakítás nélkül tudott szónokolni.
- b. *Indoklás szintje*: A beszédben megjelölt kérdések, ötletek, feladatok indoklásának szintjét jelöli. Azt értékeljük, hogy a beszélő milyen mélységig indokolja meg követeléseit.
 - 0: Nincs indoklás – elmondja, hogy x dolgot meg kell csinálni, de nem ad rá magyarázatot.
 - 1: Alsóbbrendű indoklás – felvet egy kérdést (x), és ad egy indoklást is (y), de a kettőt nem köti össze. Ezt a kódot kapja egy beszéd akkor is, ha a beszélő példákkal illusztrálja mondanivalóját.
 - 2: Megfelelő indoklás: Van kapcsolat x kérdés és y indoklás között.
 - 3: Kifinomult indoklás: Amennyiben egy beszédben szereplő egy kérdéshez legalább két indoklás tartozik; illetve, ha két vagy több kérdéshez legalább egy-egy indoklás köthető.
- c. *Tartalom indoklása*: Arra vonatkozik, hogy a beszédben felvázolt feladat kinek az érdekeit szolgálja.
 - 0: Explicit kijelentés a csoportérdekekre vonatkozóan – ha a beszéd egy vagy több csoportot említ.
 - 1: Semleges kijelentés – nincs konkrét említés sem csoportokra, sem a közjóra vonatkozóan.
 - 2: Közjóra vonatkozó kijelentés – minden olyan beszéd, amelyben a megoldandó feladat a közjó érdekeit szolgálja. Ezt a kódot kapja a beszéd akkor is, ha az a magyarok érdekeire, nemzeti érdekekre vonatkozik.
- d. *Tisztelet*: A beszédben említett csoportok, politikai és gazdasági szereplők, a megvalósítandó feladat iránti tisztelet.
 - 0: Nincs tisztelet – azok a beszédek kapják, amelyek csak negatív kijelentéseket tartalmaznak.
 - 1: Implicit tisztelet – amikor a beszéd sem negatív, sem pozitív kijelentéseket nem tartalmaz.
 - 2: Explicit tisztelet – amennyiben a beszéd legalább 1 pozitív kijelentést tartalmaz, akkor is, ha vannak benne negatívak is.

- e. *Ellenérvek*: A megoldandó feladattal, kéréssel, követeléssel szembeni ellenérvek, amelyeket a beszéd felvázol.
 - 0: Az ellenérveket figyelmen kívül hagyja.
 - 1: Az ellenérveket figyelembe veszi, de leminősíti.
 - 2: Az ellenérveket figyelembe veszi, de semleges velük kapcsolatban.
 - 3: Az ellenérveket figyelembe veszi és a súlyuknak megfelelően kezeli.
- f. *Konstruktív politika*: A beszélő beszéd során elfoglalt pozíciójára/álláspontjára vonatkozik.
 - 0: Pozicionális politika – a beszélő „ül” a pozícióján. Nem hajlandó kompromisszumra.
 - 1: Alternatív javaslat – a beszélő tesz egy javaslatot, amely ugyan nem köthető szorosan az adott témához, de egy másik témában fontos lehet.
 - 2: Közvetítő javaslat – olyan közvetítő javaslat, amely az adott témához szorosan kapcsolódik, és amely alternatívát jelenthet az esetlegesen felmerülő konfliktus megoldására.¹³

Eléonore Fournier-Tombs *DelibAnalysis: understanding online deliberation through automated discourse quality analysis and topic modeling* című munkája két szempontból is hasznos volt a kutatásom során. Egyrészt, mert újabb mélységet ad a Steenbergen-tanulmánynak azzal, hogy az eredményeket csoportosítja is: az egyes kategóriák szerint pontozza a beszédet, majd a pontokat összesíti és az összpontszám alapján csoportba sorolja a beszédet (0–5 pont között alacsony minőségű, 6–10 pont között normális minőségű, 11–13 pont között magas minőségű a beszéd). Másrészt pedig az általa elemzett blogposztokat és Facebook-kommenteket gépi tanulás segítségével pontozza, a DQI kategóriák alapján. A kutatás során én magam is gépi tanulást alkalmazok, amelyhez Fournier-Tombs átalakított kódját használok.¹⁴

A kutatási kérdés

A magyar politikatudományi irodalomban számos olyan szerzővel találkozunk, akik valamilyen módon a magyar politikusok beszédeivel foglalkoznak. Általában tartalmi szempontból vizsgálják ezeket a diskurzusokat. A diskurzus minőségére vonatkozóan is mindössze egy tanulmány született az elmúlt néhány évben, ez Schlemmer Éva és a Budapesti Corvinus Egyetem kutatóinak munkája.¹⁵ Ez azonban nem politikusi diskurzussal, hanem a deliberatív

¹³ STEENBERGEN et al. 2003, 27–30.

¹⁴ Az eredeti kód Eléonore Fournier-Tombs tulajdona, Licence: Attribution-NonCommercial-ShareAlike CC BY-NC-SA – <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/> (Letöltés: 2020.05.07.). A változtatások a kód kutatási korpuszra történő adaptálása érdekében történtek, a módosításokat Pintér Krisztián végezte.

¹⁵ SCHLEMMER 2018.

demokrácia irányából megközelített állampolgári diskurzussal kapcsolatban végzett vizsgálatokat.

A kutatás célja ennek az úrnek a lehetőségekhez mérten történő betöltése. A megvalósítandó kutatás középpontjában Orbán Viktor beszédei állnak. A fő kérdés az, vajon milyen minőségűek ezek a beszédek (összességében pedig a teljes Orbán-diskurzus). Vizsgálat alá kerülnek a 2014–2018 közötti, valamint a 2018-as országgyűlési választásokat megelőző kampányidőszak beszédei. Arra keressük a választ, mutatkozik-e minőségbeli különbség a kormányon töltött „nyugalmi időszak” és a kampányidőszak beszédei között.

Módszertan

A kutatás elsődleges módszere egy „kézi kódolós” rendszer. Ennek lényege, hogy az előzőekben felvázolt DQI-kategóriák alapján pontozzuk a kutatási korpuszt képező Orbán-beszédeket. A szövegek minél pontosabb besorolásához egy kódkönyvet használunk, amely tartalmazza az adott kódra vonatkozó legfontosabb jellemzőket. Miután egy beszédet pontoztunk a különböző kategóriák alapján, a pontokat összeadjuk, majd az összpontszám alapján kerül a beszéd az alacsony ($0 < 5$), normál ($6 < 10$) vagy magas ($11 < 13$) minőségű diskurzus kategóriába.

A nagyobb mértékű pontosság és objektivitás érdekében ezt a módszert kiegészítettük a gépi tanulás eszközével. A világban hatalmas mennyiségű adattal rendelkezünk, amelyeket önmagukban gyakran nem tudunk értelmezni. A gépi tanulás lényege, hogy ezeket az adatokat tudássá alakítsa. A gépi tanulás algoritmusába tápláljuk az adatokat, a gép pedig elemzi azokat, felfedezi a közöttük lévő kapcsolatokat és értelmezi számunkra az információt. Rendkívül hasznos olyan helyzetekben, amikor a tömördek mennyiségű információt „kézzel” nehéz és időigényes lenne rendezni, elemezni.

A gépi tanulásnak alapvetően három fajtáját különböztetjük el. A felügyelt tanulás (supervised learning) során a gép egy olyan adatsoron tanul, amelyhez előzőleg már hozzárendeltük az elvárt eredményeket és az eredmények kiszámításához szükséges közvetlen információkat. A felügyelet nélküli tanulás (unsupervised learning) esetében a gép nem rendelkezik előzetes információkkal a feladat helyes megoldására vonatkozóan. A tanulás során önmagának kell meghatároznia azokat a közös vonásokat az adatok között, amelyek alapján csoportokba rendezhetők. A félig felügyelt tanulás (semisupervised learning) a fenti két módszert egyesíti: egyaránt használ előre címkézett és nem címkézett adatokat, amelyek alapján jóslásokat tud készíteni. A kutatás során az utóbbit alkalmazzuk.

Első lépésként kiválasztásra kerülnek a beszédek, majd ezek egy részét kézzel kódolom a DQI-kódkönyv segítségével. Ezután ezeken az előre kódolt beszédeken a számítógépes algoritmus megtanulja a pontozást. Ezt követően az előre le nem kódolt beszédeket tápláljuk be a gépbe, amely lekódolja őket. A kézi és a gépi kódolás eredményét összevetve születnek meg a végleges eredmények.

Várható eredmények

A tanulmány célja elsősorban annak megfigyelése, hogy a DQI alkalmas-e a magyar politikai diskurzus minőségi elemzésére. A dolgozatban leírtak a kutatás elméleti alapját képezik. A szakirodalomban leírtakat és a későbbi kutatás célját figyelembe véve születtek meg a következő elvárások.

A kézi kódolás során nem túl magas, a normál minőségű diskurzus kategóriába tartozó beszédek beazonosítására számítunk. Ennek alapját a kódkönyv kategóriáinak, illetve az Orbán beszédek ismerete képezik. A kampányidőszak beszédeinek összpontszámai várhatóan magasabbak lesznek, mint a „nyugalmi időszak” beszédeié. Ennek okát a beszédek eltérő jellegében kereshetjük.

A gépi kódolás várható eredményeit nehezebb meghatározni. Egyrészt nem tudhatjuk, elegendő lesz-e a betáplált korpusz egy megbízható eredmény megszületéséhez. Másrészt a végeredmény pontossága nagyban függ a kézi kódolás pontosságától. Az eredmények megszületése után lesz csak lehetőség a modell pontosítására.

Irodalom

AUSTIN 1990 = Austin, J.: *Tetten ért szavak*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1990.

FOUCAULT 1980 = Foucault, M.: *Power/knowledge: Selected interviews and other writings 1972–1977*. New York : Pantheon, 1980.

FOURNIER-TOMBS 2018 = Fournier-Tombs, E.: *DelibAnalysis: understanding online deliberation through automated discourse quality analysis and topic modeling*. Université de Genève, 2018. DOI: 10.13097/archive-ouverte/unige:112458.

RICOEUR 2002 [1978] = Ricoeur, P.: A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés. Fordította Szabó Márton. *Szociológiai Figyelő* 1–2 (2002) 60–76.

SCHLEMMER 2018 = Schlemmer É.: Mérhető-e a diskurzus minősége? *Jel-kép. Kommunikáció, közvélemény, média* 2018/3 (2018) 94–123.

STEENBERGEN et al. 2003 = Steenbergen, M. – Bächtiger A. – Spörndli, M. – Steiner, J.: Measuring Political Deliberation: A Discourse Quality Index. *Comparative European Politics* 2003/1 (2003) 21–48.

SZABÓ 2003 = Szabó M.: *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest : L'Harmattan Kiadó, 2003.

VAN DIJK 2000 = van Dijk, T.: Political discourse and ideology. In: Lorda C. U. – Ribas, M. (eds.): *Anàlisi del discurs polític*. Barcelona : Universitat Pompeu Fabra, IULA, 2000, 15–34.

The quality of (the Hungarian) political discourse

NOÉMI CSORDÁS

The paper aims to clarify the meaning of political discourse in light of Michel Foucault's, Paul Ricoeur's and Teun A. Van Dijk's works. According to them, discourse is the main component in one's existence, something that none of us can escape. Discourse is a two-sided process, in which there has to be a speaker and a receiver. Political discourse is a phenomenon in which the speaker needs a political-institutional background, a political theme and has to appear as a politician.

The research focuses on Viktor Orban's political speeches from 2014 (his 2nd inauguration) to 2018 (parliamentary elections). We can divide this timeframe into two sections: June 2014 – February 2018, the „peaceful period” and February 2018 – April 2018, the campaign period. The goal of the research was to determine whether there was a difference in the quality of the political discourse in these two periods.

In order to establish the quality of the discourse, we applied the Discourse Quality Index developed by Steenbergen and others. We supplemented the DQI-method with machine learning in order to make the coding process faster and more reliable. For this, we used Fournier-Tombs' DelibAnalysis tool. Our model is still under development, our results will be published later.

Felelős kiadó:
Kovács Attila

Kiadó:
Szegedi Tudományegyetem
Móra Ferenc Szakkollégium
6726 Szeged, Közép fasor 31–33.

Nyomdai munkálatok:
Innovariant Nyomdaipari Kft.
6750 Algyő, Ipartelep, Külterület 4.

Felelős vezető:
Drágán György
ISSN 2064-809X